

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

MISIR KAMUOYUNDA OSMANLI ALGISI (1882-1914)

Ahmed MAHER MOHAMED AHMED

Doktora Tezi

Ankara, 2025

MISIR KAMUOYUNDA OSMANLI ALGISI (1882-1914)

Ahmed MAHER MOHAMED AHMED

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2025

KABUL VE ONAY

[Öğrencinin Adı Soyadı] tarafından hazırlanan “[Tezin Adı]” başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından [Tezin Türü] olarak kabul edilmiştir.

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Danışman)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

20/06/2025

Ahmed MAHER MOHAMED AHMED

“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.
* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Seyfi YILDIRIM** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Ahmed MAHER MOHAMED AMED

ÖZET

MAHER MOHDAMED AHMED, Ahmed. *Mısır Kamuoyunda Osmanlı Algısı (1882-1914)*, Ankara, 2025.

Bu çalışma, 1882 İngiliz işgalinden 1914 yılına kadar geçen süreçte Mısır'daki Osmanlı algısını anlamaya yönelik bir araştırmadır. Mısır'da basın gelişimi, siyasi eğilimler üzerindeki etkisi ve halkın Osmanlı Devleti'ne yönelik tutumları, dönemin toplumsal ve siyasal dinamikleri çerçevesinde incelenmiştir. Özellikle İngiliz işgal yönetimi altında basının maruz kaldığı farklı sansür uygulamaları, Osmanlı yanlısı ve karşıtı yayınlar arasındaki çelişkili tutumlar üzerinden analiz edilmiştir. Gazete arşivlerine dayanan değerlendirmelerde, Mısır kamuoyunun Osmanlı Devleti'ne olan duygusal bağlılığı ile modernleşme ve bağımsızlık arayışları arasındaki gerilim dikkatle takip edilmiştir. Trablusgarp Savaşı ve sonrasında ortaya çıkan gelişmeler, bu gerilimin belirginleştiği kritik dönemler olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca İngiltere'nin Mısır'daki Osmanlı egemenliğini zayıflatmaya yönelik stratejileri ile bu stratejilerin yerel basın ve kamuoyu üzerindeki etkileri de araştırmanın temel odak noktalarındandır. Sonuç olarak, Mısır basınının siyasal söylemleri ve halkın yönelimleri üzerinden Osmanlı algısının dönüşümü ortaya konulmuş; bu dönüşüm, Mısır'daki toplumsal belleğin şekillenmesindeki etkileriyle birlikte değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, Mısır'daki Osmanlı algısının tarihsel, toplumsal ve siyasal dinamikler çerçevesinde nasıl şekillendiğini anlamaya katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı Devleti, Mısır, İngiliz İşgali, Basın, Kamuoyu, Siyasi Algı

ABSTRACT

MAHER MOHAMED AHMED, Ahmed. *Ottoman Perception in Egyptian Public Opinion (1882-1914)*, PhD thesis, Ankara, 2025.

This study examines perceptions of the Ottoman Empire in Egypt between the British occupation in 1882 and the onset of World War I in 1914. It focuses on the development of the Egyptian press, its influence on political orientations, and the public's attitudes toward the Ottoman state within the broader framework of Egypt's social and political dynamics during this period. Particular attention is given to the censorship policies applied by the British occupation authorities and the contrasting approaches to pro-Ottoman and anti-Ottoman publications. Based on an analysis of newspaper archives, the research traces the tensions between the Egyptian public's emotional attachment to the Ottoman Empire and their aspirations for modernization and independence. The Italo-Turkish War and subsequent developments are identified as critical turning points that intensified these tensions. Furthermore, the study explores British strategies to undermine Ottoman sovereignty in Egypt and how these policies impacted the local press and public opinion. Ultimately, the transformation of Ottoman perceptions in Egypt is assessed through the political discourses of the press and the shifting attitudes of the population, shedding light on the formation of collective memory in Egyptian society.

This research aims to contribute to a deeper understanding of how perceptions of the Ottoman Empire in Egypt were shaped by historical, social, and political dynamics.

Keywords

Ottoman Empire, Egypt, British Occupation, Press, Public Opinion, Political Perception

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	II
ETİK BEYAN.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA MISIR'DA BASIN-YAYIN FAALİYETLERİ.....	55
1.1. FRANSIZ İŞGALİ VE MISIR'DA MODERN BASINININ ORTAYA ÇIKIŞI	55
1.2. HİDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ VE MISIR BASININDA YENİ BİR DÖNEM: AYDINLANMA VE MUHALEFET	58
1.3. URABİ HAREKETİ VE MISIR BASINI: BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ, SANSÜR VE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ	69
1.4. MISIR BASINI VE İNGİLİZ İŞGALİ: DİRENİŞ, İDEOLOJİLER VE SİYASET	74
2. BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ VE MISIR KAMUOYU	86
2.1. OSMANLI MISIR'INDA İNGİLİZLERİN SİYASETİ	86
2.1.1. İngiliz İşgalinin Mısır Kamuoyunu Kontrol Etme ve Bastırma Stratejileri	88
2.1.2. Mısırlıların Osmanlı ile Bağlarının Zayıflaması	92
2.1.3. Mısır Hidivi'nin İtibarını Kaybettirme Politikası	95
2.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN DESTEKLEYEN YAYINLAR VE MUHALEFETİN DİRİLİŞİ	98
2.2.1. Osmanlı Devleti'ni Destekleyen Mısır Basını	99
2.2.2. Muhalefetin Yükselişi ve Mustafa Kâmil Bey'in Liderliği	104
2.2.3. Liva Gazetesinin Doğuşu ve Osmanlı-Mısır Kimliğine Etkisi	116
2.3. AKABE/TABA KRİZİ BAĞLAMINDA LİVA GAZETESİ'NİN OSMANLI YANLISI ALGI STRATEJİSİ	119
2.4. DENİŞVAY OLAYI VE MISIR'DAKİ MİLLÎ MÜCADELE: BASIN, DİRENİŞ VE RADİKALLEŞME	121
2.5. MISIR'DAKİ OSMANLI ALGISI VE MİLLÎ MÜCADELE (1906-1914): EL-CERİDE GAZETESİ BAĞLAMINDA MISIR MİLLİYETÇİLİĞİ VE OSMANLI EGEMENLİĞİ ELEŞTİRİSİ.....	125

2.5.1. Mısır'ın Bağımsızlık Yolu: el-Ceride Gazetesi, Mısır Milliyetçiliği ve Osmanlı Egemenliği Eleştirisi.....	127
2.6.II. MEŞRUTİYET VE MİSİR MİLLİYETÇİLİĞİ: OSMANLI EGEMENLİĞİ, BAĞIMSIZLIK TALEPLERİ VE ANAYASA ARAYIŞI	134
2.6.1. Mısır'da Anayasa Talepleri ve Egemenlik Mücadelesi: İngiltere, Hidiv ve Halk Arasındaki Çelişkiler (1908-1914).....	137
2.6.2. Mısır'da Meclis-i Mebusan'da Temsil Talepleri: Anayasa, Egemenlik ve Siyasi Çatışmalar (1908-1914)	140
2.7. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ VE MİSİR'DAKİ OSMANLI ALGISI: BASININ TEPKİLERİ VE SİYASİ AYRILIKLAR	144
3. BÖLÜM: 1909 MATBUAT KANUNU SONRASI MİSİR BASININDA OSMANLI ALGISI: SANSÜR, SİYASAL GERİLİM VE SİYASAL DÖNÜŞÜM (1909–1914)	154
3.1. MATBUAT KANUNU'NUN SİYASAL VE HUKUKİ ARKA PLANI	154
3.1.2. Osmanlı yanlısı Yerel Basın ve Gazetecilere Yönelik Baskılar.....	161
3.2. OSMANLI KARŞITI YAYINLAR VE İNGİLİZ HİMAYESİNDE GELİŞEN BASIN POLİTİKASI	164
3.2.1. İngiliz İşgali, Basın Politikaları ve Osmanlı Karşıtı Söylemlerin İnşası.....	166
3.3. MATBUAT REJİMİ ÇERÇEVESİNDE TRABLUSGARP SAVAŞI'NIN BASINDAKİ YANSIMALARI VE OSMANLI ALGISI.....	176
3.3.1. İngiltere'nin Tarafsızlık Politikası ve Mısır'daki Siyasi Gerilim.....	177
3.3.2. Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın Trablusgarp Savaşı'na Yönelik Tutumu	181
3.3.3. Mısır Basınının Trablusgarp Savaşı'ndaki Rolü.....	183
3.3.4. Savaş Sırasında Mısır'dan Osmanlı'ya Yönelik Yardım Faaliyetleri	188
3.4. 1914 KIRILMASI: İNGİLİZ HİMAYESİNİN İLANI VE OSMANLI EGEMENLİĞİNE DAİR ALGININ DÖNÜŞÜMÜ	191
SONUÇ.....	201
KAYNAKÇA	207
EK-1: SADRAZAM KÂMİL PAŞA'NIN 1911'DE MİSİR ZİYARETİ ESNASINDA İSKENDERİYE'DE İNGİLİZ KRALI İLE GÖRÜŞTÜKTEN SONRA BİR OTEL ODASINDA LAYİHASINI KALEME ALIRKEN ÇEKİLEN FOTOĞRAF.	217
EK-2: MUSTAFA KÂMİL BEY (1874-1908)	218
EK-3: MUHAMMED FERİD BEY 1868-1919	219
EK-4: MİSİR'İN REİSÜNİZZARI HÜSEYİN RÜŞDİ PAŞA	220
EK-5: MİSİR'İN SON HİDİVİ ABBAS HİLMİ PAŞA	221
EK-6: ABDULLAH NEDİM.....	222

EK-7: BOA. A) MKT.MHM.745/27, 21 ŞUBAT 1912.....	223
EK-8: BOA. HR.TH. 212/18 24 MAYIS 1898.	224
EK-9: BOA. DH.MKT. 2138/94, 14 KASIM 1899.	225
EK-10: BOA. HR. SYS. 931/62, 9 EYLÜL 1912.	226
EK-11: BOA. İ.DH. 995/78629 – 9 HAZİRAN 1886.	227
EK-12: BOA. İ.HUS. 17/58 – 23 EKİM 1893.....	228
EK-13: BOA. İ.MTZ. 34/1943 – 18 OCAK 1893.....	229
EK-14: BOA. Y. EE. 130/60, 1 EYLÜL 1886.....	230
EK-15: ORJİNALLİK FORMU	231
EK-16: ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	233

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
Bkz. (bkz.):	Bakınız
THK. :	Tahkik eden
Der.:	Derleyen
c. :	Cilt
s. :	Sayfa
ss.:	Sayfa Aralığı
BOA:	Cumhurbaşkanlık Osmanlı Arşivi
MKT.MHM.:	Mektubi Mühimme Kalemî
DH.MKT.:	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
HR.TH.:	Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemî
HR. SYS.:	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
İ.DH.:	İrade Dahiliye
İ.HUS.:	İrade Hususi
İ.MTZ.:	İrade Mektubi Tahrirat-1 Zabıta
MV.:	Meclis-i Vükela Mazbataları
Y. EE. :	Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. MK.:	Yıldız Perakende Maruzat Kalemî
Y.A.HUS.:	Yıldız Ahkâm-1 Hususiye
Y.PRK.A.:	Yıldız Perakende Askerî Maruzat
İ.A.:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

1. Literatür ve Çalışmanın Problemi

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı doğrudan yönettiği ve yaklaşık üç yüzyıl süren Osmanlı Mısır dönemi, tarihî açıdan kapsamlı bir şekilde incelenmesi gereken önemli bir süreçtir. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle başlayan bu dönem, 1798 yılında Napolyon Bonapart'ın gerçekleştirdiği seferle son bulmuştur. Takip eden süreçte, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve haleflerinin yönetimiyle farklı bir yönelim benimseyen Mısır, 1882'de İngiliz işgaliyle yeni bir safhaya girmiştir. Nihayetinde, 1914 yılında İngiltere, Osmanlı'nın Mısır üzerindeki egemenliğine fiilen son vermiştir. Bununla birlikte, Osmanlı hâkimiyetinin doğrudan sürdüğü 1517-1798 arasındaki dönem, Mısırlı tarihçiler tarafından yeterince ele alınmamış; daha çok 19. yüzyıldaki işgal sonrası gelişmelerin incelenmesine odaklanılmıştır.

Mısırlı tarihçiler arasında yaygın olan bir yaklaşıma göre, Osmanlı dönemi Mısır tarihi modern dönemden ayrı tutulmalı ve daha çok Memlûk döneminin bir devamı olarak değerlendirilmelidir. Bu bakış açısına göre, Osmanlı yönetimi altında üretim ilişkileri büyük ölçüde Memlûk yapısını sürdürmüştür; bu nedenle Osmanlı Mısır'ı, özgün bir tarihsel dönüşüm süreci yaşamamıştır. Dolayısıyla Osmanlı dönemi, radikal bir kırılmadan ziyade, süreklilik gösteren bir yönetim biçimi olarak ele alınmaktadır.

Söz konusu yaklaşımın temelinde, Osmanlı Mısır'ının tarihsel olarak Mısır'ın iki büyük ve etkin döneminin—Memlûkler (1250-1517) ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi (1805-1848)—arasında yer alması yatmaktadır. Osmanlı hâkimiyetinin ilk üç yüzyılında Mısır, merkezi otoritenin bir parçası olarak İstanbul'dan atanan valilerce yönetilmiş olsa da Memlûk döneminden kalan idarî yapılanma ve yerel elitlerin etkisi tamamen ortadan kaldırılamamış, bu yapı Osmanlı valileriyle eş zamanlı olarak yönetim süreçlerine müdahil olmaya devam etmiştir. Ayrıca bu yapı Mısır'ın bölgesel ve siyasal etkinliğini sınırlandırmış; böylece dönemin öncesi ve sonrasına kıyasla daha 'sessiz' bir dönem olarak algılanmasına yol açmıştır. Nitekim Mısırlı tarihçi Rauf Abbas Hamid'in (1939–

2008) ifadesiyle bu dönem, Mısır tarihinin “büyük anlatısı” içinde yalnızca ‘bir ara cümle’ gibi değerlendirilmiştir. Bu algı tarih yazımında da kendisini göstermiş; akademik ilgi, büyük ölçüde bu dönemin hemen öncesine ya da sonrasına yoğunlaşmıştır.

Osmanlı Mısır’ı üzerine yapılan çalışmaların sınırlı kalmasının nedenlerinden biri, Mısır tarih yazımında “bağımsız Mısır” efsanesinin etkili olmasıdır. Mısırlı tarihçiler, özellikle Memlûk sultanları dönemine yoğun bir ilgi göstermiştir; zira bu dönem, Mısır’ın bağımsız bir siyasal aktör olarak öne çıktığı bir çağ olarak değerlendirilmiştir. Benzer biçimde, Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi de Mısır’ın idarî anlamda daha özerk bir yapıya kavuştuğu bir dönem olarak algılandığı için tarihsel literatürde dikkate değer bir ilgi görmüştür. Buna karşılık, Osmanlı dönemi Mısır’ı, toplumsal hafıza ve tarih yazımında görece geri planda kalmıştır; çünkü bu dönem, Mısır’ın bağımsızlığını kaybettiği, merkezî Osmanlı otoritesine tâbi olduğu bir süreç olarak yorumlanmıştır. Burada “bağımsızlık” kavramının tarihsel ve kavramsal eleştirisine girilmeyecektir; zira bu konu hem çalışmanın sınırlarını aşacak hem de tekrara düşülmesine yol açacaktır.

Bununla birlikte Osmanlı Mısır’ı üzerine yapılan akademik çalışmaların büyük bir kısmı, Batı etkisi altında şekillenmiştir. Bu çerçevede, Afrika tarihinin genellikle “beyaz adamın” ve Batı medeniyetinin kıtaya gelişiyile başladığı kabul edilmektedir. Özellikle Fransız İşgali (1798-1801) Mısır’ın modern tarihindeki etkisiyle büyük bir ilgi uyandırmış ve bu üç yıllık askeri müdahalenin rolü zamanla mitolojik bir boyut kazanmıştır. Oysa bu işgalin ardından, Mısır Osmanlı Devleti’nin bir parçası olarak yeniden ilhak edilmiştir. Fransa’nın Mısır’daki varlığı sırasında oluşturduğu “divan” kayıtları, ünlü düşünür Louis Awad’ın (1915-1990) ifadeleriyle, “Mısırlılar ve Fransızlar arasında bir diyalog parlamentosu” olarak tanımlanmışsa da bu diyalogun etkisi, dil engeli gibi doğal sınırlamalar nedeniyle abartılmıştır. Defalarca, Mısır’ın en yüksek ilmi müessesesi olan el-Ezher’in âlimleri, Fransızların yaptığı zayıf çeviriler karşısında hem eleştirel bir tutum sergilemiş hem de bu çevirilerin yanlışlıklarını zaman zaman mizahi bir dille dile getirmiştir. Ayrıca Fransız işgal yetkilileri ve liderleri, İslam kültürü ve dini değerleri dikkate alınmadan Mısırlı âlimlerin taleplerini anlamakta zorlanmışlardır. Bu nedenle Fransız etkisinin, Osmanlı dönemini sefer öncesi ve modernleşme sürecini ise sefer sonrası dönem olarak ayırma eğilimi kaçınılmaz olmuştur.

18. yüzyılın sonlarında Fransa'nın Mısır'dan çekilmesi ve 19. yüzyılda başlayan modernleşme hareketleri, tarih yazımı üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Zira 19. yüzyıl, dünya genelinde modernleşme olgusunun ön plana çıktığı bir dönem olarak kabul edilmekte; bu küresel eğilimin Mısır'da da etkili olmaması neredeyse imkânsız görülmektedir. Ancak bu dönemlendirme tarzı, çoğu zaman Osmanlı hâkimiyetinin göz ardı edilmesine ve tarih anlatısının Batı merkezli bir çerçeveye oturtulmasına neden olmuştur. Bu bakış açısının bir sonucu olarak, araştırmalar büyük ölçüde 19. yüzyıla, yani modernleşme dönemine yoğunlaşmış; Fransız seferi sonrasında Mısır'ın yeniden bir Osmanlı vilayeti hâline geldiği 1801–1805 arasındaki geçiş süreci ise tarih yazımında ihmal edilmiştir. Bu dönemi ele alan sınırlı sayıdaki çalışma dahi, genellikle ortaya çıkan siyasi boşluğun Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yükselişine nasıl zemin hazırladığı ekseninde değerlendirilmiştir. Bu süreçte öncü tarihçiler, Osmanlı arşivlerine ulaşmakta karşılaştıkları zorluklar ve yöntemsel sınırlar nedeniyle, Osmanlı Mısır'ına dair bilgi edinmek için çoğunlukla Batılı seyyahların kaleme aldığı metinlere yönelmişlerdir. Oysa bu eserlerin yazarları dahi, metinlerinde döneme ilişkin öznel yargılar ve sınırlı gözlemler taşıdıklarını kabul etmekte; bu durum zamanla Osmanlı dönemine yönelik olumsuz algıların pekişmesine hizmet etmiştir.

Öte yandan Osmanlı Mısır'ı üzerine yapılan akademik çalışmaların uzun süre ihmal edilmesinin nedenlerinden biri de siyasi iktidarın müdahalesidir. Bu müdahale ne yazık ki günümüze kadar zaman zaman kendini göstermiştir. Mısır Üniversitesi (günümüzde Kahire Üniversitesi), 1908 yılında bir halk üniversitesi olarak kurulmuş ve 1925 yılında devlet üniversitesine dönüştürülmesinin ardından tarih çalışmalarında büyük bir ivme kazanmıştır. Üniversitenin Edebiyat Fakültesi'nde Tarih Bölümü, Arap Dili, Şark Dilleri, Avrupa Dilleri, Coğrafya ve Felsefe bölümleriyle birlikte önemli bir yer tutmuştur. Ancak akademik çalışmaların hız kazanmasının ardından, siyasi iktidarın müdahalesi, özellikle Mısır Kralı Ahmed Fuad'ın tarih çalışmalarına ve fakültelere gösterdiği ilgiyle daha da belirginleşmiştir. Kral Fuad Osmanlı halifeliğinin Türkiye'de kaldırılmasının ardından, Mısır'da kendi halifeliğini ilan etme amacı güderken, aynı zamanda Kavalalı Mehmed Ali Paşa ailesinin tarihini yeniden canlandırmak ve hanedanına olumlu bir miras bırakmak için çeşitli projelere imza atmıştır. Kral Fuad, babası Hidiv İsmail Paşa'nın yanlış ekonomi politikalarıyla ülkeyi ağır bir borç yükü altına sokması ve kardeşi Hidiv

Tevfik Paşa'nın siyasi meşruiyetini sürdürmek için İngiliz himayesine başvurmasının ardından, 1882'de gerçekleşen İngiliz işgalinin etkisiyle hanedanının itibar kaybını derinden hissediyordu. Bu olumsuz algıyı telafi etmek amacıyla, kendi hanedanının tarihine ilişkin daha olumlu bir perspektif oluşturma çabalarına girişmiştir.

Bu doğrultuda Kral Fuad, 1925 yılında Hasan Neşet Paşa başkanlığında bir komite kurarak, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve ailesine dair belgelerin derlenmesi için kapsamlı bir araştırma yapılmasını talep etmiştir. Mısır Kraliyet sarayı, Kahire Kalesi'ndeki arşivler ile çeşitli devlet kurumlarında muhafaza edilen belgelerin incelenmesi hedeflenmiştir. Bu araştırmalar hanedanlarının tarihini yazma sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca 1926 yılında Kral Fuad, Osmanlı Türkçesi belgelerinin, özellikle Suriye Savaşları ve Kavalalı hanedanına dair fermanların Arapçaya çevrilmesi için Fransız Şarkiyatçısı Gustave Deny'yi görevlendirmiştir. Kral Fuad'ın tarihî belgelerle ilgili bu çabaları sadece Osmanlı dönemiyle sınırlı kalmamıştır. 19. yüzyılda Mısır'daki konsolosların raporlarını da temin etmek amacıyla, Avrupa'daki hükümet başkanları ile kurduğu yakın ilişkilerden faydalanmıştır. Kral Fuad Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan döneme ait Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi belgelerini, Kahire'deki genel arşivden alarak, kendi ikamet ettiği Abidin Sarayı'nın müstemilat kısmında kurulan *Darü'l-Vesaikü's-Sirriyye ve'l-Mahfuzat il-Tarihiyye'l-Melikiyye* (Kraliyet Gizli Belgeler ve Tarihî Arşivler Evi) adlı binaya taşımıştır. Kral Fuad'ın bu girişimi tarihçilerin kendi hanedanının tarihini yazmalarını sağlamak ve özellikle ailesinin mirasını dönemin istekleri doğrultusunda şekillendirmek amacı taşımaktadır. Fuad, babası Hidiv İsmail Paşa'nın ekonomik ve siyasi hatalarını örtbas etmek ve ona gerçeğe aykırı başarılar atfetmek amacıyla bu projeyi başlatmıştır. Bununla birlikte Kral Fuad Mısırlı tarihçilerin bu sorumluluğu yerine getirebileceğine güvenmediği için Avrupa, Amerika ve Arap ülkelerinden Mısır tarihi alanında yetkin olmayan kişilerle anlaşmalar yapmayı tercih etmiştir. Bu bireylere hanedan tarihini kendi isteklerine uygun şekilde yazmaları karşılığında cömert ödüller vaat edilmiştir. Kral Fuad'ın talebine cevap veren isimler arasında Fransız tarihçi Douin, İtalyan tarihçi Angelo Sammarco, İngiliz tarihçi Dodwell, Amerikalı yargıç Crabites, Papalık nezdindeki Fransız büyükelçisi ve Fransız Akademisi üyesi Charles Roux, Gabriele Hanotau gibi Avrupalı tarihçiler

bulunurken; Arap tarihçilerden en dikkat çeken isim ise Şamlı tarihçi Elyas Eyyubi olmuştur.

Böylece Kral Fuad amacına ulaşmış oldu. Zira kendi vefatına kadar Mısır'daki tarih çalışmalarını, dedesi Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemiyle sınırlamayı başarmıştır. 1924 yılında Liverpool Üniversitesi'nde ünlü tarihçi Arnold Toynbee'nin danışmanlığında "*The Beginning of The Egyptian Question and The Rise of Mehmet Ali*" başlıklı Yüksek Lisans tezini tamamlayan büyük tarihçi Şefik Gürbal (1894-1961), 1925'te Mısır'a döndüğünde Kral Fuad'ın takdirini kazanarak ilk olarak Mısır Yüksek Muallimler Okulu'nda Tarih okutmanlığına atanmış, ardından 1929'da Mısır Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ilk Mısırlı akademisyen olarak görev almıştır. Kral Fuad'a duyduğu minnet duygusuyla veya bu yöndeki beklentiler doğrultusunda, Gürbal, Mısırlı araştırmacı öğrencilerini Kavalalı Mehmed Ali dönemi etrafında toplamıştır. Bu bağlamda, Gürbal'ın danışmanlığında araştırmalarını yürüten Ahmed el-Hitte, 1934'te "*Mehmed Ali Döneminde Mısır Çiftçisi*" başlıklı yüksek lisans tezini, 1946'da ise "*19. Yüzyılın İlk Yarısında Mısır Tarımının Gelişimi*" başlıklı doktorasını tamamlamıştır. Aynı şekilde, Ahmed İzzet Abdülkerim (1908-1980), 1936'da "*Mehmed Ali Döneminde Eğitim Tarihi*" üzerine yüksek lisansını, 1941'de ise "*Mehmed Ali Son Döneminden Hidiv Tevfik Dönemine Kadar Eğitim Tarihi*" başlıklı doktorasını yazmıştır. Diğer araştırmacılar arasında Ebül-Futuh Rıdvan, "*Bulak Matbaasının Tarihi*"; Faik Cebre, "*Mehmed Ali Paşa Döneminde Mısır'daki Arazi Vergileri*"; Emin Afifi, "*Mehmed Ali Döneminde Mısır Ticaretinin Gelişimi*"; ve Cemaleddin eş-Şeyyal ise, 1943'te "*19. Yüzyılın İlk Yarım Yılında Mısır'da Tercüme Tarihi*" başlıklı çalışmalarını tamamlamışlardır.

Ayrıca Kral Fuad kendi hanedanını ve Osmanlı'dan bağımsız bir Mısır kimliğini yücelten çalışmaları desteklerken, sarayın belirlediği çizgiden sapmış tarihçileri cezalandırmaktan çekinmezdi. Bunun en açık örneklerinden biri 1913'te tarih alanında yüksek lisans ve doktorasını tamamlamak üzere Fransa'ya giden Muhammed Sabri'nin durumudur. Sabri Sorbonne Üniversitesi'nde tamamladığı "*La Genèse De L'esprit National Égyptien (1863-1882)*" başlıklı doktora teziyle, Mısır'da milliyetçilik ruhunun doğuşunu ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden 1882'deki Urabi Paşa Ayaklanması'na kadar olan süreci inceledi. Şüphesiz bu tez Kral Fuad'ın mevzubahis Mısır tarih yazımına dair

politikalarıyla örtüşen bir yaklaşım sergiliyordu. Bu yüzden Sabri tezini tamamlayıp 1925'te Mısır'a döndüğünde Kral Fuad'ın takdirini kazandı ve Mısır Üniversitesi'nde Şefik Gürbal gibi Tarih Bölümü'ne atandı. Ancak iki yıl sonra Kral Fuad'ı "halkın desteğinden mahrum bir kral" olarak dolaylı yoldan eleştiren Sabri üniversiteden ihraç edilmiştir.

Kral Fuad'ın 1936'daki vefatının ardından Mısır'da tarih çalışmaları yeni bir döneme girmiştir. Henüz ergen yaşta tahta çıkan oğlu Kral Faruk (kraliyeti: 1936-1952), babasının aksine tarih ve tarihçilere daha az müdahale etmiş, hatta Fuad'ın uyguladığı baskıları bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde sona erdirmiştir. Bu değişim Osmanlı dönemi Mısır'ı üzerine yapılan akademik çalışmalara zemin hazırlamış ve bu alanda ilk ciddi akademik eserlerin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir. Bu dönemde Şefik Gürbal, Kral Fuad'ın vefat ettiği yıl (1936), adeta yeni bir özgürlük kazanmış gibi, arşivlerden *Ruznameci Hüseyin Efendi'nin Risalesi* adlı el yazmasını çıkararak üzerine tahkik çalışmaları yapmıştır. Söz konusu risale, Fransız seferi sırasında (1798-1801) Mısır Maliye Müdürlüğü'ne getirilen Monsieur Steve tarafından Mısır'ın tarımsal durumu, taahhüt sistemi, vergiler ve bazı mali yönler hakkında bilgi almak üzere dönemin Mısır Ruznamecisi Hüseyin Efendi'ye yöneltilen sorulardan oluşmaktadır. Ayrıca Hüseyin Efendi'nin bu sorulara verdiği yanıtlar da risalede yer almaktadır. Bunun yanı sıra tarihçi Hasan Osman (1908-1973), o dönemde yalnızca Osmanlı belgelerini okuyabilen Muhammed Tevfik ile birlikte, 1942 yılında *Osmanlı Asrında Mısır Tarihi 1517-1798* adlı kitabını yayımlamıştır. Ancak bu eser dışında, Osmanlı Mısır'ı başta olmak üzere Osmanlı tarihiyle ilgili akademik çalışmalara rastlanmamıştır. Prof. Dr. Muhammed Afifi'nin (Günümüz Kahire Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı) tespitine göre, bunun sebebi, o dönemin tarih öğretim üyelerinin özellikle siyaket yazısıyla yazılmış Osmanlıca belgeleri öğrenememeleri ve bu nedenle Osmanlı ile ilgili çalışmalardan kaçınmalarıdır.

Buna ek olarak Mısırlı tarihçiler için "özgürlük dönemi" olarak addedilen Kral Faruk'un döneminde (1936-1952), Şefik Gürbal başkanlığında 1945'te el-Cemiyet'ül Mısıriye Li'l Dirasat-il Tarihiye (Mısır Tarih Araştırmaları Derneği) kurulmuş ve tarihçiler daha özgür bir ortamda çalışmalarını yürütebilmişlerdir. Bu dönemde, tarihçiler akademik araştırmalarını oluşturma fırsatına sahip olmuşlardır. Ancak bilimsel çalışma

kurallarındaki bazı teknik eksiklikler nedeniyle Osmanlı Mısır dönemi dışındaki çalışmalara daha fazla ağırlık verilmiştir. Sonrasında, 1952’de Mısır’da Hür Subaylar Hareketi tarafından gerçekleştirilen askeri darbe sonucunda Binbaşı Cemal Abdünnasır’ın (iktidarı: 1952-1970) yönetimi ele geçirmiş, bu da tarih ve tarihçilere yönelik rejim baskısını, belki de Kral Fuad dönemindekinden daha şiddetli bir biçimde yeniden başlatmıştır.

Öte yandan, 23 Temmuz 1952 tarihinde Hür Subaylar Hareketi adıyla gerçekleşen askeri darbenin ardından, 18 Haziran 1953’de Cumhuriyeti ilan eden ve yeni rejimin liderliğini deruhte eden Cemal Abdünnasır (Nasır), Osmanlı-Türk tarihine yönelik akademik faaliyetleri yalnızca ideolojik sebeplerle değil, aynı zamanda diplomatik gerekçelerle de baskı altına almıştır. Nitekim, Menderes Hükümeti’nin kendi yönetimine yönelik eleştirileri üzerine Ocak 1954’te Türkiye’nin Kahire Büyükelçisi Hulusi Fuat Togay’ı “istenmeyen adam” (persona non grata) ilan etmiş; bu gelişme Mısır-Türkiye ilişkilerinin uzun yıllar boyunca kesilmesine yol açmıştır. İkili ilişkilerdeki bu kopuş, yalnızca diplomatik düzlemde kalmamış, aynı zamanda Mısır’da Osmanlı-Türk tarihi üzerine yürütülen akademik çalışmaları da derinden etkilemiştir. Nasır, ülkede yıllarca görev yapmış Türk kökenli paşaların mal varlıklarına el koymakla yetinmemiş, aynı zamanda yukarıda işaret ettiğimiz Kral Fuad döneminde Abidin Sarayı’nda özel olarak muhafaza edilen Osmanlıca belgelerin saklandığı binayı kendi güvenlik birimlerine tahsis etmiştir. Bu kararın bir sonucu olarak, belgelerin bir kısmı imha edilmiş, kalanlar ise çuvallara doldurularak yıllarca sağlıklı koşullarda saklanmıştır. Ne var ki bu trajik sürecin gerçek boyutu ancak 1980’li yıllarda anlaşılabilmiştir. Cumhurbaşkanlığı’ndan özel izin alarak belgeleri yeniden tasnif etmek isteyen bir araştırma heyeti, çuvallar içinde uzun süre rutubet ve ihmal altında kalan belgelerin büyük kısmının küflendiğini ve artık okunamaz hale geldiğini tespit etmiştir. Böylece sadece fiziksel belgeler değil, Osmanlı-Mısır tarihine dair pek çok birincil kaynak da telafisi mümkün olmayan biçimde kaybedilmiştir.

Bu baskıcı ortamda, tarih yazımı yalnızca akademik değil, aynı zamanda ideolojik bir boyut da kazanmış; rejime muhalif görüşler taşıyan araştırmacılar en küçük gerekçelerle ağır cezalara çarptırılmıştır. Örneğin, İskenderiye Üniversitesi’nde 1953 yılında “*Hidiv İsmail Paşa Döneminde Süveyş Kanalı Kazma İşlemleri ve Angarya*” başlıklı doktora

tezini tamamlayan Abdülaziz eş-Şinavi, arşiv belgelerini izinsiz kullandığı gerekçesiyle askeri hapse gönderilmiş ve burada fiziksel işkenceye maruz kalmıştır. Benzer şekilde, 1966'da “*Mısır'da İşçi Hareketi: 1899-1952*” konulu yüksek lisans tezi kapsamında dönemin işçi liderleriyle mülakatlar gerçekleştiren Rauf Abbas Hamid de tutuklanmıştır. Devrin önde gelen tarihçilerinden Şühdi Atiye eş-Şafii (1911-1960) ise 1959 yılında komünizm suçlamasıyla 48 kişiyle birlikte askeri mahkemede yargılanmış; sonrasında Ebu Za'bel Cezaevi'ne sevk edilmiş ve burada ağır işkencelere maruz kalmıştır. Tarihçi Şühdi Atiye günlerce süren bu sistematik ve insanlık dışı işkenceler sonucu hayatını kaybetmiştir. Mahmud Şakır, Salah İsa, Abdürrahman Ebe'nudi ve es-Sa'deni gibi dönemin diğer önemli tarihçi ve aydınları da yazdıkları eserlerdeki düşünceler yüzünden onur kırıcı koşullar altında askeri hapishanelere tıkmışlardır. Hatta dönemin en tanınmış yazarlarından biri olan İhsan Abdülkuddüs, yalnızca eserleriyle değil, aynı zamanda Cumhurbaşkanı Nasır ile yakın dostluğu ile de tanınıyordu. Bu yakın dostluğuna rağmen, tarihçilere yönelik baskıların sona ermesi için yaptığı istirham nedeniyle o da cezalandırılmış ve hapishaneye gönderilmiştir.

Bu siyasi atmosferin, yalnızca Osmanlı-Mısır tarihi alanındaki akademik üretimi sekteye uğratmakla kalmayıp, kimi tarihçilerin mesleki yönelimlerinde değişimlere neden olduğu gözlemlenmiştir. Nitekim Hasan Osman'ın tarihsel çalışmalarını sonlandırarak edebi metinlere, özellikle de Batı klasiklerine yönelmesi; yakın dostu Muhammed Tevfik'in ise arşiv çalışmalarını terk edip içe dönük bir hayatı tercih etmesi bu değişimin örnekleri arasında sayılabilir. Sorbonne Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans ve doktorasını tamamlayan, Kral Fuad döneminde Mısır Üniversitesi'nden ihraç edilen tarihçi Muhammed Sabri ise daha sonra Maarif Bakanlığı'na bağlı olan Matbuat İdaresi'nde iş bulmuş olsa da Nasır yönetimi tarafından görevinden alınmış, maddi zorluklarla boğuşmuş ve Fransızca yayımladığı tarih eserlerini durdurma kararı almıştır. Eşi İsviçre'ye dönüp onu terk ettiğinde, Sabri, hayatının geri kalanını inzivada geçirmeye karar vermiştir.

Nasır Dönemi'nin diğer bir olumsuz etkisi de Mısır üniversitelerindeki tarih bölümlerinde görülmüştür. Yüksek lisans ve doktora öğrencileri, özellikle Osmanlı Mısır'ı ve genel olarak Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarını neredeyse tamamen terk etmişlerdir. Bu

dönemin örnek teşkil eden tezleri arasında, Abdülaziz Nevvar'ın "*Bağdat Valisi Davut Paşa'dan Mithat Paşa Hükümüne Kadar Modern Irak Tarihi 1831-1872*", Zekeriya Kasım'ın "*Kuruluşundan Bölünmesine Kadar Uman ve Zanzibar'da Bu Said Devleti 1681-1741*", es-Seyid Mustafa'nın "*Yemen'de Osmanlı Fethi 1538-1635*", Ömer İsmail'in "*1827'de Libya'da Kirman Hanedanının Çöküşü*", Yunan Lebib Rızık'ın "*Mahdi Devleti'nin Dış İlişkileri: Halife Abdullah et-Tayyisi Dönemi*" ve es-Seyid Haraz'ın "*On Dokuzuncu Yüzyılda Doğu ve Orta Afrika'da Britanya Nüfuzunun Yayılması*" başlıkları yer almaktadır. Bu tezlerin çoğu, Osmanlı tarihiyle doğrudan ilişkili olmasına rağmen, Osmanlı etkisiyle bağlantı kurmaktan kaçınılmış ve geniş bir coğrafyada Osmanlı'nın izlerini araştırma yerine daha az tartışmalı alanlara yönelmiştir. Osmanlı'yla ilgili yapılan tek çalışma ise Leyla es-Sabbağ'ın 1961 yılında savunduğu "*Osmanlıların Suriye İşgali*" başlıklı tezidir. Ancak bu çalışmanın dışındaki pek çok araştırmacı ya politik baskılar ya da kişisel tercihleri nedeniyle akademik alandan uzaklaşmış ve sonunda sadece birkaçı akademik hayatlarına devam edebilmiştir. Bunlardan yalnızca Yunan Lebib Rızık, tezini savunduktan sonra akademik kariyerine devam etmiş; diğerleri ise Nasır döneminde bilimsel alandan tamamen çekilmişlerdir.

Nasır'ın 1967 yılında İsrail karşısında ağır bir yenilgiye uğraması ve binlerce Mısırlı askerin hayatını kaybetmesi, rejimin otoriterliğinde kısmi bir gevşemeye yol açmış, bu da akademisyenler üzerindeki baskının nispeten hafiflemesini sağlamıştır. Bu gelişme Nasır'ın uzun yıllar boyunca izlediği sert siyaseti gözden geçirme arzusuna işaret eden bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Nitekim Türkiye'ye yaklaşık otuz yıl aradan sonra ilk kez bir bakan göndermesi de bu değişim arzusunun bir yansımasıdır. Ancak söz konusu girişim oldukça geç bir adım olarak kalmıştır; zira Nasır, bu kararın alınmasından yalnızca iki yıl sonra hayatını kaybetmiştir. Onun ardından iktidara gelen ve yine Hür Subaylar hareketinden olan Muhammed Enver Sedat (İktidarı: 1969-1981), daha yumuşak bir iç ve dış politika benimsemeye çalışmıştır. Sedat yalnızca siyasi alanda değil, akademik alanda da yeni bir açılım yaratmaya çalışmış ve tarih çalışmalarının yeniden canlanmasına imkân tanıyan bir ortam oluşturmaya başlamıştır.

Bu bağlamda Abdürrahim Abdürrahman Abdürrahim'in 1972 yılında savunduğu "*On Sekizinci Yüzyılda Mısır Kırsalı*" başlıklı tezi Osmanlı Mısır'ı üzerine yapılan çalışmalar

açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Söz konusu tez, Osmanlı belgelerine dayalı olarak hazırlanmış ilk akademik araştırmalardan biri olması bakımından öncü bir kaynak niteliği taşımaktadır. Enver Sedat'ın, Nasır döneminin baskıcı siyasetinden farklı bir yönelim izlemek amacıyla entelektüel çevrelere tanıdığı görece özgürlük ortamı, bu tür çalışmaların önünü açmıştır. Abdürrahim, bu imkândan yararlanarak kendi çalışma konusunu oluşturan 18. yüzyıl Mısır kırsalını, arşiv belgeleri ışığında detaylı bir biçimde ele almayı başarmıştır. Abdürrahim'in çalışması, Osmanlı yönetimi altındaki Mısır kırsal yaşamının geçirdiği dönüşümleri ayrıntılı bir biçimde gözler önüne sermektedir. Bu araştırma söz konusu değişimlerin kırsal toplumsal yapıya etkilerini derinlemesine analiz etme imkânı sunar. Özellikle 1526 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Mısır'da hayata geçirilen idari reformlar, arazi vergilerinin yeniden düzenlenmesiyle birlikte kırsal bölgelerde önemli dönüşümlere yol açmıştır. Ancak bu reformların doğurduğu sorunların temelinde, uygulayıcıların keyfi ve adaletsiz tutumları yatmaktadır. Abdürrahim, vergileri toplamakla yükümlü mübaşirlerin herhangi bir ölçüt gözetmeksizin köylülerin gelir kaynaklarını istismar ettiğini ve onları ekonomik açıdan çaresizliğe sürüklediğini vurgular. Sürekli artan talepler, köylerin dağılmasına ve halkın ağır yükler altında ezilmesine neden olmuştur. Bu uygulamalar kırsal kesimde köylü haklarının sistematik bir biçimde ihlal edildiğini ve yaygın bir yozlaşma ile adaletsizliğin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Buna ek olarak, Osmanlı yönetimi kırsal bölgelerde güvenliği sağlamak amacıyla sipahi sınıfını görevlendirmiştir. Ancak bu askerî sınıfın, mübaşirlerle iş birliği yaparak yolsuzluklara karıştığı ve Mısır'ın kırsal yapısının çöküş sürecine katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Abdürrahim'in çalışmasına göre, bu durum Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki yönetim sistemine duyulan güveni ciddi biçimde sarsmış, uzun vadede ise Osmanlı imajının olumsuz bir seyir izlemesine neden olmuştur. Söz konusu yolsuzluklar, Mısır'ın siyasi istikrarı ve toplumsal dengesi üzerinde yıkıcı etkiler doğurmuştur.

Osmanlı/Türk çalışmaları Mısır'da Enver Sedat'ın iktidara gelişiyle birlikte 1970'li yıllardan itibaren önemli bir akademik canlanma sürecine girmiştir. Bu dönemde İstanbul Üniversitesi'nde Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın (1915-1986) danışmanlığında doktora çalışmalarını tamamlayan tanınmış akademisyen el-Safsafi Ahmed el-Mursi, 1973 yılında Mısır'a dönerek Ayn Şems Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde yoğun bir

akademik faaliyet yürütmeye başlamıştır. Safsafi'nin en dikkat çeken çalışmaları arasında, Osmanlı arşiv belgeleriyle ilgilenen araştırmacılar için temel başvuru kaynaklarından biri haline gelen *Türkçe-Arapça Büyük Lügat Safsafi Sözlüğü* yer almaktadır. Bununla birlikte, Türkiye dönüşünün ardından Evliya Çelebi'nin Mısır, Sudan ve Habeşistan'a dair seyahat notlarını üç cilt halinde Arapçaya çevirerek Osmanlı dönemi araştırmalarına değerli katkılar sağlamıştır. Safsafi, 1979 Mısır-İsrail Barış Anlaşması sonrasında iki ülke arasında yaşanan Taba sınır krizi sürecinde de önemli bir rol oynamıştır. İsrail 1906'da Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında gerçekleştirilen sınır düzenlemesinin geçersiz olduğunu ileri sürerek, Taba bölgesinin Mısır sınırları dışında kaldığını savunmuştur. Krizin Uluslararası Adalet Divanı'na taşınması üzerine, Mısır hükümeti tarafından kurulan uzmanlar komisyonuna, yukarıda da andığımız ve Nasır döneminde tarihçilik faaliyetlerini yoğun baskılara rağmen sürdüren, akademik hayattan çekilmeyen nadir isimlerden biri olan Lebib Rızık (1933–2008) ile birlikte Safsafi de dâhil edilmiştir. İki araştırmacı Mısır arşivlerinden elde ettikleri Osmanlı belgeleriyle Taba'nın Mısır'a ait olduğunu kanıtlamış ve bu belgeler mahkeme nezdinde belirleyici bir rol oynamıştır. Uluslararası Adalet Divanı, 25 Nisan 1988'de Taba'nın Mısır'a ait olduğuna hükmetmiş ve bu tarih Mısır'da 'Sina Kurtuluş Günü' olarak kutlanmaya başlanmıştır. Bu başarının ardından, Mısır komisyonunda yer alan Safsafi ve Rızık geniş bir kamuoyu itibarı kazanmışlardır. Bu olay tarihin ve tarihçiliğin 'faydalı olmalı' anlayışının Mısır'da yeniden hatırlanmasına vesile olmuş, aynı zamanda, tarihin ve tarihçilerin stratejik önemine dair kamuoyunda güçlü bir farkındalık yaratmıştır. Osmanlı mirasını reddeden ve mağuş milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı dönemini Mısır tarihinden silmeye çalışan kesimlerin bir süre sessizleşmesine yol açmıştır. Ancak bu süreç, yalnızca toplumsal hafızada değil, devlet mekanizmasında da önemli sonuçlar doğurmuştur. Mısır hükümeti, bu gelişmelerin ardından kendi devlet arşivlerinde bulunan Osmanlı belgelerinin kritik önemine dikkat kesilmiş; bu belgeler artık bir 'ulusal güvenlik meselesi' olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Böylece özellikle 19. yüzyıla ait Osmanlı belgelerini incelemek isteyen araştırmacılar için son derece katı ve bürokratik izin süreçleri uygulanmaya başlanmıştır. Araştırmacıların çalışmalarına devam edebilmek için öncelikle Mısır Milli İstihbarat Teşkilatı'na bağlı dairenden onay almaları zorunlu kılınmış ve bu süreç, tarih çalışmalarını ciddi şekilde yavaşlatan bir engel hâline gelmiştir. Günümüze kadar devam eden söz konusu uygulamalar, genellikle yalnızca

devlete yakın araştırmacıların belgeye ulaşabilmesine imkân tanıyarak Osmanlı dönemi üzerine akademik çalışmaların niteliğini ve kapsamını sınırlamıştır.

Buna rağmen 1990'lı yıllarda Osmanlı dönemi Mısır tarihi üzerine önemli akademik çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu alandaki öncülerden biri, Kahire Amerikan Üniversitesi Tarih Bölümü'nden emekli Prof. Dr. Nelly Hanna'dır. Hanna, Osmanlı Mısır'ına dair özgün eserler kaleme alarak tarih yazımına yeni bakış açıları kazandırmıştır. En dikkate değer çalışması *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* adlı eseridir. On yıla yayılan titiz bir araştırmanın ürünü olan bu çalışma, 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarındaki Mısır toplumunun ekonomik ve sosyal yapısına dair ayrıntılı bir tablo sunmuştur. Hanna, Şahbender İsmail Ebu Takiya'nın hayat hikâyesi üzerinden kurguladığı çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde ekonomik durgunluk ve kültürel çöküş yaşadığına dair oryantalist yaklaşımları sistemli biçimde sorgulamış ve çürütmüştür. Özellikle Mısır şer'i mahkeme kayıtlarını kullanarak, dönemin ekonomik dinamizmini ve canlı ticaret ağlarını gözler önüne sermiştir. Hanna'nın çalışması, ticari kapitalizmin bu dönemde canlandığını ve Mısır ekonomisinin Avrupa'daki gelişmelerle karşılaştırılabilir bir düzeyde olduğunu ortaya koyarak yerleşik tarih anlatılarını ciddi biçimde sarsmıştır. Ayrıca Mısır'dan Hindistan Malabar Sahili'ne, Yemen'e, Anadolu'ya, Kuzey İtalya şehirlerine ve Batı Afrika'daki Sudan bölgesine kadar uzanan geniş ticaret ağlarının varlığını belgelerken; bu ağların tarım ve şeker endüstrisinin ticarileşmesi üzerindeki etkilerine de ışık tutmuştur. Böylece Hanna, ekonomik ilişkiler ile toplumsal dönüşümler ve güç yapıları arasındaki karmaşık bağlantıları çözümleyerek Osmanlı dönemi Mısır'ına dair yeni bir perspektif sunmuştur.

Bu doğrultuda, 1990'lı yıllarda bir başka önemli katkı da Fransız tarihçi André Raymond'dan gelmiştir. Raymond, 1993 yılında yayımladığı kapsamlı çalışmasıyla Kahire'nin kuruluşundan günümüze kadar olan tarihî gelişimini panoramik bir bakış açısıyla incelemiştir. Raymond geçmişte *Binbir Gece Masallarına* ilham veren Kahire'nin günümüzde büyük bir tehdit altında olduğunu savunmuş; şehrin herhangi bir üçüncü dünya metropolüne dönüşerek kendine özgü tarihî kimliğini kaybetmekte olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, bir zamanlar "bin minarenin şehri" olarak anılan Kahire'de artık yalnızca beton kuleler ve can çekişen bir tarih kalmıştır. Raymond 1995

yılında yayımladığı *Le Caire* adlı eserinde ise, özellikle 18. yüzyıl Kahire'sinin ayrıntılı bir tasvirini sunmuştur. Bu çalışmasında sadece Mısır'ı değil, genel olarak Arap vilayetlerini de dikkate alarak, dönemin sosyal, ekonomik ve kentsel dinamiklerini derinlemesine analiz etmiştir. Sonuç olarak, Nelly Hanna ve André Raymond'un çalışmaları, Osmanlı dönemi Mısır tarihine dair akademik literatüre yalnızca yeni veriler eklemekle kalmamış; aynı zamanda dönemin algılanış biçimlerini sorgulayarak tarih yazımında paradigmatik bir değişime öncülük etmiştir. Her iki isim de farklı metodolojilerle, Mısır'ın Osmanlı dönemindeki dinamizmini ve özgün tarihsel deneyimini vurgulamış, böylece hem akademik dünyada hem de genel kamuoyunda yeni bir tarihsel bilinç oluşmasına katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra, Muhammed Afifi 1991 yılında yayımladığı *el-Evkaf ve'l-Hayât el-İktisâdiyye fî Mısır fî'l-Asr el-Osmanî* adlı çalışmasında, Osmanlı dönemi Mısır'ında vakıf kurumunun ekonomik yaşama etkilerini çok yönlü biçimde ele almıştır. Söz konusu çalışmada, devletin vakıflar üzerindeki denetim mekanizmaları, vakıf yönetimi, ekonomik yararlanma biçimleri ve bu uygulamaların vakıf gelirleri üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca vakıfların Mısır toplumunun genel ekonomik yapısına olduğu kadar, toplumun farklı sosyal katmanları üzerindeki etkileri de değerlendirilmiş; nihayetinde, vakıf kurumunun ekonomik hayattaki rolünü özetleyen bir sonuç bölümüyle çalışma tamamlanmıştır. Öte yandan, Abdürrezzak İsa, 1998 yılında yayımladığı *Târîh el-Kadâ fî Mısır el-Osmaniyye* başlıklı değerli eserinde, 1517 ile 1898 yılları arasında Anadolu'dan Mısır'a atanan kazaskerlerin görev ve yetkilerine odaklanmıştır. Bu bağlamda, kazasker ile Osmanlı valisi arasındaki yetki paylaşımını, bazı sosyal grupların “yargı dokunulmazlığına” sahip olup kadıların yargı yetkisine nasıl tâbi olduklarını tartışmıştır. Ayrıca kadıların “Sipahiye Fitnessi” gibi çeşitli toplumsal-siyasal olaylardaki rollerine değinmiş; son olarak da kadıların sosyal ve ekonomik yaşamları, sınıfsal kökenleri ve ilmî birikimlerini kapsamlı şekilde analiz etmiştir.

1980'li yıllardan 2000'li yıllara kadar Osmanlı dönemi Mısır tarihi üzerine yapılan akademik çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmiş olsa da bu alandaki önemli boşluklar varlığını sürdürmüştür. Söz konusu eksikliklerin nedenleri birkaç temel faktör çerçevesinde değerlendirilebilir. Öncelikle daha önce de değinildiği üzere, uzun yıllar boyunca Osmanlı arşivlerinin araştırmacılara kapalı tutulması, bu dönemin

incelenmesini ciddi biçimde sınırlandırmıştır. Arşivlerin resmî olarak açılmasının ardından dahi, belgelere erişim hakkı büyük ölçüde devletle yakın ilişkileri bulunan sınırlı sayıdaki akademisyenlerle sınırlı tutulmuş; bu durum bilgiye ulaşımında önemli bir dengesizlik yaratmıştır. Bir diğer önemli etken ise, 19. ve 20. yüzyılın başlarında Mısır’da yaşanan siyasi gelişmelerin, akademik ilgiyi büyük ölçüde bu dönemlere yöneltmiş olmasıdır. Özellikle Hüsnü Mübarek yönetimine yakınlığıyla bilinen tarihçi Abdülazim Ramadan (1925–2007), bu süreçte ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Ramadan, 19. ve 20. yüzyıla ait arşiv belgelerine erişim izni elde edebilen ender araştırmacılardan biri olarak, Saad Zağlul Paşa’nın (1858–1927) günlüklerini tahkik ederek bilim dünyasına kazandırmıştır. Mısır hükümetinin onayıyla gerçekleştirilen bu çalışma, 1980’li yıllarda 12 cilt halinde yayımlanmıştır. Saad Zağlul Paşa’nın hatıratları, olayların günlük tarzda kaydedilmiş olması nedeniyle kanaatimizce hem geniş bir ayrıntı zenginliğine hem de yüksek bir doğruluk payına sahiptir. Ayrıca bu kayıtların kamuya yönelik değil, yazarın kendi özel kullanımına yönelik kaleme alınmış olması, anlatımda samimiyet ve içtenliği artırmıştır. Bu bakımdan, söz konusu hatıratlar, ilgili dönemdeki pek çok siyasi olayı yeniden değerlendirme imkânı sunmuş ve mevcut tarih yazımını zenginleştirmiştir. Nitekim ilgili tezin ikinci bölümünde ayrıntılı şekilde ele alındığı üzere, 1906 yılında Saad Zağlul Paşa’nın Maarif Nazırlığı sırasında yaşanan kritik bir gelişme, bu hatıratlar sayesinde gün yüzüne çıkmıştır. İngiliz işgal yönetimi, Mısır’ı Osmanlı’dan koparma stratejisi doğrultusunda, devlet okullarında görev yapan Türkçe öğretmenlerini işten çıkarmış; Saad Zağlul Paşa ise bu uygulamaya direnememiştir. Zağlul Paşa, bu durumu hatıratlarında açık bir şekilde dile getirmiş ve kendisini acımasızca eleştirmiştir. Burada dikkat çekici olan husus, bu bilginin dönemin arşiv belgelerinde ve basın kaynaklarında yer almamasıdır.

Öte yandan sabık Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek’in (İktidarı:1982–2011) başkanlığının son on yılı, Mısır’ın siyasi ve kültürel atmosferinde özgün bir döneme işaret etmektedir. Özellikle “Bırakın eğlensinler” şeklinde formüle edilen politika anlayışı, yazarların belirli sınırlar dâhilinde daha fazla ifade özgürlüğüne kavuşmasını ve akademik araştırmaların yanı sıra entelektüel çalışmaların da görece serbest bir ortamda gelişmesini mümkün kılmıştır. Bu nedenle söz konusu dönem, Mısır’da siyasi ve kültürel tartışmaların görece canlandığı bir evre olarak dikkat çekmektedir. Bu minvalde, tarihçi

Khaled Fahmy'nin (Prof. Dr., Tufts Üni., Tarih Bölümü) yayımladığı *All the Pasha's Men* adlı eseri, dönemin öne çıkan önemli akademik çalışmaları arasında yer almaktadır. Fahmy bu çalışmasında Mehmet Ali Paşa dönemi Mısır ordusunu ele alırken, geleneksel tarih yazımının merkezi otorite odaklı yaklaşımından bilinçli bir şekilde uzaklaşmıştır. Çalışmasını, Mısır'daki Türkçe ve Arapça arşiv belgelerine dayandırarak şekillendiren Fahmy, orduyu yalnızca bir iktidar mekanizması olarak görmemiş; aksine, sıradan askerlerin maddi koşulları, psikolojik durumları ve bireysel deneyimlerini merkeze alan bir bakış açısı geliştirmiştir. Fahmy'nin bu analitik yaklaşımı, Mehmet Ali Paşa dönemine ilişkin yerleşik algılara meydan okuyan ve otoriter yapının ötesindeki toplumsal dinamikleri anlamaya çalışan özgün bir tarih yazımı örneği sunmaktadır. Böylece yalnızca siyasi ve idari yapıların işleyişine odaklanan geleneksel anlatılardan farklı olarak, bireylerin ve sosyal yapıların tarihyazımındaki rolünü ön plana çıkaran derinlikli bir analiz ortaya koymuştur.

Bütün bu ilerlemelere rağmen, Osmanlı Mısır'ının son dönemine, yani 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğine odaklanan akademik çalışmalar son yıllarda artış göstermiş olsa da bu alandaki eksikliklerin tam anlamıyla giderilemediği görülmektedir. Bu durumun başlıca sebeplerinden biri, araştırmacılar arasında kaynak kullanımı ve konu seçiminde yaşanan karmaşadır. Bu noktada, Zafer Toprak'ın (1946-2023) ifadeleriyle, “epistemolojik bir komünite” eksikliğinin özellikle dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Mısır'da döneme ilişkin yürütülen çalışmaların Türkiye'deki araştırmaları büyük ölçüde dikkate almaksızın şekillenmesi ve benzer şekilde Türkiye'deki akademik üretimin de birkaç istisna dışında Mısır'daki literatürü göz ardı etmesi, bu durumu somut bir şekilde yansıtmaktadır.

Bu eksikliğe örnek teşkil etmesi bakımından, Latife Salim'in (Prof. Dr., Benha Üniversitesi, Tarih Bölümü, Emekli) başarılı ancak söz konusu sorunları yansıtan çalışmaları zikredilebilir. Salim'in 1984 yılında yayımladığı *Mısır fi'l Harb-il Alemiye'til Ula 1914-1918* (I. Dünya Savaşı Esnasında Mısır 1914-1918) ve 1987'de kaleme aldığı *Urabi başa ve Rifakuhu fi Cennet-i Âdem 1883-1901* (Urabi Paşa ve Silah Arkadaşları: Adem'in Cennetinde 1883-1901) adlı akademik eserlerinde, Osmanlı arşiv kaynaklarına ve Türk tarihçilerin araştırmalarına hiç başvurulmamış olması dikkat çekmektedir.

Oysaki ele alınan konuların, doğrudan Osmanlı Devleti'nin politikalarıyla ilişkilendirilmesi, Osmanlı arşiv belgelerinin kullanımını zorunlu kılmaktadır. Benzer bir durum Türkiye'de de gözlemlenmektedir. Nitekim Süleyman Kızıltoprak'ın (Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Rektör) Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887) adlı çalışması, Osmanlı Yüksek Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile İngiltere temsilcisi Henry Drummond Wolff arasındaki tahliye müzakerelerini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Kızıltoprak, Osmanlı arşiv belgelerine dayalı titiz bir araştırma yürütmüş; ancak Mısır arşivleri ile dönemin Mısır basınına başvurmamış ve böylece Mısır'da kullanılabilir belge ve kaynak bulunmadığına dair yanlış bir algının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Oysa 28 Aralık 1885 tarihli *el-Ahram* gazetesinde, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'a gelişi vesilesiyle düzenlenen karşılama törenine ve bu törende kimlerin hazır bulunduğu dair ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu tür detaylar Osmanlı arşiv belgelerinde bulunmamakla birlikte, Mısır Hidivi ile Osmanlı Devleti'nin yeni mümessili arasındaki ilişkilerin niteliğini ve yerel entelijansiyanın Osmanlı yönetimine bakışını anlamada önemli ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla sadece Osmanlı belgelerine dayanılarak yapılan çalışmalar, söz konusu dönemin sosyal ve siyasi bağlamını tam anlamıyla yansıtmada yetersiz kalmaktadır.

Latife Salim ve Süleyman Kızıltoprak gibi saygın akademisyenler arasında gözlemlenen bu iletişimsizlik, esasen 1950'lerden itibaren Mısır ve Türk tarihçileri arasında meydana gelen kopukluğun bir yansımasıdır. İki ülke arasında tarihî ve kültürel bağların derinlemesine incelenmesini engelleyen bu iletişim eksikliği, akademik etkileşimi zayıflatmış ve araştırmaların birbirini tamamlayıcı nitelik kazanmasının önünde önemli bir engel teşkil etmiştir. Dolayısıyla hem Türk hem de Mısır tarihçilerinin ortak tarihî miras ve deneyimleri göz önünde bulundurarak daha yoğun bir iş birliği geliştirmeleri büyük bir gereklilik hâline gelmiştir. Böyle bir akademik iş birliği hem literatürdeki bilgi zenginliğini artıracak hem de iki ülke arasındaki tarihî ilişkilerin daha sağlıklı ve derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu bağlamda, disiplinler arası etkileşim ve kaynak paylaşımı, her iki taraf için de yeni bakış açıları kazandıracak ve araştırma alanında daha bütüncül bir yaklaşımın inşa edilmesini mümkün kılacaktır.

Bu kopukluğun akademik yayın süreçlerinde nasıl somutlaştığını ise bizzat yaşadığım bir örnek üzerinden aktarmak isterim. Bu alandaki dikkat çeken olgulardan biri de yabancı kaynakların ve arşiv belgelerinin kullanımına yönelik abartılı bir vurgudur. Hatırlıyorum, bilimsel bir derginin hakemlerinden biri, İngiliz işgalinin ilk yıllarında Lord Dufferin’in Mısır’a gelişi ve İngiliz hükümeti adına hazırladığı raporla ilgili olarak yalnızca Arapça Mısır kaynaklarına dayanmamı eleştirmişti. Oysa ben, bu olayı bizzat yaşamış ve uzun yıllar Hidiv sarayında görev yapmış olan Ahmed Şefik Paşa’nın “Havliyyat” adlı eserinden aktarmıştım. Kendisi o dönemde Dahiliye Nezareti’nde görev yapıyordu daha sonra sarayın Hidiv Abbas Hilmi’nin mabeyincisi idi ve her zaman maiyetinde bulunmuştur. Yani Lord Dufferin’in gelişine doğrudan tanıklık etmiş bir isimdi. Ancak hakem, benim bu birincil ve yerli kaynağımı yetersiz bulmuş, yerine Türk akademisyenlerden birinin 2000’li yılların başında yazdığı doktora çalışmasına başvurmamı önermişti. Elbette bu değerli hocanın çalışmasını küçümsemiyorum, fakat ben zaten Şefik Paşa’nın eserlerini bu doktora tezinden önce biliyordum ve bilinçli bir tercihle onu kullanmıştım. Bununla birlikte, tecrübeli bir akademisyen dostum bana hakemlerle tartışmanın çoğu zaman malumatfuruşluk olarak algılandığı ve kimi zaman faydasız olup süreci olumsuz etkileyebileceği söyleyince, behemehâl bu konuda ısrarcı olmamaya karar verdim. Daha da ilginç olanı, ikinci hakem raporunda da aynı doğrultuda bir eleştiri gelmesiydi. Sonunda, Ahmed Şefik Paşa’nın *Havliyat* adlı yıllıkları ve bazı kıymetli yerli kaynakları –örneğin 1960’lar ve 70’lerde yazılmış Mısır tarihçiliğine ait eserleri– çıkarıp yerlerine İngilizce veya Fransızca yazılmış, daha geç dönem çalışmaları koymak zorunda kaldım. Bu süreçte İngiliz yazar Tim Parks’ın *Where I Am Reading From: The Changing World of Books* adlı eserindeki şu tespit bana çok anlamlı geldi: Bazı akademik ya da edebî eserler, aslında içeriklerinden ziyade İngilizce yazıldıkları ve güçlü yayınevlerinden yayımlandıkları için küresel ilgi ve ödüller kazanabiliyorlar. Bu bağlamda, örneğin James Jankowski’nin 2000 yılında yayımlanan *Egyptian Nationalism* adlı eseri, yerli tarihçilerden Abdülazim Ramadan’ın 1970’lerde kaleme aldığı *Tatavvur’ül Hareket’il Kavmiyye* adlı sabık çalışmasından çok daha fazla ilgi görüyor. Elbette güncel literatürü okumak ve kaynakları zenginleştirmek gerekir. Ancak bu, klasik ve yerli kaynakların göz ardı edilmesi anlamına gelmemelidir. Zira mesele sadece “daha çok kaynak” koymak değildir.

Yakın dönem tarih alanında Arapça ile yazılan akademik çalışmaların Türkiye'deki algısının, fark ettiğim kadarıyla, genellikle müphem bir intibası vardır. Bu noktada sadece yerli kaynakların değersizleştirilmesi değil, aynı zamanda arşiv belgelerinin yüzeysel ve bağlam dışı kullanımı da dikkat çekici bir diğer sorundur. Belge bolluğu, her zaman nitelikli bir analiz anlamına gelmemektedir. Önemli olan, bu belgelerin tarihsel bağlam içinde anlamlandırılması ve metinle bütünleşik şekilde yorumlanabilmesidir. Bu minval üzere 2017 yılında Antalya'da düzenlenen bir sempozyumda saygıdeğer bölümümüzün Dr. Öğr. Üyesi Hakan Kaynar'ın bu konuya dair yaptığı uyarı, özellikle bizim gibi genç araştırmacılar için önemli bir hatırlatma olmuştur. Burada mesele ne Arapçılık ne de Türklük iddiasıdır; zaten ben ne Türküm ne de Arap, ana dilim de bu iki dil değildir. Fakat araştırılan ülkenin yerel tarihçilerine ve onların üretimlerine saygı göstermek, hepimizin mesuliyetidir.

Tüm bu değerlendirmelerin ardından, aramızdaki tarihsel kopukluğu gidermek ve farklı tarih ekollerinin kazanımlarını öğrenmek amacıyla Türkiye'ye doğru yola çıktık. Belki de 1950'li ve 1960'lı yıllarda, iktisat tarihçisi Ömer Lütfi Barkan ile Mısırlı meslektaşısı Ahmed Ahmed el-Hitte bir araya gelip tarih araştırmalarının temel sorunlarını müzakere etmiş olsalardı, o yıllarda Mısır Arşivi'nde kaybedilen Osmanlı belgeleri kurtarılamasa bile, en azından bu belgelerin önemi zamanında vurgulanabilirdi. Ne var ki bugün, benzer bir ihmalin izlerini hâlâ müşahade etmekteyiz. Bu satırları kaleme alırken, Kahire'de medfun bulunan Nam Şaz Kadın, Muhammed Ratıp Paşa, İsmail Selim Paşa ve Ali Mübarek Paşa gibi önemli Türk-Mısır şahsiyetlerinin mezarlarının, bir yol projesi kapsamında yıkılmasına karar verilmiş durumda. Osmanlı'nın çeşitli muharebelerinde yer almış ve Mısır'daki Osmanlı idaresine hizmet etmiş bu paşaların mezarları, ancak yıkım başladıktan sonra kamuoyunun dikkatine sunulabilmiştir. Eğer Türk ve Mısırlı tarihçiler arasında daha güçlü ve sürekli bir iş birliği ağı kurulabilmiş olsaydı, bu tür tahribatların önüne geçmek mümkün olabilir miydi? Bugün geldiğimiz noktada, tarihçilerin kültürel mirasa gereken duyarlılığı göstermemeleri ya da bu sorumluluğu göz ardı etmeleri, toplumun ve devletin bu tür yıkıcı kararlara yönelmesini daha anlaşılır kılmaktadır. Şüphesiz ki, söz konusu şahsiyetlerin hatırası yalnızca Mısır halkını ya da Mısır tarihini değil, Osmanlı tarihinin bütün mirasçılarını da ilgilendirmektedir.

Tezlerimizde bu isimlere yer vermesek dahi, onların kabirlerini korumak ve hatıralarına sahip çıkmak hepimizin müşterek vazifesidir.

2. Amaç, Kapsam ve Yöntem

Osmanlı Devleti'nin eyalet-i mümtazesesi statüsünde bulunan Mısır, 1882 yılında İngiltere tarafından işgal edilmesinin ardından, I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılına kadar önemli iç siyasi gelişmelere sahne olmuştur. Bu süreç, Mısır'ın toplumsal ve düşünsel yapısında derin dönüşümlere yol açmış, özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı tutumların belirgin biçimde değişmesine zemin hazırlamıştır. Mısır'daki siyasi hareketlerin ve ulusal kimlik anlayışının yeniden şekillenmesine katkıda bulunan bu gelişmeler, bölge tarihinin seyrini kalıcı biçimde etkilemiştir.

1882 İngiliz Mısır işgali ve bu işgale zemin hazırlayan 1881 Urabi Paşa İsyanı, Osmanlı Devleti açısından en kritik meselelerden biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'ın savaş sürecine dâhil oluşu hem Mısır'da hem Türkiye'de hem de Batı dünyasında yoğun akademik ilgiye konu olmuştur. Özellikle Türkiye'de, bu döneme ilişkin yapılan çalışmalar literatürde önemli bir birikim oluşturmuştur.

Bu alandaki başlıca Türkçe çalışmalar arasında şunlar bulunmaktadır: Hasan Kokrkut'un *İngiltere'nin Mısır İşgali 1882* (Marmara Üniversitesi, 1996), Mustafa Gençoğlu'nun *İngiliz Hakimiyetinde Mısır 1882-1914* (Hacettepe Üniversitesi, 1997) ve Dilek Gündeş'in *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizler'in Mısır'ı İşgali: 1881-1882* (Marmara Üniversitesi, 1999) başlıklı yüksek lisans tezleri erken dönem araştırmalar olarak öne çıkmaktadır. Ahmed Maher'in *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerin Mısır'a Yerleşmesi* (İstanbul Üniversitesi, 2016) ve Fahrettin Dede'nin *İngiliz İşgali Sonrası Mısır'da Siyasi ve Fikri Yapılanma 1882-1922* (Sakarya Üniversitesi, 2019) çalışmaları ise daha yakın dönem akademik katkılar arasındadır. Benzer şekilde, Süleyman Kızıltoprak'ın *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi: 1882-1887* (Marmara Üniversitesi, 2001), İsmet Üzen'in *Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferleri (1915-1916)* (Marmara Üniversitesi, 2001) ve Ü. Gülsüm Polat'ın *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Mısır'a Yönelik Strateji ve Faaliyetleri* (Gazi

Üniversitesi, 2011) başlıklı yüksek lisans tezleri de literatüre önemli katkılar sunmuştur. Hilal Menküç Livaoğlu'nun *Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları 1922-1926* (İstanbul Üniversitesi, 2017) ve Kemal Kaya'nın *Mısır'ın Bağımsızlık Mücadelesi Ve Türkiye İle İlişkileri (1919- 1937)* (Hacettepe Üniversitesi, doktora tezi 2024) de konuyu farklı perspektiflerden ele alan önemli çalışmalardır. Makale düzeyinde ise, Ayten Sezer'in *Mısır Basınında Atatürk ve İnkılâpları* (Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2001), Ümmügülüm Polat'ın *I. Dünya Savaşında İngiliz ve Türk Propaganda Gazetelerinin Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme: el-Hakika ve Musavver Çöl* (OTAM, 2014), Selim Deringil'in *The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882* (Middle Eastern Studies, 1988) ve Arda Baş'ın *Atatürk Dönemi Türkiye-Mısır İlişkileri ve Günümüze Etkileri* (BAİBÜ Tarih Dergisi, 2015) başlıklı çalışmaları dikkat çekmektedir.

Mısır literatüründe ise konu üzerine yazılmış başlıca eserler arasında Abdurrahman er-Rafii'nin *es-Sevre-tül Urbiye ve'l İhtilal el-İngilizi* (Urabi Devrimi ve İngiliz İşgali, Kahire, 1949), Mahmud Ebu'l Leyl'in *el-İhtilal el-Britani ve'l Suhuf'ül Fransiye min Sene 1882 hata Sene 1904* (1882'den 1904'e Kadar İngiliz İşgali ve Fransız Basını, Kahire, 1953) ve Gergis Selama'nın *Eser-ul Tatavvur'ül Siyasi fi Mısır â'lâl Talim-il Kavmi: 1882-1936* (Mısır'daki Siyasi Gelişmelerin Milli Eğitime Etkisi: 1882-1936, Beni Sueyf Üniversitesi, 1964) adlı çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca Ahmed Abdürrahim Mustafa'nın *es-Sevretü'l Urâbiyye* (Kahire, 1961) ve Talat İsmail Ramadan'ın *el-İdare el-Mısriye fi Fetret-il Saytare'til Britaniye 1882-1922* (1882-1922 Yılları Arasında İngiliz Hakimiyetindeki Mısır Yönetimi, Kahire, 1984) eserleri de bu konuda temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Latife Salim'in *Mısır fi'l Harb 'il Alemiye'til Ulâ* (Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır, Kahire, 1984) ve *Urabi ve Rifakuhu fi Cennet Adem* (Urabi ve Silah Arkadaşları Adem'in Cennetinde, Kahire, 1986) başlıklı çalışmaları da bu bağlamda anılmalıdır.

Batı literatüründe ise Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot'un *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations* (1960), Peter Mansfield'in *The British in Egypt* (1971), Robert Tignor'un *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914* (ABD, 1966), M. Broadley'nin *How We Defended Arabi and His Friends* (1980) ve T. Mayer'in *The*

Changing Past: Egyptian Historiography of the Urâbî Revolt 1882-1983 (Gainesville, 1988) gibi eserler dikkat çekici akademik katkılar sunmuştur.

Bu geniş literatür, 1882 Mısır işgalinin ve 1914-1918 arasındaki Birinci Dünya Savaşı döneminin tarihsel, siyasi ve toplumsal boyutlarının çok yönlü bir şekilde incelendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Türkiye-Mısır ilişkilerine yalnızca sınırlı ölçüde temas edildiği görülmektedir. Özellikle dikkat çeken bir diğer husus, mevcut çalışmaların büyük çoğunluğunun İngiltere'nin Mısır'daki politikaları ile Hıdiv hükümetinin siyasi yaklaşımlarına odaklanmasıdır. Bu doğal bir eğilim olmakla birlikte, İngiliz işgali sürecinde Osmanlı-Mısır ilişkilerinde meydana gelen yapısal dönüşümlerin yeterince derinlemesine ele alınmadığını göstermektedir. Bu eksiklik, söz konusu dönemin Osmanlı-Mısır bağları açısından daha ayrıntılı bir analize ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca I. Dünya Savaşı ve sonrasında Mısır'ın Türkiye'den Lozan Antlaşması ile hukuken ayrılması ve Türk Cumhuriyeti'nin ilanı sonrasında şekillenen yeni ilişkiler ağı, 1882-1914 yılları arasındaki gelişmelerle doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle, bu dönemin olaylarını ayrıntılı biçimde incelemek, iki devlet arasındaki diplomatik evrimi ve siyasi değişimleri doğru kavrayabilmek açısından elzemdir. Çalışmamız, bu tarihsel sürecin kapsamlı bir analizini sunmayı ve literatürdeki bu önemli boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, İngiliz işgali öncesi ve sonrasındaki dönemde Osmanlı Mısır'ında basın hayatının, siyasal, toplumsal ve kültürel dinamiklerle nasıl şekillendiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, bu sürecin basın üzerindeki etkilerini araştırırken, basının Mısır halkı, Osmanlı Devleti ve işgalci güçler arasındaki ilişkileri nasıl yansıttığını ve bu ilişkileri nasıl etkilediğini de değerlendirecektir. Çalışmanın yönetsel çerçevesi, öncelikle işgal dönemi Mısır basınındaki yayınları incelemeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda, işgal öncesi ve sonrasındaki dönemde yayımlanan gazeteler, süreli yayınlar ve diğer basılı materyaller incelenerek, dönemin siyasal ve toplumsal yapısını anlamaya yönelik bir analiz yapılacaktır. Ayrıca, basının yerel ve uluslararası meseleler karşısında sergilediği duruşa odaklanılacak, basının yalnızca Osmanlı perspektifine değil, daha geniş bir çerçevede analiz edilmesi amaçlanacaktır. Araştırma, Mısır'a ait ve daha önce akademik çalışmalarda kullanılmamış süreli yayınları değerlendirmeyi planlamaktadır.

Bu sayede, literatüre yeni ve özgün veriler kazandırmak hedeflenmektedir. Çalışma, yalnızca konunun farklı yönlerini aydınlatmayı değil, aynı zamanda araştırma alanında eksik kalan noktalara yapısal ve analitik bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, aşağıdaki soruların cevaplarını aramayı hedeflemektedir:

1. **İngiliz işgali öncesi ve sonrasında Osmanlı Mısır'ında basın hayatı nasıl şekillenmiştir?** Siyasal, toplumsal ve kültürel dinamikler bu süreci nasıl etkilemiştir? İşgalin basın üzerindeki etkileri nelerdir ve bu dönemde basın, Mısır halkı, Osmanlı Devleti ve işgalci güçler arasındaki ilişkileri nasıl yansıtmış ve etkilemiştir? Ayrıca, basının işgal öncesi ve sonrasındaki yerel ve uluslararası meselelere karşı sergilediği duruş ve hangi fikir hareketlerine ev sahipliği yaptığı nasıl analiz edilebilir?
2. **İngilizlerin Mısır'daki siyasi stratejileri ve uygulamaları Osmanlı-Mısır ilişkilerini nasıl etkilemiştir?** Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Mısır'ı işgaline nasıl tepki göstermiş ve bu tepki hangi siyasi, diplomatik ve askeri boyutlarda şekillenmiştir? Mısır Hıdivi, Osmanlı Padişahına bağlılık, İngiliz yönetiminin dayattığı siyasi baskılar ve Mısır halkının beklentileri arasında nasıl bir denge kurmaya çalışmış ve bu unsurlara karşı nasıl bir tutum sergilemiştir?
3. **İşgali döneminde Mısırlıların Osmanlı Devleti'ne yönelik tutumları nasıl evrilmiştir?** Mısır'daki Osmanlı yanlısı ve Osmanlı karşıtı siyasi faaliyetler hangi gruplar tarafından benimsenmiş ve bu gruplar hangi stratejileri izlemiştir?
4. **Mısır düşünürlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik bakış açıları nasıl gelişmiştir?** Bu bakış açıları üzerindeki yabancı unsurların (özellikle İngiltere ve Fransa) etkisi ne derecededir? Mısır'daki etnik toplulukların (Yunan, Ermeni, Suriyeli vb.) siyasi, ideolojik ve kültürel etkileri, Osmanlı-Mısır ilişkilerinin şekillenmesinde nasıl bir rol oynamıştır ve bu etnik grupların varlığı, Mısır düşünürlerinin Osmanlı'ya yönelik tutumlarını dönüştürmüş müdür?

5. **İşgali döneminden Birinci Dünya Savaşı'na kadar İstanbul Hükümeti'nin Mısır'a yönelik politikaları, Mısırlıların tutum ve davranışlarını hangi açılardan etkilemiştir?** Bu politikalar, yerel halkın Osmanlı'ya olan bağlılık duygusunu nasıl şekillendirmiştir? Osmanlı'nın Mısır'daki direnişi destekleme çabaları, Mısırlıların Osmanlı yönetimine olan güvenini artırmış mı yoksa halkın bağımsızlık taleplerini körüklemiş midir?

6. **Mısır Hidivi aracılığıyla Mısır'a gelen İttihatçılar, Mısırlılar üzerinde bir etki bırakmış mıdır?** Osmanlı Devleti'ne bağlılık konusunda yerel siyasetin şekillenmesinde bir rol oynamışlar mıdır?

7. **Mısırlı siyasetçiler, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak ya da Mısır'ın bağımsızlığını elde etmek amacıyla hangi stratejileri izleyerek bu hedeflerine ulaşmayı amaçlamışlardır?** Bu stratejilerin halk nezdinde yarattığı etkiler, Mısır halkının tepkisi ve bu stratejilerin siyasi sonuçları nasıl olmuştur? Mısırlı siyasetçilerin Osmanlı ile ilişkilerde izledikleri yollar ve bağımsızlık mücadelesi, yerel halkın siyasi bilinçlenmesine ve bağımsızlık arayışına nasıl yansımıştır?

Bu çalışma, 1882 yılında İngiltere'nin Mısır'ı işgali ile başlayıp I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sonlanan dönemi kapsamaktadır. Çalışmanın giriş kısmında ise, Osmanlı-Mısır düşünce hayatına dair genel bir tarihsel çerçeve sunulmuştur. Araştırma, 1914 yılı sonuna kadar gelişen olaylarla sınırlandırılmıştır. Zira bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte, Mısır fiilen Osmanlı egemenliğinden kopmuş; Osmanlı'nın onayıyla Hıdivliğe atanan Abbas Hilmi Paşa, İngilizler tarafından görevden alınmış ve Osmanlı-Mısır ilişkileri büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Bu gelişmeler, 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile resmiyet kazanacak yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir.

Çalışmanın ana amacı; Mısır halkının, özellikle aydınların ve basının Osmanlı'ya ve İngiliz işgaline karşı tutumlarını; Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki gelişmelere yönelik dış politikasını; İngiliz işgal yönetiminin Mısır'da uyguladığı baskı ve politikaları; Mısır basınının Osmanlı'ya bakış açısını ve bu dönemdeki gazetecilik faaliyetlerini

incelemektir. Ayrıca Mısırlı siyasetçilerin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalma ya da İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi yürütme çabaları, Mısır'da yaşayan farklı etnik grupların (Yunanlılar, Ermeniler, Suriyeliler vb.) Osmanlı'ya yönelik tutumları ve bu unsurların Osmanlı-Mısır ilişkilerine etkileri de araştırmanın temel değişkenleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, Mısır'daki entelektüel ortam, aydınların Osmanlı'ya bakış açıları ve Osmanlı düşüncesiyle olan etkileşimleri de kapsamlı bir şekilde değerlendirilecektir. Çalışmada, Mısır basınının işgal dönemi boyunca Osmanlı yönetiminin meşruiyetini desteklemek ve Mısır halkının Osmanlı'ya olan duygusal bağlılığını güçlendirmek açısından önemli bir araç olarak kullanıldığı varsayılmaktadır. Ancak İngiliz işgali sırasında basına uygulanan baskılar ve izlenen politikalar, Mısırlıların Osmanlı'ya yönelik bağlılık duygularında önemli değişimlere yol açmıştır.

3. Tezin Yapısı ve İçeriği

Çalışmanın Giriş bölümünde, Mısır'daki akademik çalışmaların ve konuyla ilgili yapılan önceki araştırmaların izlediği yöntemlere dair genel bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca, bu tezin amacı, yöntemi ve kapsamı açıklanmış; Osmanlı Mısır'ı tarihine ilişkin kısa bir arka plan sunulmuştur. Bu arka plan, konunun tarihsel bağlamını kavramak amacıyla, Osmanlı döneminde Mısır'ın yönetimi ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerine dair temel bilgiler içermektedir. Tezin birinci bölümünde, 19. yüzyılda Mısır'da basın faaliyetlerinin gelişimi ile bu faaliyetlerin toplumsal, kültürel ve siyasi bağlamdaki etkisi ele alınmıştır. Bu dönemde Mısır basını yalnızca haber verme işlevi üstlenmemiş; toplumsal yapıyı şekillendirme, halkın duygusal bağlarını güçlendirme ve politik düşünceleri yönlendirme gibi önemli roller üstlenmiştir. Bölümde, Mısır basınının Osmanlı ve İngiliz yönetimleriyle olan ilişkisi, uygulanan politikaların basın üzerindeki etkisi ve özellikle İngiliz işgali sürecinde basının oynadığı rol detaylı biçimde incelenecektir. İkinci bölümde, dönemin farklı siyasi görüşlerini temsil eden gazete arşivlerinden yararlanılarak, işgal altındaki Mısır'ın siyasal atmosferi analiz edilmiştir. Çeşitli gazetelerin politik tutumları ve içeriklerine odaklanılarak, Mısır toplumunun Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı ve işgal koşullarında sergilediği tutum tartışılmıştır. Bu bölümde ayrıca basının, halkın ideolojik ve duygusal eğilimlerini nasıl şekillendirdiği ve farklı siyasi görüşlerin basın aracılığıyla nasıl ifade bulduğu ayrıntılı olarak ele

alınacaktır. Üçüncü ve son bölümde, 1911-1912 yıllarında meydana gelen Trablusgarp Savaşı sırasında Mısır'ın tutumu incelenecektir. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki mücadelesi, Mısır'daki siyasal atmosfer üzerinde çeşitli etkiler yaratmış; halkın Osmanlı'ya bağlılığı ile özgürlük talepleri arasında bir gerilim ortaya çıkmıştır. Bu bölümde, savaşın Mısır basınındaki yansımaları, halkın Osmanlı'ya yönelik tutumlarının nasıl şekillendiği ve dönemin siyasal grupları ile gazetelerinin Trablusgarp Savaşı'nı nasıl ele aldıkları irdelenecektir.

Ayrıca bu bölümde, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen süreçte İngiltere'nin Mısır'daki Osmanlı egemenliğine karşı izlediği politikalar da ele alınacaktır. İngiltere'nin Mısır üzerindeki siyasal etkisi, Osmanlı Devleti'ni zayıflatma stratejileri ve bu politikaların Mısır halkı ile yerel yöneticiler üzerindeki etkileri kapsamlı biçimde analiz edilecektir. İngiltere'nin kontrol stratejilerinin Mısır'daki yansımaları ve bu durumun Osmanlı-Mısır ilişkilerine olan etkileri de değerlendirme konusu olacaktır. Tezin sonuç kısmında ise, araştırma boyunca elde edilen bulgular ışığında genel bir değerlendirme yapılacak; tezin başlangıcında belirlenen amaçlar doğrultusunda hangi çıkarımlara ulaşıldığı tartışılacaktır. Bunun yanı sıra Mısır basınının Osmanlı Devleti ile ilişkileri nasıl etkilediği, İngiliz işgali sırasında Mısırlıların tutumlarının zamanla nasıl değiştiği gibi konular özetlenecektir. İngiltere'nin siyasal stratejileri ile Osmanlı Devleti'nin Mısır'a yönelik politikalarının karşılıklı etkileşimi ve bu etkileşimin halk üzerindeki yansımaları da sonuç bölümünde değerlendirilecektir. Son olarak, bu araştırmanın literatüre sunduğu katkılar ve ileride yapılacak benzer çalışmalara yönelik öneriler de sonuç kısmında ele alınacaktır.

Teşekkür Sözü

Her şeyden önce, 1960'lı yıllarda Türkiye'de, İstanbul Üniversitesi'nde doktora öğrencisiyken sadece akademik hayatta değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal yaşamda karşılaştığı zorlukları — özellikle sağ ve sol kutuplaşmasının ortasında istemeden yer almak zorunda kalışı ve bu nedenle yaşadığı tutukluluk süreci gibi şahsi tecrübelerini — benimle paylaşma zarafetini gösteren; 2006-2010 yılları arasında Ayn Şems Üniversitesi'nde Osmanlı Belgeleri Okuma, Türk Tarihi ve Medeniyeti ile Türk Edebiyatı Tarihi gibi derslerle Türkolojiye olan ilgimizi pekiştiren kıymetli hocamız merhum Prof. Dr. Safsafi el-Mursî'ye sonsuz minnet ve şükranlarımı ifade etmek isterim.

Bununla birlikte bu çalışmada, tarihçi Von Ranke'nin (1795-1886) yöntemini, özellikle geçmişi yeniden kurgularken çağdaş kaynaklara dayanma yönündeki yaklaşımına dikkat göstermeye özen gösterdik. Ranke'nin “hakikatlere hüküm vermemek, fakat onları olduğu gibi aktarmak” ilkesini göz önünde bulundurarak Mısırlı siyasetçi ve aydınların Mısır gazetelerinde verdikleri demeç ve-veya kaleme aldıkları yazıları olduğu gibi aktarmaya özen gösterdik. Ayrıca tasavvur ettiğimiz bu hakikatleri, tarihi kaynaklar ışığında detaylı bir şekilde ele almaya çalıştık. Bunun yanı sıra Mezkûr çalışmanın yazım dilinin öz, sade ve anlaşılır olması konusunda danışman hocamızın arzusu, benim kişisel beğenimle paralellik göstermiştir. Nitekim tez yazım sürecinde, ana dilimiz olmadığı için Türkçe metin üretiminde karşılaştığımız zorluklar da önemli bir yer tutmuştur. Bu minvalde, akademik yazımın dilsel doğruluğunu sağlama noktasında değerli arkadaşlarımın katkılarını özel olarak vurgulamak gerekmektedir. Alelhusus Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü'nden sevgili Dr. Berkay Yekta Özer'e yazdığım her bölümü okuyup titizlikle düzelttikleri ve cümleleri yeniden yapılandırma noktasındaki özverili çabaları için hayli müteşekkir olduğumu belirtmek istiyorum. Ayrıca metni ikinci kez kontrol eden Dr. Elif Ünal'a değerli arkadaşşıma teşekkürlerimi sunarım.

Tez sürecini daha da canlı hale getiren bir anekdotu paylaşmak isterim: Tezimin ilk bölümünün, arkadaşlarım tarafından düzeltilmiş bir kopyasını hakem hocalarımdan Prof. Dr. Fatih Yeşil'e sunduğumda, bu metni daha önce yazdığım başka bir raporla kıyaslayarak şaşkınlıkla şu yorumu yapmıştı: *'Ahmet, bu bölümü yazan kişi ile bu raporu*

yazan kişi aynı olamaz.’ Bu, dil düzeltmesinin akademik yazımda ne kadar kritik bir rol oynadığını ve adı geçen arkadaşlarımdan yazdıkları tashih etme konusunda ne kadar çaba sarf ettiklerini bir kez daha anlamama vesile oldu. Tez danışmanım Prof. Dr. Seyfi Yıldırım ile tez izleme komitesindeki değerli hocalarımdan Prof. Dr. Fatih Yeşil’in katkıları paha biçilemezdi. Her iki hoca da *‘İlla böyle uzun uzun yazmana gerek yok. Kısa ve öz olsun, yeterli.’* diyerek, Prof. Dr. Ercüment Kuran’ın önderliğinde şekillenen okulun temsilcileri olarak süreci titizlikle yönlendirdiler. Bu titizliğin kökeninde, Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak’ın şu sözlerinin etkili olduğunu düşünüyorum:

‘...Vaktiyle İngiltere’de Avusturya kökenli ünlü tarihçi Paul Wittek’in öğrencisi olan Ercüment Kuran’ın bir kuralı şuydu: ‘Master tezi 35 sayfadan fazla olmamalıdır.’ Hocaya göre Wittek, ‘Eğer bir öğrenci söyleyebileceklerini söyleme kabiliyetine sahipse, bunu 10 sayfada da 20 sayfada da ifade edebilir. Benim için makbul olan, sözü dolandırmadan kısa, açık ve net bir şekilde söylemesidir. Eğer bunu başaramıyorsa, ondan asla akademisyen olmaz.’ dermiş her zaman. Ercüment Hoca da bize, ‘Ne söyleyecekseniz 35 sayfada söyleyin, 36 sayfa olmaz.’ demişti. O yüzden, 35 sayfalık yüksek lisans tezime hâlâ kütüphanemde durur. Şimdiki tezler genellikle doktora tezi gibi 150-200 sayfadan aşağı olmayınca, öğrencilerim bu incelikteki tezimi gördüklerinde şaşırıyorlar.’ (A. Yaşar Ocak, *Tarihçinin Yolculuğu*, s. 32-33).

Türkiye’de doktora yapma tercihim, şimdiye kadar birçok dostumun ve tanıdığım kişilerin sıklıkla sorduğu sorulardan biri olmuştur. Bu tercihim aslında oldukça bedihidir: Türk tarihi üzerine çalışan bir araştırmacının yolu, doğal olarak bu tarihî coğrafyadan, bu toprakların arşivlerinden ve kaynaklarından geçer. Türkiye, tarih çalışmaları yapan araştırmacılara, yerli ya da yabancı ayrımı yapmaksızın sunduğu eşsiz imkânlarla bu tercihi neredeyse kaçınılmaz kılmaktadır. İstanbul’daki Cumhurbaşkanlık Osmanlı Arşivi, İSAM, IRCICA, Boğaziçi Üniversitesi, İBB Atatürk Kitaplığı, Süleymaniye Yazma Eser gibi pek çok vakıf ve kamu kütüphanesi, KYGM Milli Kütüphane, Hacettepe Üniversitesi ve ODTÜ’nün kütüphanelerine kadar her bir kurum, araştırmacılara geniş bir kaynak hazinesi sunmakta ve her türlü kolaylığı sağlamaktadır. Bu kurumların hizmet anlayışı, bilime olan katkıları bakımından takdire şayandır. Zira bu çalışmalar, yalnızca araştırmacılara destek sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda dünya tarihine ışık tutan belgelere ulaşma fırsatını da sunmaktadır.

Ancak Türkiye'ye gelişim, yalnızca arşivlerin ve üniversitelerin cazibesine dayanmamaktadır. Bunun ötesinde, tarihsel diyalog kurma arzum ve iki ülkenin tarihçilerini ortak bir zeminde buluşturma fikrim de önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Mısır ile Türkiye arasında ortak tarihî geçmiş üzerine yürütülecek bir diyalogun, yalnızca bilimsel çalışmaları derinleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda geçmişin mirasını koruma noktasında da büyük katkı sağlayacağına inanıyorum. Bazen kendi kendime düşünürüm: Eğer Nasır dönemi (1952-1970) sırasında, Mısır ile Türkiye tarihçileri bir araya gelebilmiş olsaydı, belki de Mısır Arşivi'nde tahribata uğrayan ve kaybolmaya yüz tutmuş birçok Türkçe vesika günümüze ulaşabilirdi. Başka bir ifadeyle, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İncelik gibi büyük Türk tarihçileriyle, Şefik Gürbal, Hasan Osman ve Muhammed Sabri gibi Mısırlı tarihçiler arasında bir buluşma gerçekleşmiş olsaydı; kim bilir, bu belgeler belki de muhafaza edilebilirdi. Aynı şekilde, bugün bu satırları yazarken Kahire'de yolları genişletmek veya köprü inşa etmek bahanesiyle vinçlerle yıkılan Türk paşalarının mezarlarının kaderi de farklı olabilirdi. Eğer bugün Türk ve Mısır tarihçilerini bir araya getirecek bir platform kurulmuş olsaydı, belki de tarihimize yönelik bu hoyrat müdahalelerin önüne geçebilirdik. Tüm bunlar, yalnızca geçmişte kalmış bir hayal veya nostaljik bir arzu veya emel-i bâid değil, aynı zamanda günümüzde de benzer bir diyalogun mümkün ve gerekli olduğuna inanıyorum. Tarihî mirasımızın korunması adına, her iki ülkenin tarihle ilgilenenleri bir araya getirecek bir platform oluşturmak, yeni bir dönemin kapısını aralayabilir.

Türkiye'deki tarih araştırmacılarını ve onların oluşturduğu akademik ekolü tanımak, benim için yalnızca bir doktora tezinin ötesinde, çok daha derin ve anlamlı bir tecrübe oldu. Bu süreç, yalnızca akademik bilgi ve birikim değil; aynı zamanda bilimsel titizlik, disiplin ve tarihî duyarlılık konusunda da bana önemli kazanımlar sağladı. Bilhassa Akdeniz Üniversitesi'nde Prof. Dr. Murat Arslan'ın "Uzmanlık Alanı" dersi ile Hacettepe Üniversitesi'nde Prof. Dr. Ramazan Acun'un "Tarih Araştırma Etiği" dersi, yalnızca tezime değil, tarih yazımına bakış açım da derinlik kazandırarak önemli bir ilham kaynağı oldu.

Türkiye’de doktora yapmak benim için ne bir akademik zaruret ne de medar-i maişetime dair maddi veya manevi bir kazanç beklentisi taşıyan bir adım olmuştur. Zira ben Mısır’da ne resmi bir müessesenin mensubuyum ne de orada enflasyonun gölgesinde anlamını mâna ve kıymetini yitirmiş akademik maaşlara talibim.¹ Mısırlı araştırmacılar için tarih çalışmaları, daima bir ilim ve keşif yolculuğu olarak görülmüş; tarih, bir sanat dalı gibi benimsenmiş ve “sanat, sanat içindir” düsturuyla sürdürülmüştür. Bu vesileyle, her türlü maddî zorluklara (örneğin, akademik caimada yaygın olan düşük maaşla geçim mücadelesi vermek gibi) ve manevî baskılara (bilhassa 2013-2023 yılları arasında Türk-Mısır ilişkilerinin kesintiye uğraması sebebiyle Türk araştırmacılarla temasın tamamen yasaklanması gibi) rağmen, Kahire Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevini büyük bir özveriyle sürdüren; Mısır-Türk çalışmaları ile tarih metodolojisi alanında bizlere dahima rehberlik yapan muhterem hocamız Prof. Dr. Muhammed Afifi başta olmak üzere, Mısır’daki tarih ve Türkoloji bölümlerinde görev yapan bütün kıymetli hocalarıma şükranlarımı arz ederim.

İlaveten kıymetli ilim ve kültür insanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu’na da en içten teşekkürlerimi sunmak isterim. Mısır’la hem ilmî hem de şahsî münasebetleri dolayısıyla zaman zaman Kahire’yi teşriflerinde, bugün çeşitli üniversitelerin Tarih ve Türkoloji bölümlerinde görev yapan, yetiştirdiği değerli hocalarla irtibatını sürdürmekte; biz genç araştırmacıları da daima teşvik etmektedir. Tez çalışmam sırasında, Arapça kaynaklara ulaşmamda büyük katkısı olmuş; klasik yöntemle, “şu esere bak”, “bu nüshayı incele”, “falanca yazma mühimdir” gibi yönlendirmeleri sayesinde, internet ortamında yer almayan ve zamanla unutulmaya yüz tutmuş birçok nadide kaynağı tanımamı sağlamıştır. Ayrıca 1980 ve 1990’lı yıllarda merhum Mübeşşir Turâzî ile birlikte Mısır Millî Arşivi’ndeki Türkçe yazma eserlerin tasnifi sırasında edindikleri tecrübeleri ve karşılaştıkları önemli vakaları bizlerle paylaşmaları hem ilmî ufukumuzu genişletmiş hem de arşiv çalışmalarına olan bakışımızı derinleştirmiştir. Kendilerine bu kıymetli katkıları ve yol göstericiliği için gönülden şükran borçluyuz.

Ayrıca Prof. Dr. Murat Arslan’a ve yukarıda satır aralarında dile getirmeye çalıştığım hislerimi lüzumsuz bulmaksızın, büyük bir nezaketle beni karşılayan dönemin Hacettepe

¹ 2025 yılı itibarıyla Mısır’daki devlet ve özel üniversitelerinde görev yapan profesörlerin aylık maaşı yaklaşık olarak 245 Amerikan dolarını geçmemektedir. Mısır Maliye Bakanlığı’nın üniversite öğretim üyelerine yönelik maaş düzenlemesine dair beyanatı için bkz. *el-Mısri el-Yevm*, 20 Şubat 2025.

Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Ramazan Acun'a da gönülden teşekkürlerimi ve derin minnettarlığımı ifade etmek isterim. Keza kıymetli hocamız Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu, öğrencilerine gösterdiği sıcak yaklaşımı, anlayışlı tutumu ve sürekli paylaşımıyla her zaman hatırlanacaktır. Yabancı öğrencilerin kendilerini yabancılık hissetmemesi için gösterdiği özveri ve desteği, bizlere örnek olacak nitelikteydi. Bilgi ve tecrübelerini bizlerle paylaşırken gösterdiği sabır ve hoşgörü için sonsuz minnettarız.

Tez sürecimde bilgi, deneyim ve rehberliğiyle bana yol gösteren kıymetli danışmanım Prof. Dr. Seyfi Yıldırım'a derin minnet ve namütenahi şükranlarımı sunarım. Zor şartlarımda danışmanlık teklifimi kabul etmekle kalmayıp çalışmamı büyük bir itina ve özveriyle yönlendirmiş, sürecin her aşamasında gösterdiği hassasiyet ve kıymetli uyarılarıyla başarıyı mümkün kılmıştır. Kendisi yalnızca bilgi ve deneyimiyle değil, aynı zamanda sabrı, teşvik edici yaklaşımı ve eleştirel bakış açısıyla çalışmama yön vermiştir. Bilhassa burada değinemeyeceğim kadar çok fazla olan, cehlim ve sehvimden kaynaklanan, Ankara'dayken karşılaştığım zorlukları aşmamda gösterdiği sabr-ı cemil, özveri, akademik disiplin ve etik anlayışı benim için emsalsiz bir ilham kaynağı olmuştur. Tez çalışmamın her aşamasında yanımda olarak beni destekleyen hocama sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum.

Akademik çalışmalarım süresince tez izleme komitesine sunduğum raporları büyük bir titizlikle değerlendirip yönlendirmeleriyle beni destekleyen değerli hocalarım Prof. Dr. Fatih Yeşil ve Prof. Dr. Ümmügülsüm Polat'a sağladıkları kıymetli katkılar ve ilham veren rehberlikleri için en içten teşekkürlerimi arz ederim.

Mısır'daki akademik ortamda uygulanan sıkı prosedürler, ne yazık ki çalışmalar ve araştırmacılar için ciddi zorluklar teşkil etmektedir. Bu tez için gerekli olan kaynaklara ulaşmak zaman zaman oldukça güçleşmiştir. Örneğin, Millî Arşiv'de eski tasnif sistemine göre muhafaza edilen Mısır gazeteleri ve mecmualarını taramak devlet iznine bağlıdır. Ancak bu izinler çoğu zaman gecikmekte, kimi zaman da hiçbir gerekçe gösterilmeksizin tamamen reddedilmektedir. Bu durum araştırmacıların çalışmalarını hayli zorlaştırmaktadır. Bir diğer önemli zorluk ise, 1980'ler ve öncesinde basılmış bazı tarih

kitaplarının artık yayınevlerinde bulunmamasıdır. Üstelik bu eserlerin birçok üniversite kütüphanesinde de mevcut olmaması durumu daha da düşündürücü kılmaktadır. Nedenleri açıklanamayan bu eksiklikler, kimi kıymetli kaynakların teminini adeta imkânsız hâle getirmiştir. Nitekim, Ahmed Mustafa Abdürrahim'in 1967 yılında kaleme aldığı *İşgalden Bağımsızlık Anlaşmasına Kadar: Mısır'ın Siyasi Tarihi* adlı eser ne Kahire'deki yayınevlerinde ne de Kahire Üniversitesi ve Amerikan Üniversitesi'nin merkezi kütüphanelerinde bulunmaktaydı. Bu kıymetli esere ulaşabilmek için 200 kilometreden fazla mesafe katederek İskenderiye Kütüphanesi'ne gitmek zorunda kaldık. Üstelik İskenderiye Kütüphanesi, kitap gönderimi veya çevrim içi erişim gibi hizmetler sunmamaktadır. Böylece yalnızca tek bir kaynağa ulaşabilmek için toplam yaklaşık 400 kilometrelik bir yolculuk zorunlu hâle gelmiştir.

Öte yandan, 2013-2023 yılları arasında Türk-Mısır ilişkilerinde yaşanan gerginliklerin, akademik alanda da çeşitli etkileri olmuştur. Aynı üniversiteden yıllar önce mezun olmama rağmen, Ain Shams Üniversitesi Kütüphanesi'ne giriş izni talebim reddedilmiştir. Durumu, Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı'na izah ettiğimde, kendisinden “Yapılan doktora çalışması Mısır'da değil, Türkiye'de” gerekçesiyle kararın onaylandığı cevabını almak son derece şaşırtıcı olmuştur. Bu da karşılaşılan zorluklardan yalnızca bir örnektir. Daha açık bir ifadeyle, 2013-2023 yılları arasında Mısır'a ilişkin yapılan akademik çalışmaların, ister Türkiye'de ister başka bir ülkede yürütülmüş olsun, bu dönemin zorlu şartları dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamak isterim. Zira bu tür engeller, yapılan çalışmaların mahiyetinin ve değerinin daha doğru anlaşılması açısından önemli bir gösterge oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bütün bu zorluklara rağmen Millî Arşiv ve diğer devlet kurumları ile kütüphanelerde görevli olan ve bana “gayr-ı resmî” şekilde destek veren değerli dostlarıma gönülden teşekkür etmeyi bir borç bilirim. İsimlerini burada zikretmeme müsaade etmemeleri sebebiyle kendilerini mahfuz tutuyorum; fakat şükranlarımın kendilerine daima ulaştığını bilmelerini isterim.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nda Mısır ve Ortadoğu uzmanı Dr. Kemal Kaya'ya değerli hocama nasıl teşekkür etsem azdır. Kendisi bana her daim büyük alaka gösterdi ve Türkiye'deyken karşılaştığım zorlukları onun sayesinde aşabildim.

Keza Ankara’da geçirdiğim süre, yalnızca akademik gelişimim açısından değil, aynı zamanda farklı coğrafyalardan gelen değerli dostlarla tanışma imkânı bulmam açısından da son derece anlamlıydı. Bu süreçte, İslam Tarihi alanındaki birikimi ve desteğiyle katkıda bulunan Türkmenistanlı Nariman Hasanov’a, yine farklı perspektifleriyle yolumu aydınlatan İranlı Mesoud Sadr ve Yemenli Münevver el-Esedi’ye teşekkür ederim. Ayrıca, her aşamada yanımda olan kıymetli arkadaşım Nagihan Ebru Cambaz’a da içten şükranlarımı sunarım.

T.C. Mısır Eğitim Müşaviri muhterem hocamız Prof. Dr. İbrahim Aslan’a, sabık Kahire Yunus Emre Enstitüsü Müdürü Sayın Emin Boyraz’a ve T.C. Kahire Büyükelçiliği’nde idari asistan olarak vazife icra eden muhterem dostum Dr. Muhammed İyd Kutup’a, Türk-Mısır kültürel münasebetlerinin ihyası yolundaki gayret-i mesaileri takdire şayandır. Zât-ı âcizime göstermiş oldukları hususî teveccühleri için de en kalbî şükranlarımı arz ederim.

Müh. Kadriye Şahinsoy, Dr. Kıvanç Esen, Doğa Kılıcıoğlu, İsmail Demirhan, Ayşe ve Sibel Kök, Neslihan Atakan değerli dostlarım, Türkiye’de bir gurbette olduğumu bana hiçbir zaman hissettirmediler. Kendilerine her zaman gösterdikleri ilgiden ve destekten dolayı büyük müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

4. Osmanlı Mısırı’nda Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Yapı

Mısır, en güçlü tarihsel anlatımlara göre milattan önce 32. yüzyılda mitolojik bir ilahi hakka dayanan mutlak merkeziyetçi yönetimi benimsemiştir. Bu bağlamda Mısır, insan topluluklarının kendine özgü örgütsel bir düzen olarak merkezi otoriteyi oluşturduğu en eski ülke unvanını taşımaktadır. Söz konusu merkezi otoritenin ortaya çıkışı, Mısır’ın çevresel koşullarından doğan bir zorunluluğun sonucuydu. Tarım, Mısır’daki hayatın temel direği olup tamamen Nil Nehri’nin sağladığı tek su kaynağına dayanmaktaydı. Dolayısıyla sulama düzenlemelerinin etkili bir şekilde yürütülebilmesi ve medeniyetin devamlılığının sağlanması için merkezi bir otoriteye ihtiyaç duyuluyordu. Bu bağlamda, otoritenin en güçlü ve en baskıcı liderlerin elinde toplanması çevrenin düz ve geniş yapısı

sayesinde kolaylaşmıştı. Mısır'ın coğrafyası, güçlü bir hükümdarın gücünü diğerleri üzerinde pekiştirmesi için son derece elverişliydi.²

Halk, merkezi otoriteyi ve onun sembollerini kendilerine güvenlik ve refah sağladığı müddetçe benimsedi. Yönetici elit, konumlarını güçlendirmek adına, halkın zihninde kök salmış olan mitolojilerden faydalanarak kendilerine kutsallık atfetti. Bu mitolojik anlatılar, hükümdarın yetkisinin tanrılardan türediğini ve ilahi bir gözetimle desteklendiğini savunarak halkın yönetime olan itaatıyla tanrılara olan itaati birbiriyle özdeşleştirdi. Ancak bu durum halkın sınırsız bir şekilde otoritenin zulmüne boyun eğdiği anlamına gelmez. Tarih boyunca halkın tahammül sınırını aşan bir baskı uygulandığında volkanik bir patlama misali ayaklanmalar kaçınılmaz olmuştur. Bu durum halkın merkezi otoriteye karşı süregelen bir denge arayışını gözler önüne serer.³

Bu otoritenin bakış açısına göre Mısırlılar yalnızca üretim araçları olarak görülmekteydi. Onlar, toprağı işleyerek onun nimetlerini devlet hazinesine akıtan birer araç konumundaydı. Ancak bu görevlerini yerine getirmekte başarısız olduklarında ya da yöneticilerin suç olarak gördüğü herhangi bir davranışı sergilediklerinde, özgürlüklerini kaybetme ve ağır cezalarla karşılaşma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Bu yaklaşım halk üzerinde baskının sürekli kılındığı bir düzenin temelini oluşturuyordu.

Bu koşullar altında, Mısırlılar kendilerini ezen bu zulme karşı koyabilecek çok az seçeneğe sahipti. Haksızlık karşısında çareyi yalnızca şikâyet etmekte bulabiliyorlardı. Halk, yeryüzündeki adaletsizlikle mücadele etmek için gökyüzünün adaletine sığınmak zorunda kalıyordu. Bu durum güçsüz bırakılmışların ortak kaderi olarak tarih boyunca süregelmiştir.

Arapların Mısır'a girişiyle birlikte (641 yılında), iktidarın genel çerçevesinde köklü bir değişiklik yaşanmadı. İktidar, yine güce dayanan bir seçkinler grubunun elinde

² Selim Hasan, *Mevsuet-ü Mısır'ül Kadime fi Asır-i makable'l Tarih ila Nihayet-i asır-il Ehnasi*, C.1, Kahire: Maktebe'tül Usra, 2001, ss. 8-21.

³ Antik Mısır'da Firavunun ilahi yetkisi ve halkın refahı arasındaki ilişki ile ilgili geniş bilgi için bkz., Lisa K. Sabbah, *Kingship, Power, and Legitimacy in Ancient Egypt: From the Old Kingdom to the Middle Kingdom*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

toplanmıştı; bu defa gücün kaynağı, fetih hareketiydi. Yönetimin ilahi bir kaynağa dayandığı düşüncesi de aynı şekilde varlığını sürdürdü. Toprak, “Allah’ın mülkü” ve mülk “Allah’ın istediği kullarına verdiği” bir emanet olarak görülüyordu. Arapların Mısır’daki yönetimi genellikle halkı sömüren bir yapıdan kurtulamamıştır. Hz. Ömer’in, Mısır’a vali olarak atadığı Amr bin As’a, “İnek yavrularına süt bırakmayacak şekilde inekten süt sağma” şeklindeki metaforik uyarısı, halk üzerindeki ağır vergi yüküne yönelik bir eleştiri olarak tarihe geçmiştir. Ancak, Hz. Ömer’in Amr bin As’a yaptığı bu eleştiri, sonraki dönemlerde Mısır’a atanan Arap valilerinin halktan aşırı vergi toplama alışkanlığını durdurmamış; bu uygulama devam etmiştir. Halifeler, valilerin keyfi ve adaletsiz uygulamalarının halkta yol açtığı sıkıntılara pek önem göstermedi. Bu durum yaklaşık iki asır boyunca Mısırlıların İslam yönetimine karşı aralıklarla isyan etmelerine sebep oldu. Ancak bu ayaklanmalar, özellikle Abbasi Halifesi Me’mun döneminde (813-833) şiddetle bastırıldı.⁴

Mısır yönetimi, Ocak 1517’de Ridâniye mevkiinde (bugünkü Abbasiye Meydanı civarında) gerçekleşen savaşın ardından Kahire’nin kapılarının Yavuz Sultan Selim komutasındaki Osmanlı birliklerine açılmasıyla Osmanlı Devleti’nin bir eyaleti haline geldi. Ancak bu değişim bölgede uzun süredir devam eden otorite anlayışında bir farklılık yaratmadı. Sultan Selim Mısır’ın idari yapısında bazı değişiklikler yapmış olmasına rağmen Memlûkleri tamamen ortadan kaldırmamış; aksine onların İstanbul’dan atanan

⁴ İslam’ın ilk dönemlerindeki vergi sistemiyle ilgili olarak araştırmacılar her zaman olduğu gibi, çeşitli spekülasyonlar ve tahminlerle karmaşık bir tartışma ortamı yaratmışlardır. Bu bağlamda şu sorular gündeme getirilmiştir: Mısır’da kişi başı vergi var mıydı? Alınan vergiler ganimet (fey) kapsamında mıydı? Yalnızca arazi vergisi mi alınmaktaydı? Vergi toplama usulü Bizans dönemi divan sistemine mi dayanıyordu, yoksa tamamen yeni bir yöntem mi uygulanmıştı? Ancak, fetih sonrası Mısır’da ilk vali olarak görev yapan Amr b. el-Âs’ın vergi toplama konusundaki siyaseti, görüş ayrılığı yaşanan durumlarda genellikle Mısır’ın yararına olacak şekilde şekillenmiştir. Örneğin, bazı askerî liderlerin, fethedilen toprakların ve malların paylaşılmasını önerdiklerinde buna karşı çıkmış; konuyu Halife Ömer b. Hattâb’a danışarak onun da onayını almıştır. Bu nedenle, vergi ve öşürler meselesi, Arapların Mısır’ı fethiyle doğrudan ilişkilidir ve bu dönemi inceleyen tarihçilerin çoğunun gündeminde ayrı bir öneme sahiptir. Ancak bilinmektedir ki, Amr b. el-Âs, mali sistemle ilgili uygulamaları ve Mısır halkının şikayetleri nedeniyle hilafet merkezinden defalarca uyarı almış ve nihayetinde Halife Osman b. Affân tarafından Mısır valiliğinden azledilmiştir. Konuya dair literatürde pek çok çalışma yer almakta, bunlar arasında özellikle şu eserler dikkate değerdir: Baynes Norman H., *Byzantine Empire*, Londra: Oxford University Press, 1948; Abbas Mahmud el-Akkad, *Amr bin As*, Kahire: Nahdet-ü Mısır, 1944; Daniel C. Dennett, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Cambridge: Harvard University Press, 1950; Ahmet Önkal, “Amr b. el-Âs”, *A.İ.*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 79-81.

Osmanlı valisinin himayesinde yönetimde yer almalarını sürdürmüştür. Bu durum, ilerleyen dönemlerde Osmanlı Mısır'ında olumsuz etkilere yol açacaktır.⁵

Mısır'da merkezî otorite, elit bir yönetim olarak ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde her zaman tam bir kontrol sağlamıştı. Tarım toplumunun temel üretim aracı olan toprak, devletin mülkü olarak kabul edilir ve iktidar koltuğunda oturan kişi – ister halife adına görev yapan bir vali ister Memlûk sultanı ister Osmanlı padişahının temsilcisi olsun – bu mülkiyetin mutlak hâkimi olurdu. Halkın yönetime katılımı ise sadece bürokrasinin en alt kademelerinde mümkün olabilirdi. Üst düzey makamlar daima yönetici seçkinler tarafından korunurdu.

Bununla birlikte, Osmanlı yönetiminin Mısır'daki önemli avantajlarından biri halkın günlük yaşamına müdahale etmemesi ve toplumsal yapıyı köklü bir şekilde değiştirmemesi olmuştur. Osmanlılar kırsal bölgelerde köy topluluklarının geleneksel yapısını, çöl bölgelerinde kabile ve aşiret düzenini, şehirlerde ise esnaf loncalarının varlığını korumuştur. Her toplumsal yapı, birey ile topluluk arasındaki ilişkileri, gelişme düzeyine ve değişen koşullara uygun olarak köklü geleneklere dayalı şekilde düzenlemiş; bu geleneklerde yalnızca sınırlı değişiklikler yapılmıştır.⁶

Mısır halkının Osmanlı yönetime yönelik beklentileri oldukça sınırlıydı. Halk yalnızca güvenliğin sağlanmasını, adaletin tesis edilmesini ve refahın artırılmasını talep ediyordu. Bu “üçlü” asgari düzeyde yerine getirildiği sürece halk, yükümlülüklerini yerine getirmeye hazırdı. Ancak bu üç unsurdan herhangi biri ortadan kalktığında özellikle geçim kaynaklarına erişimin zorlaştığı, yiyecek kıtlığının baş gösterdiği veya güvenlikten yoksun kalındığı durumlarda, halkın iktidara karşı başkaldırması kaçınılmaz oluyordu.⁷

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, ss. 288-293; Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1838-1882)*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2018, ss. 23-29; Memlûklerin Osmanlı döneminde Mısır'da yol açtıkları siyasi ve ekonomik buhranla ilgili geniş bilgi için bkz., Kasım Abduh Kasım, *Asr-u Salatin el-Memalik*, Kahire: Darü'l Şuruk, 1994.

⁶ Abdürrahim Abdürrahman Abdürrahim, *er-Rif'ül Mısri fi'l Karn'il Samin Aşer*, Kahire: Mektebe'tü Medbuli, 1986, ss. 7-14.

⁷ Abdürrahim Abdürrahman Abdürrahim, *Fusul min Tarih Mısır'il İktisadi ve'l İçtimai fi'l Asr'il Osmani*, Kahire: el-Heye'l Mısıriye, 1990, ss. 277-279.

Öte yandan Osmanlı döneminde, Mısır'da temel hizmetler – sağlık, eğitim ve sosyal yardım gibi – halkın sorumluluğundaydı ve valinin doğrudan görevi değildi. Bu hizmetler, hayırsever kişiler tarafından camiler, medreseler, hastaneler ve tekke gibi kurumlar için tahsis edilen vakıflar aracılığıyla sağlanıyordu. Valiler ise birey olarak bu tür hayır işlerine katılabiliyor, camiler ve okullar inşa edip, bu kurumların masraflarını karşılamak üzere gayrimenkuller vakfedebiliyorlardı. Ancak bu katılım, valinin kişisel niyetine bağlı olup devletin resmi bir yükümlülüğü değildi. Osmanlı yönetiminin bu durumu sürdürmesi bölgenin kimliğini ve halkın geleneklerini koruma açısından olumlu bir etki yarattı.⁸

Bu durum, Osmanlıların bu yaklaşımı bilinçli bir şekilde benimsediği veya kasıtlı olarak uyguladığı anlamına gelmez. Osmanlı yönetiminin esas önceliği, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin kontrolü altında kalmasını sağlamaktı. Sultan egemenliğin sembolü olarak kabul ediliyor ve bu egemenliğin belirtileri arasında yıllık haraç ödenmesi, adına para basılması, cuma günleri hutbede anılması ve otoritesine karşı gelinmemesi bulunuyordu. Bunun karşılığında ise sultanın, ülkeyi dış tehditlere karşı koruma, eyalette güvenliği sağlama ve halk arasında adaleti tesis etme sorumluluğu vardı. Başka bir deyişle, Osmanlı yönetimi temelde vergi toplama, güvenliği sağlama ve halk arasında adaleti tesis etme işlevlerine odaklanıyordu.⁹

Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki yönetimi vali ve yöneticilere ait yetkiler ile hakların fıkhi temellere dayanarak şekilleniyordu. Bu bağlamda, yargı yetkisi de mezhebi çeşitliliği yansıtıyordu. İstanbul'dan atanan kazasker, dört ana fıkhi mezhep çerçevesinde içtihat yapabilme hakkına sahipti. Ancak özellikle kendisinin ve Osmanlı Şeyhülislamı'nın benimsediği Hanefi mezhebine bağlı olmak zorundaydı. Bu durum, halk arasında bazı anlaşmazlıklar ve huzursuzluklar yaratıyordu. Zira Mısır halkının büyük bir kısmı Şafî mezhebine mensuptu ve yalnızca güneydeki Nubi/Nube azınlıklar Maliki mezhebine bağlıydı. Dolayısıyla, Hanefi hükümleri çoğu zaman halkın talepleriyle uyuşmuyor ve bu durum toplumsal huzursuzluklara yol açıyordu. Ayrıca gayrimüslim dini cemaatlerin

⁸ Muhammed Afifi, *el-Evkaf ve'l Hayat'ül İktisadiye fi Mısır fi'l Asr'il Osmani*, Kahire: el-Heye'l Mısıriye, 1991, ss. 23-81.

⁹ Leyla Abdüllatif, *el-İdare fi Mısır fi'l Ahd'il Osmani*, Kahire: Matbaa Camia'tü Aynı Şems, 1978, s. 431-432.

kendi aralarındaki kişisel ve miras meseleleri konusunda kendi dini liderlerine başvurarak hakemlik yapmalarına izin verilmişti.¹⁰

Osmanlı döneminde Mısır toplumunun yönetici kesimi, *el-Hassa* olarak adlandırılan; yöneticiler, ordu komutanları, yüksek dinî otoriteler ile saraya yakın ulemadan oluşan elit bir sınıf tarafından temsil edilmekteydi. Bunun karşısında ise *er-Ra'yye* (reaya) ya da *el-âmmeh* (Âvam) olarak adlandırılan halk sınıfı yer almaktaydı. Bu grup, iktidarda herhangi bir rolü olmayan ve toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan bireylerden meydana gelmekteydi. Ancak söz konusu topluluk, kendi içerisinde üç sosyal tabakaya ayrılıyordu: varlıklı olanlar (ayan), orta sınıf ve düşük gelirli ya da yoksul kesim. Bu sınıflar arasındaki yalnızca ekonomik değil, kültürel düzey bakımından da belirgin farklar mevcuttu. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda, küçük ve orta ölçekli esnaflar ile zanaatkârlardan oluşan orta sınıf, toplumsal ve kültürel yaşamda dikkate değer bir rol oynamıştır.¹¹ Bu sınıf 19. yüzyılın başlarında yaşanan reformlarda etkili olmuş ve bu reformlar büyük ölçüde bu sosyal sınıfın katkılarına dayanmıştır.

Osmanlı Mısır'ında sayıları 250'ye ulaşmış ve tarikatlarla ilişki kurmuş esnaf ve zanaatkârların oluşturduğu topluluk, özellikle 18. yüzyılda merkezi yönetimin zayıflamasıyla birlikte siyasi hayatta önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Bu durum, esnaf ve zanaatkâr gruplarının askeri yapılara etkisini artırmış ve Memlûk emirlerinin ve bazı Osmanlı valilerinin Mısır'daki zayıf yönetimine karşı bu grupların tepkileri de görülmüştür. Örneğin, 1787-1790 yılları arasında, Kahire'de geniş bir etkiye sahip olan ve Rifaiyye Tarikatının Beyyumiye koluna mensup Kasaplar Esnafı başkanının liderliğinde, halkın valiye karşı başlattığı isyan, dönemin önemli bir olaydır.¹²

¹⁰ Abdurrazık İbrahim İsa, *Tarih-ül Kada fi Mısır'il Osmaniye 1517-1798*, Kahire: el-Heye'l Mısriye, 1998, s. 245.

¹¹ Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517 – 1798*, Princeton: N.J.: Princeton Univ. Press, 1962, s. 212; Nelly Hanna, *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, New York: Syracuse University Press, 2003, ss. 50-79.

¹² Tevik et-Tavil, *et-Tasavvuf fi Mısır İbban el-Asr'il Osmani*, Kahire: Mektebe'tül Edab, 1946, ss. 47, 200-208.

5. 19. yüzyılda Mısırlıların Otoriteye Bakışlarının Değişimi

Modern dönemin başlangıcı Mısırlıların otoriteye bakış açılarında önemli bir değişimin yaşandığı bir dönemdir. Bu değişim 19. yüzyılın başlarında, Fransız Seferi'nin Mısır'ı etkisi altına almasıyla (1798-1801) iyice belirginleşmiştir. Mısırlılar, Osmanlı valilerin fiili olarak yönetimi bıraktığı Memlûklerin zulmü ve baskıları altında uzun süre sabretmişlerdi. Ancak bu yönetimler, onlara güvenlik ve koruma sağlayabiliyorlardı. Ne var ki Fransızların gelişiyle birlikte Memlûklerin halk üzerindeki etkisi zayıflamış, bu güçler ülkede yalnızca savunmasız kalmakla kalmamış, aynı zamanda Mısırlılar karşısında zayıf ve çaresiz bir duruma düşmüşlerdi.

Fransızların Mısır'a işgali, Memlûklerin ülke üzerindeki hâkimiyetini büyük ölçüde sona erdirdi ve onların gücünü kırarak Mısırlılara ilk kez Memlûkler olmaksızın kendi topraklarını savunabileceklerini gösterdi. Bonaparte'ın Mısır'daki yöneticiliği sırasında kurduğu meclislere katılan Mısır'ın önde gelen kişileri, otoriteye bakış açılarını değiştirmeye başladılar. Bu süreç, hükümetlerin halkın haklarına ve yöneticilerin sorumluluklarına dair daha farklı bir algı geliştirmelerine yol açtı.¹³

Fransız İşgalinin ardından Mısır halkının liderlik anlayışında önemli bir değişim yaşandı ve bu değişim halkın kendisini etkin bir şekilde siyasi alanda gösterebilmesinin yolunu açtı. Bu dönemde, Mısır'daki seçkinler sınıfı halkın liderliğine katılarak ve politikaya daha fazla müdahil olarak etkin bir rol oynamaya başladılar. Fransız işgali, Mısırlıların otorite anlayışını sarstığı kadar adalet, güvenlik, koruma ve otoriteye katılım kavramlarını da sarstı. Bu gelişmeler, özellikle yeni seçkinler sınıfı arasında halkın kendi yöneticisini belirleme yönünde bir bilinç oluşturmuş; bu doğrultuda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın valilik makamına getirilmesi, padişaha bir tür halk baskısıyla kabul

¹³ Henry Laurens, *L'Expédition d'Égypte, 1798-1801*, Paris: Armand Colin, 1989, s. 530-535, 559-560. Fransız işgalinin Mısır üzerindeki etkileri ile Osmanlı Devleti ile ilişkileri bağlamında ayrıntılı bilgi edinmek için şu eserlere başvurulabilir: Abdürrahman ec-Ceberti, *Aca'ibü'l Asâr fi't Terâcim ve'l ahabâr*, (Thk. Abürrahim Abdürrahman Abdürrahim), c.3, Kahire: Matbaa Darü'l Kutüb'ül Mısıriye bi'l, 1998; Enver Ziya Karal, *Fransa, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1767-1802)*, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul, 1938; Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c.4, Ankara, 1983 s. 25-27, 42-50; İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara: TTK. Yayınları, 1999.

ettirilmiştir. Böylece Mısır tarihinde ilk kez yönetim üzerinde belirli şartların yer aldığı yazılı bir belge (hüccet/senet) sunularak otoritenin sınırlandırılması yönünde önemli bir adım atılmıştır. Bu belge adaletin sağlanmasını ve hükümetin, alimler ve önde gelenlerin danışmanlıklarına dayanarak karar almasını şart koşuyordu, böylece hükümdar tek başına karar verme yetkisine sahip olamıyordu. Ancak Kavalalı Mehmed Ali Paşa, söz konusu belgenin (hüccet/senet) yükümlülüklerini zamanla bertaraf ederek, kendisini valilik makamına getiren halkın desteğinden uzaklaştı. Önce Memlûklerden arta kalan zümreleri, ardından da yeni kurduğu otoriteyi askeri gücüyle sağlamlaştırmasına yardımcı olan Arnavut kökenli askerî unsurları tasfiye etti. Bu tasfiyeler, Paşa'nın herhangi bir minnet ilişkisine girmeden iktidarı tek elde toplamasını sağladı. Böylece Mısır'da modern bir devlet inşa etmeyi hedefleyen siyasi projesinin temellerini atmış oldu.¹⁴

19. yüzyılın başlarından itibaren Mısır'da yaşanan bu dönüşüm, modern Mısır'daki otorite yapısına da yansımıştır. Mehmet Ali Paşa, mutlak bir merkezîyetçilik anlayışına dayalı sıkı bir idari sistem inşa ederek otoritenin sözünün her yerde geçerli olmasını ve nüfuzunun ülkenin tüm bölgelerinde, tüm sakinleri üzerinde hâkim olmasını sağlamıştır. Bu süreçte, halk ile doğrudan temasını engelleyen tüm araçları ortadan kaldırmış ve taşradaki idari birimleri tam anlamıyla merkezi hükümete bağlamış, ancak mahalli idari birimlerin geliştirilmesini göz ardı etmiştir.

Bu merkezîyetçilik otokrasi ile yakından bağlantılıydı. Yönetim, tamamen valinin iradesine dayalıydı. Mehmet Ali Paşa hem büyük hem küçük meseleler dâhil olmak üzere tüm yönetim konularında karar verme yetkisini elinde tutmaya özen göstermiştir. Bununla birlikte, yöneticilerin görevlerini etkin bir şekilde yerine getirebilmeleri için onları eğitecek idari kurumların oluşturulması da bir zorunluluk haline gelmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa bu doğrultuda, idari ve askeri konularda danışmanlık yapmak üzere çeşitli meclisler kurmuştur. Ancak, bu meclislerin kendi kendine gelişmesine imkân tanıyacak şekilde yetkilerinin artırılması veya yapılandırılmasına öncelik vermemiştir. Meclislerin yapısı, işleyişi ve otoritesi tamamen onun iradesine bağlıydı. Bu nedenle, zaman zaman bu meclisleri düzenlemiş, faaliyetlerini askıya almış, iptal etmiş ya da

---

¹⁴ Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, ss. 370-395.

yeniden aktif hale getirmiştir. Nihai karar mercii her zaman yalnızca kendisiydi. Zamanla her bir devlet kurumu için belirli bir yönetim organı ya da “divan” kurulmaya başlanmıştır. Örneğin; *Cihadiye Divanı, Bahriye Divanı, Ticaret ve Hariciye Divanı, Mektepler Divanı, Ebniye ve Eşgal Divanı* ve ardından *Fabrikat Divanı* gibi kurumlar teşkil edilmiştir. İlk kez bu divanların görev alanlarını, memurlarının sorumluluklarını, derecelerini ve disiplin yöntemlerini belirleyen tüzükler hazırlanmış; divanların *Hidiv Divanı* ile ilişkisi de tanımlanmıştır.¹⁵ Hidiv Divanı özellikle iç meselelerle ilgilenmiştir. Yeni devlet düzenin ortaya çıkışıyla birlikte otoritenin çeşitlenen işlevleri, üst düzey memurların suçlarını incelemek üzere "Cemiyet-i Hakkaniye" adı verilen özel bir mahkeme ile ticari ihtilaflara bakmak için "Ticaret Meclisi" gibi yeni kurumların oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Bu sistem 1878'de Vezaret sistemine geçilinceye kadar çeşitli şekillerde devam etmiştir.

19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Mısır'ında üst düzey görevler büyük ölçüde Türk aristokrasisine özgü kalmıştır. Bu aristokrasi Anadolu Türkleri, Mağrip ve Tunus'tan gelenler, Çerkesler, Kürtler, Şamlılar ve Ermeniler gibi çeşitli unsurlardan oluşmuştur. Özellikle maliye ve dış ticaret yönetimi görevlerinde Şamlılar ve Ermeniler ağırlık kazanmıştır. Bu durum onların bu alanlardaki uzmanlıkları ve yabancı dillere hâkimiyetleriyle açıklanabilir. Bununla birlikte söz konusu unsurlar arasında ortak bir kimlik sağlayan en önemli faktör, Türk yaşam tarzına bağlılık ve Türkçeyi hem konuşma hem de yazışma dili olarak benimsemeleriydi. Bu gruba, Türkçeye hâkimiyetleri ve kültürel uyumları sayesinde büyük memuriyetlerde yer alan bazı Mısırlılar da dâhil olmuştur. Ancak bu Mısırlıların sayısı sınırlıydı. Valiler, bu kişilerin Türk kültürüne daha fazla uyum sağlamaları için onları serbest bırakılan Türk ve Çerkez cariyelerle evlendirmiştir. Bu evlilikler Mısırlıların Türk geleneklerine ve yaşam biçimine alışmasını kolaylaştırmış ve onları büyük memuriyetlere uygun hale getirmiştir.¹⁶

Mevzubahis uygulama, Türk aristokrasisinin kendini tamamen izole etme eğilimini bir nebze de olsa kırmış ve yeni kanlarla zenginleşmesine yol açmıştır. Aynı zamanda bazı Mısırlı büyük toprak sahipleri ve seçkin aileler ile Türk aileleri arasında evlilikler yoluyla

¹⁵ Abdürrahman er-Rafii, *Asr-u Muhammed Ali*, Kahire: Darü'l Maarif, 1989, ss. 521-532.

¹⁶ Killini Fehmi Paşa, *Müzakerat Killini Fehmi Paşa*, Kahire: Matbaa Halim Paşa, t.y., ss. 63-65.

sosyal bağlar kurulmuş; böylece Türkler ile Mısırlı seçkinler arasında toplumsal ilişkiler daha da güçlenmiştir.

İngiliz işgali sonrasında ise yüksek devlet görevleri genellikle Avrupalılara, özellikle İngilizlere verilmiştir. İşgal yönetimi, önemli görevlere Avrupalı üniversitelerde Batılı eğitim almış yeni bir nesil olan Mısırlı eşrafın ve Türklerin çocuklarını atamaya yönelmiştir. Bu kişiler arasında müdürler, yönetim kadrosu üyeleri, yargıçlar ve savcılar bulunuyordu. Ancak maliye, ulaşım, demiryolu, telgraf, posta gibi hizmetler ile bölgesel idarelerdeki alt düzey idari görevler, modern eğitim sisteminin ürünü olan *Efendiye* (efendiler) sınıfından Mısırlılara bırakılmıştır. Bu *Efendiye* sınıfı, devlet okulları veya İslam ve Kıpti cemiyetlerince kurulan özel okullar aracılığıyla yetişmiştir. Bu gruba bazı Şamlılar da dâhil olmuştur. Mezkûr yeni *Efendiye* sınıfı farklı iç ve dış etkilere en açık kesimlerden biri olup yeniliklere en yatkın toplumsal grup olarak öne çıkmıştır. Hayat tarzlarını, kıyafetlerini ve aile ilişkilerini zaman zaman Türk aristokrasisine öykünerek değiştirmişlerdir. Ancak Mısırlıların idaredeki bu kısmi katılımına rağmen Lozan Anlaşması ve Mısır'ın 1923 Anayasası'nın kabulünden önceki dönemde iktidarın karakteri otokratik ve istibdada dayalı kalmıştır. Nitekim Mısır'da 1866 yılında İsmail Paşa'nın oluşturduğu Meclis-i Şûrâ-yı Nüvvâb'ın varlığı, halkın yönetimde gerçek anlamda bir söz sahibi olduğunu göstermemektedir. Çünkü parlamenter hayatın bu şekilde başlaması, halk ile mutlak güç arasındaki bir mücadele neticesinde gerçekleşmemiştir. Bu durum halkın iktidara katılım hakkını kazanmayı ve yönetimi anayasal kısıtlamalarla sınırlandırmayı amaçlayan bir halk mücadelesinden ziyade, modern devlet görünümünü tamamlamaya yönelik bir hıdiv lütfu olarak ortaya çıkmıştır. Meclis-i Şûrâ-yı Nüvvâb'ın yetkileri sınırlıydı ve hıdiv tavsiyelerini hiçbir gerekçe göstermeksizin kabul veya reddedebilirdi. Üyelik Şüyûh-il karye, muhtarlar ve taşra eşrafı gibi kırsal alanların geleneksel liderleriyle sınırlıydı. Bu grupların meclise katılımı, hükümetin halktan destek almasını ve taleplerinin kolaylıkla karşılanmasını sağlamak amacıyla düşünülmüştü. Ancak meclis üyeleri, 1879 yılında Hıdiv İsmail Paşa'nın yabancı güçlerin baskısını azaltma amacıyla onları teşvik etmesiyle gerçek bir muhalefet hareketine dönüşmüştür.¹⁷ Bu gelişme Hıdiv İsmail Paşa'nın görevden alınmasıyla

¹⁷ İlyas Eyyubi, *Tarih Mısır fi Ahd'il Hıdiv İsmail Paşa*, Kahire: Hindawi Press, 2013, ss. 163-171; Robert Hanter, *Egypt Under The Khedives, 1805-1879*, Pittsburgh: Pittsburgh Press, 1984, ss. 113-116, 171-180;

sonuçlanmışsa da eşraf bu süreçten fayda sağlamış; hareketlerini geliştirmiş ve 1881'deki Urabi İsyanı olarak bilinen olaylar sırasında Mısırlı askerlerle birleşmiştir.

1882 İngiliz Mısır işgal yönetimi görünüşte bir temsili yönetim sistemi oluşturarak üç aşamalı bir meclis yapısı kurmuştu: *Mudîriyet Meclisleri*, *Meclis-i Şûrâ-yı Kavânîn* ve *Cemiyet-i Umûmiye*. Ancak bu yapı Mısırlılara yönetimde gerçek bir katılım imkânı sunmaktan ziyade işgal politikalarını desteklemeleri için eşrafı kazanmayı, onların taleplerini öğrenmeyi ve alınacak kararları eşrafın çıkarlarına zarar vermeden yönlendirmeyi amaçlıyordu. Halkın geri kalanı ise tamamen dışlanmıştı. Eşraf, işgal yönetiminin kendilerine sağladığı bu “yüksek himayeyi” memnuniyetle kabul ederek işbirliği yapmaya istekli oldular. Kendilerini, büyük toprak sahipleri olarak Mısır'daki “gerçek çıkar sahipleri” olarak gördüler ve işgal yönetimi de onları bu şekilde tanımladı. İşgal yönetimi, eşrafı akliselim sahibi bireyler olarak nitelendirirken, orta sınıfın küçük bir kesiminden oluşan belirttiğimiz *Efendiye* sınıfını ve bunların oluşturduğu Vatan Partisi (el-Hizbü'l Vatani) üyelerini, özellikle Mustafa Kâmil ve Muhammed Ferid gibi liderler öncülüğünde “aşırılıkçı” olarak gördü.¹⁸

İlerideki bölümlerde belirttiğimiz gibi, söz konusu “işbirlikçi” veya “ılımlı” kesim, işgal yönetiminin nazarında meşru ortaklar olarak kabul edildi ve Vatan Partisi'nin Birinci Dünya Savaşı öncesinde etkisiz hale getirilmesiyle siyasi alanda tek başına kaldılar. Eşraf, genellikle pamuk üretimi ve ticareti ile uğraşan büyük çiftçilerden oluşuyordu ve çıkarları İngiliz pazarına sıkı sıkıya bağlıydı. İşgal yönetiminin gerçekleştirdiği reformlar, bazı grupların çıkarlarına hizmet ediyordu. Bu nedenle bu gruplar, İngiltere'nin Mısır'a ilerleme getirdiğine inanırken, Osmanlı'ya bağlı kalmanın ise ülkeyi gericiliğe götürdüğünü savunuyorlardı. Onlara göre İngiltere, Mısır'ı ilerlettiğinde ve halk kendi kendini yönetmeye hazır hale geldiğinde görevini tamamlamış olarak ülkeden ayrılacaktı. Bunun iki ülke arasında bir “dostluk anlaşması” çerçevesinde İngiltere'nin stratejik çıkarlarını koruyarak gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Bu nedenle, Ümmet Partisi (Hizbü'l Umme) liderliğindeki Mısır eşrafı ve onlarla ittifak halindeki Türk-Çerkez elitleri, Birinci

---

Atilla Çetin, “İsmâil Paşa, Hidiv”, *İ.A.*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, ss. 117–119.

¹⁸ Rauf Abbas, “el-Mısriyun ve'l Sulta”, *Merkez'ül Kahire li Dirasat-i Hukuk'il İnsan*, sayı:23, Temmuz 1999, ss. 229-237.

Dünya Savaşı sırasında İngiltere ile işbirliğini sürdürdüler. Mısır'ın savaş sırasında İngiltere'ye verdiği desteğin, ülkeye bir bağımsızlık derecesi kazandıracağına ve Mısır'ın bu bağımsızlık merdivenlerini adım adım tırmanarak tam bağımsızlığa ulaşacağına dair bir umut taşıdılar.

6. Mısır'da 19. Yüzyılda Ekonomik Yapı

Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi (1805-1848) boyunca Mısır'da yaşanan gelişim, ülkenin kendi öz kaynaklarına dayanan bir kalkınma deneyimini temsil ediyordu. Bu dönemde gerçekleştirilen kalkınma projeleri, göreceli olarak büyük ölçekli olmasına rağmen tamamen Mısır'ın kendi imkanlarıyla yürütüldü. Söz konusu projeler yalnızca Mısırlıların emeği, alın teri ve gayreti ile hayata geçirildi. Nitekim bu süreçte herhangi bir yabancı yatırım yapılmadı; Mısır, kalkınma ya da siyasi projeleri için borçlanmaya gitmedi. Dolayısıyla yabancı sermayenin Mısır'a sızması ve beraberinde siyasi nüfuz kazanması gibi bir durum söz konusu olmadı. Mehmet Ali'nin yönetiminde geçen kırk yılı aşkın bir süre boyunca siyasi kararlar tamamen Mısır'ın çıkarlarını ve ihtiyaçlarını yansıtan, bağımsız bir iradenin ürünü oldu. Bu kararlar, dış baskılardan bağımsız bir şekilde alınmış ve ülkenin kendi önceliklerine uygun olarak şekillenmiştir.¹⁹

Bu durum Mısır'ın kendi kaynaklarına dayanarak gerçekleştirdiği kalkınma deneyiminin, 1840-1841 yıllarındaki meşhur Londra Antlaşma süreciyle nasıl sert bir şekilde baltalandığını açıklar. Bu antlaşma Muhammed Ali Paşa ve haleflerini, Osmanlı Sultanı ile yabancı devletler arasında imzalanan antlaşmaları uygulamaya mecbur bıraktı. Bunun bir sonucu olarak Mısır pazarı yabancı mallara tamamen açıldı ve yabancı tüccarlara Mısır pazarındaki üreticilerle doğrudan ticaret yapma imkânı sağlandı. Bu gelişme Mısır'ın kendi kendine yeterli bir kalkınma modeli oluşturma çabalarını baltalayarak devletin ekonomik yönetimdeki rolünü sınırladı. Devletin gelir kaynakları yalnızca vergilerle sınırlandırılırken, ekonomik üretimin fazlasına sahip olma yetkisi elinden alındı. Bu fazla, Mısırlıların yasal hakkı olarak ülke içinde kalmak yerine Avrupa bankalarına ve şirketlerine aktarılmaya başladı. Böylece devletin kalkınma sürecindeki

¹⁹ Ahmed Ahmed el-Hitte, *Tarih Mısır'ül İktisadi fi'l Karn'il Tasi Aşer*, İskenderiye: Matbaa el-Mısri, 1967, ss. 38-39.

etkin rolü sona erdi ve Mehmet Ali Paşa döneminde şekillenmeye başlayan bağımsız modernleşme deneyimi engellendi.²⁰

O dönemde Mısır pamuk gibi tarımsal ürünlerin üretimini artırarak pazarını küresel ekonomiye entegre etme yolunda önemli adımlar atmıştı. Ancak modern sanayi girişimlerinin hedef alınması, bu tarımsal ürünlerin hammaddesi olarak kullanıldığı sanayiye sekteye uğrattı. Bunun sonucunda Mısır ekonomisi, küresel pazar için nakit ürünler sağlayan bir kaynak rolü üstlenmeye zorlandı. Aynı şekilde Mısır pazarı, yabancı sermayenin ülkeye yatırım yapması için cazip bir alan haline getirildi ve bu da ülkenin ekonomik bağımsızlığını giderek daha fazla tehdit eden bir süreci başlattı. Mısır'da devletin tarımsal üretimin temel finansörü rolünden çekilmesi yerli sermayenin yokluğunda, yabancı sermayenin devreye girmesiyle sonuçlandı. Bu durum ya doğrudan emlak ve hizmet sektöründeki yatırımlar ya da Mısır'ın küresel kapitalist pazarla entegrasyonunu kolaylaştıracak altyapı projelerini (örneğin, sulama sistemleri, demiryolları, telgraf ve kentlerin modernizasyonu) tamamlamak için kullanılan devlet kredileri şeklinde gerçekleşti. Ayrıca Süveyş Kanalı gibi stratejik projeler, büyük ölçüde emperyalist çıkarları destekleyen girişimler olarak dikkat çekti.²¹

Yabancı sermayenin Mısır pazarındaki hareketlerini koruyan yasal çerçeve ise İmtiyazat-ı Ecnebiye, konsolosluk mahkemeleri ve karma mahkemeler tarafından sağlandı. Bu şekilde, 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır etrafında bir bağımlılık ağı oluşturuldu. Sonuçta Mısır'ın küresel kapitalist pazar için hammaddeler, özellikle de pamuk üretiminde uzmanlaşmış bir birime dönüşmesi kaçınılmaz hale geldi. Bu süreç yabancı çıkarları koruma bahanesiyle gerçekleştirilen siyasi ve askeri müdahalelerle doruk noktasına ulaştı; bunların en bariz misali 1882'deki İngiliz işgaliydi. İngiliz işgali sırasında ekonomik bağımlılık daha da pekiştirildi. Mısır, İngiliz sanayisinin ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmış bir pamuk üretim birimi haline gelirken, bazı Mısırlıların ulusal sanayiye geliştirme çabaları sistematik bir şekilde engellendi. 1914'te Mısır Lirası'nın İngiliz Sterlini'ne bağlanmasıyla bağımlılık ilişkisi zirveye ulaştı. Bu durum Mısır

²⁰ *a.g.e.*, s. 43- 46; A. E. Chrouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, Londra: Longmans, Green and Co., 1938, ss. 40-52.

²¹ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Kürselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (Çev:Gökhan Aksay), İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, ss. 83-90.

ekonomisinin Avrupa'ya düzenli bir şekilde ekonomik fazlalık sağladığı bir yapıya dönüştü. Mısır'da üretilen ekonomik fazla, kredilerin faiz ve ana para ödemeleri ya da yabancı sermayenin yatırımlarından elde ettiği gelirler aracılığıyla Avrupa bankalarına aktarılıyordu. Söz konusu durum Mısır ekonomisini, topraklarında beslenen ancak Avrupa'yı zenginleştiren bir "sağmal inek" haline getirmişti.²²

Bu ekonomik bağımlılığın en belirgin sonucu küresel kapitalist sistemde meydana gelen krizlerin Mısır ekonomisi üzerindeki doğrudan etkileriydi. Mısır, 1907 finansal krizinden olduğu gibi 1929-1932 yılları arasında yaşanan Büyük Buhran'dan da ciddi şekilde etkilendi. Ayrıca Mısır ekonomisi hem I. Dünya Savaşı'nda hem de II. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve müttefiklerinin hizmetine seferber edildi. Bu durum ülkeyi savaşlar arasında derin ekonomik ve toplumsal krizlere sürükledi. Bu krizlerin sonuçları yalnızca ekonomik dengesizliklerle sınırlı kalmayarak Mısır toplumunda önemli yankılar uyandırdı ve siyasi arenada da etkilerini hissettirdi.²³

1. Mısır'da 19. Yüzyılda Eğitim Politikaları ve Kurumsal Dönüşüm

Osmanlı Mısır'ındaki eğitim sistemi, farklı düzeylerdeki dini okulların omuzlarında yükselmekteydi. Bu kurumlar dil, nahiv, aruz, Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh gibi dini bilimlere odaklanmaktaydı. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda akli bilimlere, özellikle astronomi, matematik, tıp ve kelim gibi alanlara yönelik bir ilginin arttığı görülmektedir. Bununla birlikte mevzu bahis alanlardaki çalışmalar, çoğunlukla Abbasi dönemi âlimlerinin kaydettiği ilerlemelere dayanmakta ve sınırlı düzeyde özgünlük ya da yenilik barındırmaktaydı. Yaratıcı ve yenilikçi yaklaşımlar, bu dönemlerde nadiren ortaya çıkmıştır. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği reformlara yönelten saiklerin tam olarak ne olduğu tartışmalı olmakla birlikte, bu reformların sonuçları itibarıyla Mısır'da her alanda olduğu gibi eğitim alanında yeni bir yapı meydana

²² Charles Issawi, *Egypt: an Economic and Social Analysis*, Londra: 1947, ss. 12-18, 56-59.

²³ A. E. Chrouchley, *a.g.e.*, s. 180-210; Ahmed Faruk Abbas, "Eser el-Hurub'il Britaniye Alel İktisad'il Mısri fi'l Nısf'il Evvel minelkarn'il İşrin", *el-Cemiyet'ül Mısriye li'l İktisad'il Siyasi*, Sayı: 544, Kahire, 2021, s. 97- 99.

getirdiği bedihidir. Söz konusu reformlar, düşünsel yenilenmenin ön koşulu sayılabilecek nesnel şartların oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır.²⁴

Bu dönüşüm sürecini tamamlayıcı nitelikteki en önemli gelişmeler ise 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Hıdiv İsmail Paşa (1863-1879) döneminde gözlemlenmiştir. Bu dönemdeki toplumsal ve kurumsal değişimler, yenilikçi fikirlerin farklı ideolojik ve entelektüel yönelimler doğrultusunda şekillenmesine ve toplumda karşılık bulmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır. 19. yüzyılın başında modern eğitimin benimsenmesi, düşünsel yenilenmenin önünü açan nesnel koşulların başında gelmektedir. Her ne kadar modern bir ordu inşa etmek, Mehmet Ali'nin reform hareketinin merkezinde yer alsa da bu hedef idari ve ekonomik düzenlemeleri gerektirmiştir. Bu düzenlemeler ise geleneksel eğitim sisteminin karşılayamayacağı düzeyde uzmanlık ve yetkinlik ihtiyacını doğurmuştur. İşte bu bağlamda modern eğitim Mısır'da ortaya çıkmıştır.²⁵

Mehmet Ali Paşa, yönetim, üretim ve kamu hizmetleri alanlarında ihtiyaç duyulan nitelikli kadroların yerel halk içerisinde yetiştirilmesine büyük önem vermiştir. Bu doğrultuda eğitim sisteminin genişletilmesi, doğrudan hükümetin farklı sektörlerdeki insan kaynağı ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir. Özellikle tıp, mühendislik, idare ve hukuk gibi modern bilim alanlarına yönelik uzmanlık gereksinimi, öğrencilerin Avrupa'ya – özellikle Fransa'ya – gönderilmesiyle desteklenmiştir. Mısır'daki bu uygulamalar, yalnızca yerel düzeyde kalmamış; 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe giren benzer eğitim ve kadro yetiştirme politikalarıyla dikkat çekici benzerlikler taşımıştır. Her ne kadar bu süreçler doğrudan bir etkileşimden çok, dönemin ortak ihtiyaçları ve modernleşme eğilimleriyle açıklanabilir olsa da Mehmet Ali

²⁴ Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da eğitim alanında başlattığı söz konusu reformlara dair belgelerle birlikte ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih'ül Talim fi Asr-i Muhammed Ali*, Kahire: Mektebe'tül Nahda, 1938.

²⁵ Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih'ül Tâlim fi Mısır min-nihayet hükm-Muhammed Ali ila evvâ-il-hükmü Tefvik*, el-Nehda el-Misriyye Yayınları, Kahire, 1938, ss. 64-65, 114, 282, 821.

Paşa'nın reformlarının Osmanlı entelektüel ve idari çevrelerinde ilgiyle izlendiği görülmektedir.²⁶

Ayrıca Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde bilim ve kültür alanında gerçekleştirilen en büyük başarılarından biri çeşitli bilgi alanlarına ilişkin kitapların Arapçaya çevrilmesiyle gerçekleşen büyük tercüme hareketi olmuştur. Bu kapsamda kendisinin inşa ettirdiği Bulak'taki devlet matbaasında (Bulak Matbaası) basılan tercüme eserlerin sayısının yaklaşık 2500 kitaba ulaştığı tahmin edilmektedir. Söz konusu tercüme hareketi İslam dünyasının Batı'nın bilim ve kültürüne açılmasında önemli bir rol oynamıştır. Arapçaya çevrilen temel eserler, daha sonra Farsça ve Türkçeye yeniden çevrilmiş ve bu da bu bilgilerin İslam coğrafyasına daha geniş bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Bu tercüme hareketi, modern okullardan mezun olanlar ve diğer okur-yazar kesim için Batı kültürünü ve düşüncesini tanımanın kapılarını sonuna kadar açmıştır. Her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısında tercüme faaliyetlerinin hızı yavaşlamış olsa da bu dönemde sosyal ve siyasi düşünceye dair birçok temel eser tercüme edilmiştir. Mevzubahis eserlerin bir kısmı gazete sayfalarında parça parça yayımlanmış ve böylece geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır.²⁷

19. yüzyılda Osmanlı Mısır'ında ortaya çıkan ve özellikle ikinci yarısında sayıca artan basın, Batı'dan gelen fikirlerin aktarılmasında ve yeni kavramların zihinlere yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu kavramlar arasında anayasa, vatandaşın hükümet karşısındaki hakları, sosyal durumlar ve benzeri konular yer almıştır. Bu tür meseleler, düşünce yeniliği için verimli bir zemin oluşturmuş ve yeni bir yazarlık kuşağına ilham vermiştir. Bahsi geçen yazarlar ya Batı kültüründen çeşitli derecelerde etkilenmiş ya da bu kültürden rahatsızlık duyarak onu eleştirmiştir. Eleştirileriyle birlikte,

²⁶ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 52-56; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev., Yasemin Saner Gönen), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, ss.70-71.

²⁷ Cemaleddin eş-Şeyyal, *Tarih-u Hareket'il Tercüme ve'l Haraket'il Sakafiye fi Asr-ı Muhammed Ali*, Kahire: Darü'l Fikr'ül Arabi, 1951, ss. 17-21, 103-229.

geleneksel kültürel mirastan esinlenen *efkâr İslâhiye* “ıslah edici fikirler” öne sürmüşlerdir.²⁸

Bunun yanı sıra, Mısır'daki misyonerlik faaliyetlerinin etkisi kurdukları okullar aracılığıyla Arap kültürel hayatını önemli ölçüde şekillendirmiştir. Bu okullar, kendi ülkelerinin kültürünü aktarmayı ve yabancı dil öğretimine odaklanmayı amaçlamışlardır. Misyoner okullarının faaliyetleri, dönemin genel kültürel ortamına eklenerek Batı kültür ve düşüncesinin Osmanlı Mısır'ına girişini sağlayacak bir zemin hazırlamıştır. Bu süreç, İslam'ın geleneksel kültürüne bir meydan okuma olarak ortaya çıkmış ve bu meydan okuma, düşünsel yenilik bağlamında çeşitli reform önerileriyle yanıtlanmıştır.²⁹

Kısacası Avrupa'nın deniz aşırı genişlemesi, sanayi devriminden sonra kapitalizmin yüksek bir gelişim seviyesine ulaşmasıyla hız kazanmıştı. Bu genişlemenin arkasında ham madde kaynaklarına sahip olma, üretim için pazarlar bulma ve fazla sermayeyi yatırım yapacak yeni alanlara yönlendirme gerekliliği bulunuyordu. Bu bağlamda ırkçı düşünceler gibi ideolojik yaklaşımlar, sömürgecilik hareketinin zeminini hazırlamıştı. Batı bu düşüncelerde, kendisini tek gerçek uygarlık olarak görüp, sömürgeciliği “geri kalmış” halklara uygarlık yayma görevi olarak tanımlıyordu. Sonuç olarak 1882'de İngilizler, Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeki Mısır'ı işgal etti. Mısırlı aydınlar, Batı düşüncesine olan ilgilerini artırarak bu düşüncelerin hangi yönlerinin yararlı olabileceğini ve hangi tehlikelerin içerdiğini analiz etmeye koyuldular. Ayrıca Mısır'ın Osmanlı'ya bağlılık durumunu sorgulamaya başladılar. Zira Batı düşünceleri Mısır'ın mevcut durumu ve geleceği üzerinde doğrudan etkili oluyordu. Mısır, yabancı egemenliği altına girmiş ve çeşitli siyasi deneyimler yaşamışken yeni siyasi fikirlerin ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelmişti. Bu fikirlerin gelişimi çalışmanın konusunu oluşturan dönemde önemli bir yer tutmaktadır.

²⁸ Ahmed Zekeriye eş-Şılık, *Minelnahde ilael İstinare fi'l Fikri'l el-Mısri el-Hadis*, Kahire: el-Karma, 2021, ss. 15-17.

²⁹ Şinasi Gündüz & Mahmut Aydın, *Misyonerlik: Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002, s.73.

7. Mısır'da Kamuoyunun Oluşumu ve Siyasal Mizahın Rolü

Kamuoyu olgusu, modern anlamıyla devlet-toplum ilişkilerini şekillendiren bilinçli ve örgütlü halk tepkilerini ifade etse de tarihsel süreçte daha dolaylı, anonim ve yaratıcı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Mısır'da kamuoyunun izleri Firavunlar döneminden itibaren takip edilebilmektedir. Her ne kadar eldeki belgeler büyük ölçüde tapınak yazıtları ve tanrıları yücelten metinlerle sınırlı olsa da bazı parçalanmış metinler ve mezar yazıtları, halkın gündelik yaşama ve yönetime dair düşüncelerini dolaylı biçimde ortaya koymaktadır. Adolf Erman'ın çalışmalarında yer verdiği gözlemler, halkın yaşadığı zorluklara karşı verdiği tepkilerin satır aralarında takip edilebildiğini göstermektedir.³⁰

Antik çağdan itibaren Mısır halkı baskı altındaki düşüncelerini mizah, hiciv ve alay yoluyla ifade etmeyi bir gelenek hâline getirmiştir. Ptolemaioslar ve Romalılar döneminde özellikle İskenderiye halkı, hükümdarlara ve yabancı yönetimlere yönelik iğneleyici lakaplar ve halk hikâyeleri üretmiştir. Ptolemaioslar'ın meşruiyet sağlama çabalarına rağmen halk, onları “çalgıcı”, “kızkardeşiyle evlenen hükümdar” gibi nitelendirmelerle aşağılamış, bazı Roma imparatorları ise “sardalya tüccarı” ya da “şımarık maymun” gibi lakaplarla anılmıştır.³¹ Bu mizahi eleştiriler yalnızca sözlü değil, aynı zamanda politik bir direniş biçimi olarak da okunabilir. Mizahın kamuoyunun sesi hâline gelmesi Mısırlıların doğrudan isyan edemedikleri durumlarda yönetime karşı geliştirdikleri pasif ama etkili bir karşı duruş biçimi olmuştur.

İslam fetihleri sonrası Mısır'da kamuoyunun biçimi değişmekle birlikte, özü korunmuş görünmektedir. Tolunoğulları döneminde ortaya çıkan “Büyük Deve” lakaplı halk şairi, mizah ve hiciv yoluyla halkın ve seçkinlerin haberlerini aktarmış, yöneticileri eleştirmiştir. Bu gelenek, İhşidîler döneminde de “Küçük Deve” ve onun çevresindeki figürlerle devam etmiş; bu şahsiyetler kimi zaman deli, kimi zaman derviş kılığında çarşılarda dolaşarak halkı güldürmüş, düşündürmüş ve yönetime karşı tepkileri

³⁰ Adolf Erman, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, (Arapçaya Çev: Abdülminim Ebubekir & Muharrem Kemal), Kahire: Mektebe'tül Nahda'tül Mısriye, 1951, s.34.

³¹ Jouguet Pierre, *L'Égypte Ptolémaïque*, Paris: de l'Académie Française, ss. 323-330; Milne, J. G., *A History of Egypt under Roman Rule*, Londra: Methuen & Co., 1924, s. 98.

dillendirmiştir. Ayetleri, hadisleri ya da doğaçlama kafiyeleri harmanlayarak yöneticilere yöneltilen bu eleştiriler, halkın bastırılmış öfkesinin bir dışavurumu niteliğindedir.³²

Bu gelenek sadece bireysel hicivcilerle sınırlı kalmamış; halkın genel kültürel direncini, mizah yoluyla ifade etme biçimi olarak kurumsallaşmıştır. Özellikle yabancı yönetimlere karşı alay ve kinayenin bir tür kamuoyu oluşturma aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihsel süreklilik, Eyyubiler dönemine gelindiğinde daha örgütlü ve toplumsal karakter kazanmış; halkın taleplerini iletmiş, yönetime karşı düşüncelerini yansıttığı yeni mecra ve yöntemlerle gelişmiştir. Selahaddin Eyyubi'nin Mısır'a gelişi, sadece siyasî ve askerî bir dönüm noktası değil, aynı zamanda edebî hicvin de kendine özgü bir biçimde şekillendiği yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönemin öne çıkan metinlerinden biri, İbn Memâtî tarafından kaleme alınan ve dönemin mizah kültürünü yansıtan *el-Fâşûş fi Hükm-i Karakûş* adlı eserdir. Söz konusu eser, Selahaddin'in Haçlılara karşı Kudüs Seferi sırasında Mısır'daki yönetimi üstlenen Türk kökenli komutan Bahâeddin Karakûş'u, halkın gözünde gülünç ve adaletsizlik timsali bir figür olarak resmeder.³³

İbn Memâtî, Karakûş'u hükümlerinde gaflet, saflık ve mantık dışılıkla anarak hiciv yoluyla sert bir toplumsal eleştiri geliştirir. Eserin girişinde yer alan ifadelerde, Karakûş'un yargı yetisini yitirmiş bir yönetici olduğu vurgulanır; onun, şikâyetleri “önce gelene haklılık payı vererek” karara bağladığı, halkın dertlerine kayıtsız kaldığı ve dinî-hukukî kaidelerden saparak hüküm verdiği belirtilir. İbn Memâtî, bu eseri Selahaddin'e hitaben kaleme aldığını ifade ederek toplumun bu yönetici figürü karşısında yaşadığı

³² Hasan İbrahim Hasan, *Tarih 'ül İslam 'ül Siyasi ve 'l Dini ve 'l Sakafti ve 'l İçtimai*, c.3, Kahire : Mektebet-il Nahda, 1955, ss. 401-4019; Seyide İsmail Kâşif, *Mısır fi Ahd-il İhşidi 'yin*, Kahire: Matbaa Camia'tü Fuad, 1950, ss. 17-24.

³³ Selahaddin Eyyübî'nin Mısır valiliği döneminde yaşayan ve Hristiyan kökenli olup sonradan İslâmiyet'i kabul eden İbn Memmâtî'ye atfedilen *el-Fâşûş fi Hükm-i Karakûş* söz konusu eser, İmam Celaleddin es-Süyûtî (ö. 1505) de *el-Fâşûş fi Ahkâmi ve Hikâyâti Karakûş* adıyla derlenerek yeniden kaleme alınmıştır. Süyûtî'nin derlemesi olduğu anlaşılan bu versiyonun özgün nüshası, günümüzde Mısır Millî Arşivi'nde korunmaktadır. Öte yandan Casanova Paul (1861–1926), eserin orijinal nüshasına ulaştığını ileri sürmüşse de İbn Memmâtî'ye atfedilen *el-Fâşûş fi Hükm-i Karakûş*'un orijinal metni kayıptır. Günümüze ulaşan metin, büyük ölçüde Süyûtî'nin sözlü anlatımlara dayalı derlemesidir. Bkz. İbn Memmâtî, *el-Fâşûş fi Hükm-i Karakûş ve mâ Cem 'ahû Celaleddîn es-Süyûtî*, (Der: Amru Münîr, el-Hay'e el-Mısriyye, Kahire, 2021; Güngör, İbrahim – Abdulhadi Timurtaş, “İbn Memmâtî'nin *el-Fâşûş fi Ahkâmi Karakûş* Adlı Eseri ve Karakûşî Hükümler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, sayı: 33, ss. 215–233.

mağduriyeti görünür kılmayı hedeflemiştir. Oryantalist çevrelerde, özellikle Paul Casanova tarafından, metnin sadece Karakuş'un şahsına değil, daha geniş ölçekte Eyyûbî yönetimine duyulan bir hoşnutsuzluğun dışavurumu olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bu görüş, Mısırlı edebiyat tarihçisi Şevkî Dayf tarafından ikna edici bulunmamış ve reddedilmiştir. Dayf'a göre, İbn Memâtî gibi yüksek rütbeli bir devlet görevlisinin Eyyubi idaresine doğrudan bir muhalefet içerisinde olması mümkün değildir. Ona göre eserin amacı, zaman zaman Mısır'da görevlendirilen yabancı asıllı yöneticilerin halk nezdindeki algısını hiciv yoluyla yansıtmaktır.³⁴

el-Fâşûş adlı eser, içerdiği mizahî anlatılar aracılığıyla Mısır toplumunun adalet ve yönetim anlayışına dair önemli ipuçları sunar. Örneğin, Hicazlı bir kadının kendi Türk kölesini şikâyet etmesi üzerine Karakuş, bir Arap kadının Türk bir köleye sahip olmasına şaşırır; durumu tersinden yorumlayarak köleyi değil, kadını suçlu bulur ve onu hapse atar. Yine, sakalı olmayan bir adamın, sakallarla alay ettiği gerekçesiyle şikâyet edilmesi üzerine Karakuş'un, adamın sakalının şikâyetçiler tarafından koparıldığına hükmetmesi gibi anlatılar, dönemin hukuk anlayışına dair hiciv dolu bir bakış sunarken aynı zamanda Mısırlı halkın özellikle Türk unsurlara yönelik algılarını ve etnik ilişkilerdeki gerilimleri de mizah yoluyla yansıtır.³⁵ el-Fâşûş eserinin en dikkat çekici hikâyelerinden birinde ise Karakuş'un kölesi bir adamı öldürür. Olay mahkemeye intikal ettiğinde Karakuş, katilin kendi demircisi ve atının nal tamircisi olduğunu öğrenir. Ancak adalet duygusundan çok kişisel çıkarlarını önceleyen Karakuş hem kendi hizmetine olan ihtiyaç hem de demircinin işlevine duyduğu bağlılık nedeniyle, suçu rastlantı eseri orada bulunan bir sepetçiye yükler ve onun idamına hükmeder.³⁶ Bu anlatı sadece mizahî bir abartı değil; aynı zamanda dönemin yönetim anlayışındaki keyfiliği, çıkarıcılığı ve adaletin kişilere göre şekillendiği bir düzeni alaycı bir dille gözler önüne serer.

Bu tür anlatılar zamanla Karakuş ismini Mısır halkının zihninde adaletsizlikle özdeşleşmiş bir simgeye dönüştürmüştür; günümüzde dahi "Karakuş'un hükmü" ifadesi, haksız ve mantıksız yönetsel kararları eleştirmek için kullanılmaya devam etmiştir.

³⁴ Şevki Dayf, *Tarih'ül Edeb'ül Arabi Asru'l Duvel ve'l imârât*, Kahire: Dar'ül Maarif, 1960, s.477.

³⁵ İbn-i Memati, *el-Fâşûş fî Hükm-i Karakûş ve mâ Cem'ahû Celaleddîn es-Süüyâtî*, (Der: Amru Münîr), a.g.e, ss. 107, 213.

³⁶ a.g.e., s. 321.

Nitekim bu figür, otoriteyi doğrudan hedef almadan, onu dolaylı olarak hicvetmenin aracı hâline gelmiştir. Bu mizahî eleştiri geleneği, Memlûk döneminde de gelişerek sürmüştür. Özellikle İbn Dânyâl (ö. 1310), Kahire ve İskenderiye sokaklarında sahnelediği Hayâl-i Zıll (gölge oyunu) adlı tiyatrolarıyla bu geleneğe yeni bir soluk kazandırmıştır. Eserlerinde, özellikle Zâhir Baybars dönemine ait toplumsal, kültürel ve siyasî gelişmeleri hiciv yoluyla işler. Baybars'ın haşhaş ve içki tüketimini yasaklaması gibi uygulamalar, İbn Dânyâl tarafından ironik bir dille yorumlanır ve dönemin halkı arasında geniş yankı uyandırır.³⁷ Bu eserler, yalnızca mizah yoluyla eleştiri sunmakla kalmamış, aynı zamanda kamusal hafızanın oluşumuna katkı sağlamıştır.

Benzer şekilde, Memlûk döneminin diğer önemli hiciv yazarlarından biri olan İbn Sûdûn da halk arasında yaygın olarak kullanılan Mısır Arapçası (ammiyye) ile yazdığı metinlerinde, halkın gündelik yaşamını konu edinmiş ve mizahı bir anlatı stratejisi olarak benimsemiştir. Onun metinlerinde özellikle dikkat çeken unsur, sıradışı ve mantıksız görünen olayları alışılmışın dışında çözümlerle “sonuçlandırmasıdır”. Bu yaklaşım hem mizahî etkiyi artırmış hem de yazarın eleştirilerini dolaylı bir şekilde sunmasına imkân tanımıştır.³⁸

Osmanlı Mısır'ında mizahî eleştiri geleneği, Yusuf eş-Şirbini'nin eserlerinde belirgin bir şekilde ortaya çıkar.³⁹ İstanbul'dan Mısır'a atanan Osmanlı valilerine yönelik sivri eleştirilerinde, özellikle Mısır köylüsünün yaşadığı sefalet ve yoksulluğu merkeze alır. Şirbini, Osmanlı yöneticilerinin halktan ne kadar kopuk olduğunu hiciv yoluyla gözler

³⁷ İbrahim Hamada, *Hayal ez-Zıll ve Tesmiliyat İbn Dânyâl*, Kahire: el-Müessese el-Mıriye Lil Telif, 1961, s. 6-14.

³⁸ Mezkûr Ali b. Sûdûn el-Başbugavi (ö. 1463) memlûk asıllı şair olup *Nuzhetü'n Nüfûs ve Mudhikü'l Ubûs* eseri ile bilinmektedir. Söz konusu yazarın eseri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. *Nuzhetü'n Nüfûs ve Mudhikü'l Ubûs*, (Der: Mahmud Salim), Kahire: Dar Sadedin, 2001.

³⁹ Yusuf b. Muhammed b. Abdülcevvâd b. Hıdır eş-Şirbini, 17. yüzyılda (Hicrî 11. yüzyıl) yaşamış Mısırlı bir yazar ve şairdir. Nisbesi, Mısır'ın Dakahliye iline bağlı Şirbîn beldesine dayanmaktadır. Araştırmacıların ortak kanaatine göre, Hicrî 11. yüzyılın başlarında dünyaya gelmiştir. Hac yolculuğunu 1075 (1664) yılında tamamladığı bilinmektedir. Ölüm tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte, en son eserlerinden birini 1098 (1687) yılında tamamlamış olması nedeniyle, bu tarihten sonra vefat ettiği kabul edilmektedir. Şirbini'nin en bilinen eseri “Hez'l-Kuhûf bi-Şerhi Kasideti Ebî Şâdüf” adlı çalışmasıdır. Eser, ilk kez Bulaq Matbaası'nda 1274 ve 1282 (1857 ve 1865) yıllarında basılmıştır. 1963 yılında ise Muhammed el-Baklî tarafından Dârü'n-Nahda el-Arabiyye yayınevinde yeniden yayımlanmıştır. Fakat bu baskıda, el-Baklî eserde yer alan müstehcen ya da edebe aykırı gördüğü bazı ifadeleri metinden çıkarmıştır. Ancak Davies Humphery eserin metinlerine oldukça sadık kalarak yeniden derlemiştir. Şirbini'nin Hayatı ve söz konusu eseri ile ilgili geniş bilgi için bkz., İbn Memati, *Hazz al-quhuf fi Sharh qasid Abi Shaduf*, (ed. & çev: Davies Humphery), New York: New York University Press, 2016.

önüne sererken, vergi toplama sisteminin baş aktörleri olan kâşif ve mültezimleri, halkı angarya ve haksız uygulamalarla ezen figürler olarak tasvir eder. Şirbini'nin en dikkat çeken yönlerinden biri, eleştirilerini halk arasında yaygın olan sözlü anlatım biçimleriyle dile getirmesidir. Bu doğrultuda yazdığı bazı metinleri, Cuma hutbesi biçiminde kaleme almış; ancak içerik açısından bu dini biçimi ters yüz ederek, halkın ulaşamadığı lüks yiyecekleri hicvin ana malzemesi hâline getirmiştir. Örneğin bir hutbede, övgüler kuzu eti, güvercinli erişte, muhallebi, kaymak, bademli kadayıf ve gül şerbeti gibi halkın asla erişemeyeceği yiyeceklere yapılır. Aynı zamanda mercimek, bezelye ve bakla gibi halkın zorunlu olarak tükettiği gıdalar ise günahkâr ilan edilir. Bu grotesk ironi, sadece bir mizah unsuru değil, aynı zamanda derin bir sosyal eleştiridir. Şirbini, bu yöntemiyle dinî retoriğin ciddiyetini sarsar, toplumun gerçek sorunlarını görünür kılar ve mizahı susturulmuş sesler için bir ifade alanına dönüştürür.

Bu nükte geleneği, 19. yüzyılda modernleşen Mısır toplumunda da yaşamaya devam eder. Bu dönemde özellikle Şeyh Hasan el-Âlâti (ö. 1889), hem halk arasında tanınan bir mizah figürü hem de dönemin sosyo-kültürel dönüşümünü temsil eden bir kişilik olarak öne çıkar. El-Âlâti eğitim hayatına Ezher'de başlamış; ardından müziğe yönelmiş ve yazdığı şarkı sözleriyle halk arasında büyük ün kazanmıştır. “Âlâti” yani müzik aleti çalan lakabıyla tanınan Şeyh Hasan, yalnızca bir sanatçı değil, aynı zamanda hazırcevaplılığı, espri yeteneği ve eleştirel mizah anlayışıyla da dikkat çekmiştir. Etrafında oluşan topluluk, el-Mudhikhâne (mizahhane) adı verilen kahvehanelerde bir araya gelerek esprili sohbetler ve toplumsal eleştiriler içeren sohbetler gerçekleştirirdi. Bu kahvehaneler yalnızca birer eğlence mekânı değil, aynı zamanda kamusal tartışmanın mizah yoluyla şekillendiği sosyal alanlardı. El-Âlâti'nin faaliyetleri, Mısır'daki modernleşme süreci içinde mizahın yalnızca geleneksel bir eğlence biçimi olmadığını; aksine, toplumsal eleştirinin, direnişin ve ifade özgürlüğünün bir aracı olarak dönüştüğünü gösterir.⁴⁰

Bu mizahî anlatı geleneği, 19. yüzyıl sonlarına doğru basının gelişmesiyle birlikte yeni bir evreye girmiştir. Artık sözlü kültürün sınırlı çerçevesinden çıkarak, gazete ve dergiler aracılığıyla daha geniş bir kamuoyuna ulaşmaya başlamıştır. Yazılı mizah, toplumsal

⁴⁰ Şevki Dayf, *el-Fukaha fi Mısır*, Kahire: Darü'l Maarif, 2004, ss.122-124.

bilincin şekillenmesinde etkin bir rol oynamış ve halkın gündelik sorunlarını, siyasal baskılara karşı geliştirilen esprili dille görünür kılmıştır. Bu sürecin detaylı analizi ise bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

1. BÖLÜM

19. YÜZYILDA MISIR'DA BASIN-YAYIN FAALİYETLERİ

1.1. FRANSIZ İŞGALİ VE MISIR'DA MODERN BASINININ ORTAYA ÇIKIŞI

1798 yılında, yaklaşık 300 gemi, 36.000 asker ve 150'den fazla bilim insanından oluşan Napolyon Bonaparte komutasındaki dev Fransız ordusunu karşılayan Mısırlılar,⁴¹ askeri mühimmat ve teçhizatın yanı sıra, baskı makinelerinin de İskenderiye sahiline indirildiğinden haberdar oldular. Bilahare, Napolyon, Mısır'da matbaanın kurulup çalıştırılması için 17 ile 20 kişiden oluşan uzman bir ekip görevlendirdi.⁴² Ayrıca, kurulacak olan matbaayı Fransızca yayınlar için Alafranga, Arapça yayınlar için ise Şarkiyat şeklinde iki bölüme ayırdı ve Alafranga bölüm başkanlığına dönemin ünlü oryantalistlerinden Jean Joseph Marcel'i, başkan yardımcılığına da Antonie Galland ile gazeteci yazar Marc Aurel atadı. Şarkiyat bölüm başkanlığına, aylık 324 Frank maaşla Diyarbakırlı Don Elia Fatalla atanırken başkan yardımcılığına ise Suriyeli Yusuf Mirakıbyı tayin edildi.⁴³ Sonraki süreçte Napolyon 14 Ocak 1899 tarihinde getirdiği yeni düzenleme ile Mısır'da her türlü Arapça veya Fransızca neşriyatın, ancak kendisi tarafından görevlendirilen Vantaire ve Bourrienne'e sunularak onayları alındıktan sonra yayımlanabileceğini bildirmiştir.⁴⁴ Bu bildiri açıkça Mısır basın tarihinde uygulanan bir nevi sansürdür.

Mısır basın tarihinde ilk gazete bu Fransız işgal döneminde (1798-1801) görülse de bunu Mısır basın hayatının başlangıcı olarak kabul etmek güçtür. Zira bu dönemde Napolyon'un emriyle çıkan Fransızca gazeteler sadece orduyla beraber Mısır'a gelen Fransız tebaalara hitap etmekteydi. Mısır camilerinin avlusunda, çarşı ve hanlarda asılıp dağıtılan Arapça yayınlar ise, Fransız işgal ordusunun resmi bildiri ve talimatlarından

⁴¹ Abdurrahman ec-Ceberti, *Mazharü't Takdis bi Zeval'i Devleti'l Fransız*, (Thk: Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim), c. 3, Kahire: 1998, s. 87.

⁴² İbrahim Abduh, *Tarihu't Tiba'a ve'l Sahafa fi Mısır Hilal'il Hamle'l Franstye*, Kahire, 1942, s. 28.

⁴³ Charles-Roux, *Bonaqarte Gouverneur d' Egypte*, Paris, 1936, ss.139-140.

⁴⁴ İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s. 43.

öteye geçememekteydi. Mısırlıların matbu şeklinde ilk okudukları Arapça neşriyat, Napolyon'un şu sözlerle başlayan talimatlarıdır:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. O ki, mülkünde ne evladı vardır ne ortağı. Hürriyet ve müsavatın esasları üzerinde inşa edilmiş Fransanın büyük seraskeri ve ordularının komutanı Bonabrte:

Mısır ahali çok iyi bilir ki, uzun zamandır Mısır topraklarındaki Fransız milletine tahkir ve zül ile muamele ediliyor, tüccarları da zulme uğruyor. Dolayısıyla bunu yapanları cezalandırma saati şimdi gelmiştir. Abaza ve Çerkez diyarlarından buraya celp edilen şu Memluk zümreleri, yeryüzünde hiç benzeri olmayan bu topraklara bozgunluk getirmişlerdir. Her şey müktedir olan yüce Rab, devletlerinin yıkılışına hükmetti. Ey Mısırlılar dininizi zail kılmak için buraya indiğim size söylenmiştir. Bu sarih bir yalandır, inanmayınız. Müfterilere benim sadece sizin haklarınızı o zalimlerin ellerinden geri almaktan başka bir maksadımın olmadığını söyleyiniz. Ben Memluklerden daha fazla yüce Allah'a kulluk ediyorum ve peygamberi ve kuran-ı Kerim'ine saygı duyuyorum.⁴⁵

Görüldüğü gibi uzun bir girişle başlayan ve beş maddeden oluşan bu talimat ve uyarı amaçlı yayım, broşür şeklinde basıldıktan sonra halkın bir araya geldiği yerlerde okunup üzerinde oldukça ciddi münakaşalar yapılmış olsa da bunun Mısır basınının öncülüğü teşkil ettiğini söylemek güçtür.

Bu husus, 1828 yılında Mısır'da ilk kez Türkçe-Arapça yayımlanan *Vekayi-i Mısriye* gazetesi için de geçerlidir. Nitekim gazete Fransız işgali döneminde olduğu gibi devletin resmi beyanat ve uygulamalarını anlatan mutlak bir yayımdan başka bir şey değil idi.⁴⁶ Fransız işgalinin tahliyesinin bir sonucu olarak 1805'te Mısır yönetimin başına gelen Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından (iktddarı: 1805-1848), burada başlatılan kapsamlı ve radikal ıslahat projesinin basın hayatını doğrudan etkilediğini söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim Kavalalı Paşa'nın Kahire'de kurduğu Bulak Matbaası (*Matbaa-tü Bulak*) başta olmak üzere matbaalarda basılan yayınların asıl amacı, halk kitlesini mevcut ekonomik, sosyal ve siyasi hadiseler hakkında bilgilendirmek veya kamuoyu oluşturmak değil, Kavalalı Paşa'nın icra ettiği yeni işleri halka duyurmak idi.

⁴⁵ Abdurrahman ec-Ceberti, *Acayib'ül A'sar fi't Teracim-i ve'l Ahbar*, Bulak, Kahire, 1880, Cilt 4, s. 20.

⁴⁶ İbrahim Abduh, *Tarihü'l Vekayi-ül Mısriye 1828-1942*, Kahire: Mektebe'tül Edab, 1946, s. 36.

Bu bağlamda Mısır basının aktif gelişim sürecinin Hidiv İsmail Paşa (1863-1879) devrinde başladığını söylemek mümkündür. Buna karşın Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın da Mısır basınının inkişafına oldukça önemli katkılarda bulunduğu görülmektedir. Nitekim Mehmet Ali Paşa, getirdiği yeni projelerin ülkenin muhtelif illerinde nasıl uygulandığını öğrenmek ve detaylara vakıf olmak için taşradaki yöneticileriyle sürekli iletişim halinde olmak istemekteydi.⁴⁷ Bu sebeple *Divanu'l Curnal*'ın teşkili gerçekleşti ve *Divan*'ın nazırlığına Mahmud Efendi getirildi. Mahmud Efendi, Mısır'ın farklı il, ilçe, nahiye, belde, karyelerinden⁴⁸ gelen haberleri özetleyip Türkçeye çevirdikten sonra Mehmet Ali Paşa'ya el yazması "mahtut" ile rapor hazırlayarak sunmaktaydı.⁴⁹ Mısır'ın genelinde meydana gelen önemli havadisleri rapor şeklinde kaydedilip Mehmet Ali Paşa'ya sunulduğu bu el yazmasına *Curnal* denilirdi. Mezkûr *Curnal*, ilerleyen süreçte Mehmet Ali Paşa'nın ikamet ettiği kalenin matbaasında her on günde bir hem Türkçe hem Arapça olacak şekilde bastırıldıktan sonra devletin yöneticilerine birer nüsha dağıtıldı. Aradan geçen 10 yıllık zaman zarfında yaklaşık 100 sayıya ulaşan *Curnal*, ilerleyen süreçte günlük olarak çıkarılmaya başlanmış ve devletin resmi haberleri ve raporlarının yanı sıra *Binbir Gece* masalı gibi eğlence amaçlı eski hikayelerden alıntılara da yer verilerek genişletilmiştir.⁵⁰

İlerleyen safhada *Curnal* Mehmet Ali Paşa tarafından *Vakayi-i Mısriye* ismiyle değiştirilmiş ve bu arada sayısı da 600'a çıkarılarak devletin ulemaları, bürokratları ve asker komutanları ile özel yüksek talebelerine dağıtılmaya başlanmıştır. Bu dönemde halka dağıtımı olmayan *Vakayi-i Mısriye*'nin Kavalalı Paşa'nın gerek ülke içi gerekse Mısır'a ilhak edilen Sudan, Hicaz, Şam ve Girit'te görev yapan ve aylık maaşı 1000 kuruş ve üzeri olan devlet memurlarına da günde bir nüsha tahsis edildiği bilinmektedir. İfade etmekte fayda bulunmaktadır ki aynı sayıda hem Türkçe hem Arapça şeklinde

⁴⁷ Nesimi Yazıcı, *Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz*, Otam, Sayı: 2, 1991, s. 268-270.

⁴⁸ Osmanlının Mısır'a getirdiği idari taksim için tafsilatlı bilgi için bkz., Leyla Abdüllatif, *el-İdare fi Mısır fi'l Ahdi-il Osmani*, Kahire: Matbaa'tü Camia'tü Ayni Şems, 1978; Ayrıca bkz., Sevda Özkaya Sofu, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2018.

⁴⁹ İbrahim Abduh, *a.g.e.*, ss.31-33.

⁵⁰ *a.g.e.*, ss. 89-96.

yayımlanan *Vakayi-i Mısriye*, iki lisanda ve iki ayrı nüsha halinde yayımlanırken Hıdiv İsmail Paşa (1863-1879) döneminde sadece Arapça lisaniyla çıkarılacaktır.⁵¹

Kavalı Mehmet Ali Paşa'nı aksine gerek Mısır valiliğine gelen torunu Abbas Paşa (1848-1854) gerek daha sonra valiliğe gelen oğlu Said Paşa (1854-1863) basınla ilgilenmekten uzak kalmışlardır. Vali Abbas Paşa, *Vakayi-i Mısriye*'nin daha çok dış haberlerle ilgilenmesi talep ederken, Vali Said Paşa, 1861'de *Vakayi-i Mısriye*'nin yayına hayatını bir yıllığına tatil etmiş ve Bulak Matbaası'ndaki bütün baskı makineleri ve edevatlarını Kızıldeniz Miri Vapurlar Müdürü Abdurrahman Rüştü Bey'e hediye etmiştir.⁵² Baskı makinelerini alıp çalıştıran Rüştü Bey, ara verilen süreçte *Vakayi-i Mısriye* ismini *Ruzname-yi Vakayi-i Mısriye* adıyla değiştirerek yeniden yayımlamaya başlatmıştır. 1863-1865 yılları arasında çıkan *Ruzname-yi Vaka-iyi Mısriye*, Abdurrahman Rüştü Bey'in gayretiyle ilk defa gayri resmi/özel hüviyetini kazanmıştır.

1863'te Mısır Hıdivliğine gelen Hıdiv İsmail Paşa döneminde çıkan gazeteler haber amaçlı olmaktan ziyade birer eğitim aracı haline gelmiştir. Yine bu dönemde yani ülkeye matbaanın gelişinden yaklaşık 70 yıl sonra Mısır'ın sosyal, ekonomik ve siyasi konularını ele alacak olan ilk Arapça gazete/derginin yayım hayatına başladığı görülecektir.

1.2. HİDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ VE MİSİR BASININDA YENİ BİR DÖNEM: AYDINLANMA VE MUHALEFET

Hıdiv İsmail Paşa, 1863–1879 yılları arasında Mısır valiliği görevini yürüttüğü dönemde, modernleşmeci bir imaj çizmek amacıyla aydın çevreleri desteklemiş ve onlara sınırlı bir ifade özgürlüğü alanı açmıştır. Bu durum Mısır basın hayatına hayli hareketlilik getirmiştir. Hıdiv Paşa ilk önce, *Vakayi-i Mısriye*'yi Rüştü Bey'den geri alıp devlete yeniden bağlamış ve gazetenin Türkçe Kalem Müdürlüğüne aylık 3.000 Kuruş maaşla Hayri Bey'i, Arapça Kalem Müdürlüğüne de 1.500 Kuruş aylıkla Şeyh Ahmet Abdurrahim'i tayin ederken, baş muharrirler dahil gazetede çalışanlar için devlet

⁵¹ a.g.e., s. 103

⁵² Vali Said Paşa'nın Rüştü Bey'e ihsan ettiği Bulak matbaasının karar Arapça metni için bkz., Emin Sami Paşa, *Takvim 'ül Nil*, c. 3, Kahire: el-Matbaa el-Emiriye, 1936, s. 424.

hazinesinden aylık toplam 9 bin 850 Kuruş tahsis etmiştir ki, bu aynı zamanda büyük bir yenilik olarak da kabul edilmektedir. Bununla beraber Vekayi-yi Mısriye'nin aynı dönemde devletlerin resmi iç ve dış haberlerinin yanı sıra edebi ve bilimsel konuları da ele aldığı görülecektir.⁵³

Hidiv İsmail Paşa dönemi Mısır basında çıkarılan gazetelerin önemli ölçüde dinamizm kazandığı ve pek çok süreli yayının okuyucuyla buluştuğu dönemdir. İlk defa birçok Mısır aydınının muhalif bir kılıkla görünmelerinin ve halkın beklentilerini dile getirmeye başlamalarının bu dinamizmde tesiri büyüktür. Mısırlı aydınlar İstanbul'da çıkan gazeteler sayesinde orada cereyan eden muhalefet tartışmalarının yanı sıra Avrupa'daki siyasi ve edebi tartışmalara da bu dönemde muttali olabilmişlerdir. İlerleyen süreçte mütalaa etmekle de yetinmeyip fikirlerini yaymak amacıyla *Vadi'l Nil*, *Nüzha'tül Efkar* ve *Ravda'tül Ahbar* gibi pek çok özel gazete çıkarmaya başlamışlardır.

Padişaha sadakatiyle bilinen Hidiv İsmail Paşa, birçok meselede gerek Osmanlı Hükümeti gerek Mısır'da mukim olan imtiyazlı yabancılar sebebiyle Avrupa hükümetiyle ters düştüğü zaman, Babıali'ye kendi görüş ve eleştirilerini Mısır'da çıkan özel gazetelerde birtakım yazarların kalemi üzerinden dolaylı bir şekilde dile getirmiştir. Şüphesiz ki Hidiv İsmail Paşa'nın bunu *Vekai-yi Mısriye*, *El-Ceride'tü Erkan-i Harb-ül Ceyş'ül Mısri* veya *el-Ceride el-Askeriye el-Mısriye* gibi ülkenin resmi yayını yapan gazeteler üzerinden yapması güçtü. Bu sebeple hidivin bu icraatının özel gazetelerin daha önce cesaret edemediği, devletin ciddi siyasi meselelerine değinmesine zemin hazırladığı görülmektedir. Nitekim ilk defa bu dönemde bir Mısır gazetesinin, Hidiv Paşa'nın Osmanlı-Rus Harbi sırasında Mısırlı askerlerin savaşa celbi kararından huzursuzluk duyması üzerine, bir Osmanlı padişahına ve Devlet-i Aliye'sine eleştiri yönelttiği görülmektedir.⁵⁴

Bu bağlamda Hidiv İsmail Paşa döneminde Mısır'da kalem sahipleri özel gazeteleri gün ışığına çıkarmak için adeta bir yarışa tabi olmuşlardır. Mısır münevverlerinden Tahtavi'nin öğrencisi olup önce Tercüme Kalemi Reisliği (*Riyaset-ü Kalem'ül Tercüme*)

⁵³ Abdurrahman er-Rafii, *Asr-u İsmail*, a.g.e., ss. 245- 151.

⁵⁴ Hamza Abdüllatif, *Kıssa'tül Sahafa'tül Arbiye fi Mısır*, Bağdat: Matbaa'tül Maarif, 1967, s. 48.

ve Darü'lülm'da Tarih hocası yapmış olan Abdullah Ebussuud, 1866'da *Vadi'l Nil*'i bu dönemde çıkarmıştır. İlk sayısında “*İlmi, edebi, siyasi haftalık el-Ceride*” ibaresi yer alan *Vadi'l Nil*, Mısır özel basın hayatına öncülük yapıp yenilik getirmeye çalışsa da üslup ve biçim olarak eski şiirsel ve kafiyeli Arapçayı kullanmayı tercih etmiştir.⁵⁵ Ayrıca muhteva ve düzeni bakımından *Vakayi-i Mısriye*'den oldukça gelişmiş ve haberlerinin de başlıklar halinde tertip edilip diğer yazılardan ayrılmış olduğu görülmektedir. Haberler “*Havadis-i dahiliyye*” ve “*Ahbar'ül Usbu*” diye iki ana başlıkta toplanmış, altında da “meclisin haberleri”, “İslam dünyasında yeni çıkan gazetelerin isimleri”, “bilim adamlarının yeni müellefatları” ve “ziraat” gibi başlıklara göre tasnif edilmiştir.⁵⁶ Ayrıca gazete haftada bir Ortaçağa ait klasik eserlerinden birer cüz tefrika şeklinde yayım yapmıştır. Gazetenin tefrika şeklinde ilk yayımladığı İbn Battuta'nın *Seyahatnamesi*'dir. *Vadi'l Nil*, ayrıca İstanbul'da yayınlanan ünlü yazar Ahmed Fars el-Şidyak'ın *el-Cevaib*⁵⁷ gazetesinin yer verdiği edebi ve ilmi tartışmalarına da reddiyeler yayımlamıştır.⁵⁸

İbrahim Muveylîhi Bey ise, Osman Celal Bey ile beraber Babıali siyaseti karşısında mezkûr hidivi yazılarıyla destekleyen *Vadi'l Nil*'e muhalefet göstermek için 1869'da *Nüzha'tül Efkâr* adında haftalık siyasi bir gazete çıkarmıştır. *Nüzha'tül Efkâr* Hidiv İsmail Paşa'nın ülkeye yeni getirdiği esneklik ortamından yararlanmaya çalışmış ve Babıali siyaseti değil, hidivin kendi devlet adamlarını eleştiren yazıları kaleme almaya başlamıştır. Ancak dönemin Mısır Harbiye Nazırı Şahin Paşa, gazetenin açtığı bu kapıyı tehlikeli bulup ikinci sayısından sonra Hidiv Paşa'dan kapatma kararı çıkartmıştır.⁵⁹ Böylece Hidiv İsmail Paşa'nın kendisine veya genel siyasetine değinmeden sadece bazı devlet kurumların aksaklıklarını dile getirmeye çalışan *Nüzha'tül Efkâr*, Mısır basın tarihinde görüşlerinden ötürü kapatılan ilk gazete olmuştur. Belki yine bu sebeptendir ki bazıları Hidiv Paşa'ya yakınlığıyla tanınan *Vadi'l Nil* yerine, *Nüzha'tül Efkâr*'ı Mısır'ın ilk özel, bağımsız, halkı temsil eden gazetesi olarak kabul etmişlerdir. Öte yandan bu dönemde Kahire dışında ülkenin farklı illerinde kurulan posta, telgraf hatları ve şehirler

⁵⁵ Philippe de Tarrazi, *Tarih-ul Sahafa'tül Arabiye*, Beyrut: 1913, s.104.

⁵⁶ a.g.e., s. 105.

⁵⁷ *el-Cevaib* gazetesi hakkında bilgi için bkz., Atilla Çetin, “el-Cevaib”, *İ.A.*, c. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, ss. 435-436.

⁵⁸ İbrahim Abduh, *Tatavvur'ül Sahafa'tül Mısriye (1798-1951)*, Kahire: Darü'l Fikr'ül Arabi, 1950, ss. 65-67.

⁵⁹ Abdurrahman er-Rafii, *a.g.e.*, c. 2, s. 263.

arası demiryolları, taşranın kültürel yaşamına hareketlilik getirmekle beraber kamuoyunun genişletilmesine de katkı sağlamıştır. Bununla beraber Hıdiv Paşa'nın ülkedeki yazarlara yumuşak bir siyaset sergilemesi ve özel gazetelerin çıkarılmasında tanıdığı kolaylıkların yanı sıra İstanbul'un yine bu dönemde deruhte ettiği İslam dünyasının basın ve düşünce merkezi olma vasfını yitirip Mısır'a taşınması,⁶⁰ daha özgür bir ortam arayışında bulunan pek çok Türk yazarının Mısır'a göç etmelerini sağlamıştır. Bu durumun Mısır basınına canlılık ve çeşitlik getirdiği görülmektedir. Nitekim bu dönemde çıkan gazeteler sayesinde bilinçli bir gazetecilik yaklaşımı geliştirilmeye başlanmıştır. Tabiidir ki, bu gazeteler daha çok Hıdiv Paşa'nın sarayına ilişkin haberlere değinmekle beraber eğitim, sağlık, yeni icatlar vb. konularda halkı bilgilendirmeye yönelik haberler içeren yazılara ağırlık vermiştir.

Basının öneminin Mısırlılar tarafından iyice telakki edilmesinde Suriyeli yazarların rolü büyük olmuştur. Hıdiv İsmail Paşa döneminde Mısır'a yeni yerleşen Suriyeli gazeteciler,⁶¹ 1873'te *el-Kevkeb 'ül Şarki*, 1875'te *el-Ahram*, 1877'de *el-Vatan*, *Mısır*, *et-Ticare*, *Abu Nezzare*, 1879'da *Mısru'l Fetah*, *Mir'atü'l Şark*, *Mısru'l Kahire*, *el-Burhan* gibi Mısır basın tarihine damga vuran önemli gazeteler çıkarmışlardır.⁶²

Suriyeli gazetecilerden olan Selim ve Büşare Takla, Mısır'a yerleşir yerleşmez *el-Ahram* gazetesini çıkarmak için 1875'te Mısır Hariciye Nezareti'nden "*Âdem-i duhul Mevâz-i politikiye*" şartıyla ruhsatlarını almaya başarmıştır. Ancak gazetenin ilk sayısı 5 Ağustos 1876 tarihinde yayımlanmıştır.⁶³ İlk sayılarında baş muharrirlik görevini de üstelenen Selim Takla Bey, aslında gazetenin kimliğini belirleyen şahıstır. O, gazetenin amacını ve yayım siyasetini açıklarken, *el-Ahram*'ın devletin inayetiyle çıkarıldığını, mütalaa edenlerin güvenine haiz olabilmek için haberlerin titizlikle araştırılmasına özen gösterileceğini, gayret ve himmet sahiplerin de gazeteye abone olarak desteklerini rica

⁶⁰ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul, 2006, s.70.

⁶¹ Göçü teşvik eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın döneminde Mısır'a göç eden Suriyelilerin 1833'te sayıları, 3.000 Kahire, 500 ile 600 Dimyat, 200 ile 300 İskenderiye ve diğer illerde yerleşerek toplam 5 bin iken, bu sayı 1907'de 34 bin, 1920 yılında ise 50 bine ulaşmış. Çoğu göçmen Suriyeliler Hristiyanlığa mensuplardı. Bkz., Mahir Derviş, *Hicret-tül Şevam-i ila Mısır Hilal el-Nısf'ül Sani min el-Karn'il Tasi'i Aşr*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Nablus, 2003, s. 35-40.

⁶² Rauf Abbas, "Tarih'ül Sahafa el-Mısıriye", *Ahval Mısriye Dergisi*, Kahire: 2007, sayı: 26, s. 131.

⁶³ Harciye nezaretinden çıkan karar metni için bkz., İbrahim Abduh, *Ceride'tül Ahram*, Kahire: 1951, ss. 23,25.

ettiğini ve ne olursa olsun el-Ahram çalışanlarının ileride karşılayacakları her türlü zorlukların üstesinden gelebileceklerini belirtmiştir.⁶⁴ Yalnız cumartesi günleri, dört sayfa 27 x 43 cm. ebadında ve adının üstünde hilalin içinde yıldız amblemiyle yayımlanıp yarım Frenk karşılığında satılan el-Ahram, dil, habercilik ve muhteva açısından yeni bir gazetecilik anlayışı sergilemesinden dolayı oldukça büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Nitekim Muhammed Abduh gibi dönemin yeni aydınlarından birkaç isim, gazeteden övgüyle bahsetmiş ve daha sonraları yazılarını gazeteye yayımlanmak üzere sunmuşlardır.⁶⁵

el-Ahram'da iç ve dış önemli hadisler, fikri tartışmalar, devlet tayinleri, vefat haberleri, ekonomik gündem gibi konular ele alınmıştır. Öte yandan Selim Takla'nın önderliğinde kurulan el-Ahram'ın ilk defa haberlerde halkın anlayabileceği bir dil ve üslup kullanılmaya başladığı da görülmektedir. Bununla beraber gazetenin basın hayatına getirdiği yeniliklerden bir diğeri haber kaynaklarını da yazmış olmasıdır. Bilhassa iç haberlerde gelen mektuplar, telgraflar, tahrirat kaynak olarak gösterilirken dış haberlerde ise Büşare Takla'nın yabancı gazetelerden çevirdiği hadiseler yer vermiştir.⁶⁶ Gazetenin yıl sonunda dünyada meydana gelen en önemli gelişmeleri özetleyip yorum katarak okuyuculara sunmasının da Mısır gazeteciliğinde yeni bir gelenek başlattığı söylenebilir.⁶⁷

Hidiv Paşa hükümetinin siyasetini ele almaktan çekinen el-Ahram Osmanlı Devleti dahil olmak üzere dış siyasi haberleri yorumlamaya başlamıştır. Nitekim el-Ahram İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşı sırasında sergilediği tutarsızlık siyasetini ikinci bölümde değineceğimiz şekilde eleştirmiştir. Bununla birlikte, daha önce hiçbir gazetede görülmediği şekilde, dönemin önde gelen siyasetçileri ve entelektüelleriyle mülakatlar yaparak bunları yayımlamıştır. Böylece el-Ahram tedrici ve dolaylı bir şekilde iç siyasi konulara değinmeye başlamıştır. 1879'da gazetenin Hidiv İsmail Paşa'nın azli ve yerine Tevfik Paşa'nın tayini üzerine doğrudan siyasi konulara temas ettiği görülmektedir.

⁶⁴ a.g.e., s. 27.

⁶⁵ Muhammed Abduh'un el-Ahram gazetesinde kaleme aldığı makalelerin tam metinleri için bkz., *el-Amal-il Kamile Li'l İmam'ül Şeyh Muhammed Abduh*, (Der: Muhammed Amere), Kahire: Darü'l Şuruk, 1993.

⁶⁶ İbrahim Abduh, a.g.e., s. 65

⁶⁷ a.g.e., s. 66.

Ancak dış borçlanma, Avrupalılara imtiyazlar tanıma, maliyeyi Avrupalı müfettişlere devretme gibi eleştirdiği devlet siyasetinin yeni Hıdiv Tevfik Paşa'nın döneminde de (1879-1892) devam ettiğini görünce eleştirilerini durduracaktır. el-Ahram'ın "İktidar düşene kadar mülayim yaklaşım, düşmek üzereyken ciddi eleştiriler yapmak" şeklinde benimsediği bu tutum, belki de gazetenin bugüne kadar varlığını korumasını sağlayan başlıca sebeplerden biridir.⁶⁸

el-Ahram'ın yanı sıra Suriyeli genç gazetecilerden Edip İshak da 1877'de Kahire'de *Mısır* gazetesini çıkarmıştır. *Mısır* gazetesi, Selim Nakkaş, Muhammed Abduh ve Cemaleddin Afgani gibi dönemin önemli düşünürlerini bünyesinde bulundurmuş ve siyasi yazıların yanında eğitim, ekonomi ve sosyal alanlarında ciddi anlamda eleştirel makaleler de yer vermiştir. Mezkûr gazete Mısır hükümetinin yabancı unsurlara itimat etme meselesini sertçe eleştirince saray tarafından uyarılmıştır. İshak Edip'in, Avrupa hükümetlerinin Mısır siyasetine müdahale etme durumunu: "*Barbarlıktır. Susulmaması gereken bir husustur. Avrupalılar kendi memleketlerimizde prensler gibi davranıyorlar*" sözleriyle ifade ederek eleştirilerini sürdürmesi üzerine gazete 1879'da tatil edilmiştir.⁶⁹ Bunun üzerine Edip İshak, *Mısır*'ın aynı şakilesinde et-Ticare adında haftalık bir gazete çıkarmaya başlamıştır. İshak Edip'in kapatılan gazete yerine başka bir isimle yenisi çıkarma hadisesini, aslında Hıdiv İsmail Paşa'nın o dönemde yazarlara karşı izlediği "ılımlı" politika çerçevesinde yorumlamak mümkündür. Nitekim Hıdiv Paşa'nın yazar ve gazetecilere karşı uyguladığı en ağır ceza, gazetelerin müsadere edilmesi idi. Bu da muhtemelen dedesi Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupa'da eğitim görmüş Mısır aydınlarıyla beraber zaman geçirmesinden kaynaklı görünmektedir.

Edip İshak, yeni çıkardığı et-Ticare'ye Cemaleddin Afgani ve öğrencisi Abdullah Nedim gibi dönemin güçlü kalemlerini alıp, halka ilk defa sade bir dille, yönetici ile yönetilen arasındaki hak ve hukuka, vatan sevgisi ile milliyetçilik kavramlarına, Avrupa'daki siyasi ve sosyal ekol/felsefeleri gibi konulara yer vererek pek çok okuyucunun ilgisini cezbetmiştir. Afgani ve Nedim'in makaleleri, ilk önce *et-Ticare*'nin 15 gün boyunca

⁶⁸ Rauf Abbas, *a.g.m.*, s. 136.

⁶⁹ Hamza Abdüllatif, *a.g.e.*, s.70

yayınının durdurulmasına, daha sonra da tamamen kapanmasına sebep olmuştur. Cemaleddin Afgani hükümetin gazeteyi durdurma kararını şöyle yorumlamıştır:

...et-Ticare, Hubb'ül-Vatan'ı bir din, onu müdafaa etmeyi de bir cihat olarak addetmektedir. (vatanın) üzerinde yaşayan mesut, üzerinde ölen şehit olur. Allah da bu iki nimeti de ona (gazeteye) bağışlamış. Üzerinde yaşamış ve üzerinde de ölmüş ve iki hafta sonra şehadet elbisesi ve saadet takılarıyla tekrar dirilecek. Kincilere rağmen dirilecek. O kinciler, bizim sözlerimizi kastetmediğimiz şekilde tevil etmişler. Onlar hakikatin nurunu söndürmeye çalışmışlar. Halbuki kafirler hoşlanmasa da Allah, nurunu tamamlayacaktır.⁷⁰

Görüldüğü üzere Afgani *et-Ticare*'de ilk defa “vatan sevgisi” kavramını Mısırlıların üzerinde yaşadıkları topraklarla sınırlandırarak yeni bir vatan anlayışı sunmuştur. 15 gün sonra yayına devam eden *et-Ticare*'de yabancı bakanları bulundurduğundan dolayı halk tarafından büyük rahatsızlığa sebep olan Ermeni Nubar Paşa kabinesinin feshi ve yerine Türk asıllı Şerif Paşa'nın yeni kabinenin kurmasını tebrik eden yazılar yazılmıştır.⁷¹ Daha sonra gazete, Mısır meclisine Avrupa'daki meclis sisteminin getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷² Edip İshak, gazetede hükümetin vergileri toplarken zaman aşımına girmiş olan kırbaç değil ikna yöntemini kullanması gerektiğini belirtmiş, vergileri ödemekten imtina eden Mısır ayanların ne zaman can ve kanları değil, mal ve mülklerin vergisini devlete verirse, ancak o zaman istiklal ve hürriyeti elde edileceğini dile getirmiştir.⁷³ Edip İshak aslında burada vergilerin tediye edilmesi gerektiğini savunurken halkı hürriyet ve istiklal gibi kavramlara çağırmaktadır. Gazetesinin kapatılacağını anlayan İshak Edip, son yazısında okul, tiyatro ve gazetelerin halkı yetiştirmesindeki önemini ele aldıktan sonra Şerif Paşa hükümetinden devlet ile halk arasında iletişim sağlayabilen gazete ve gazetecilere merhamet gözüyle bakılmasını rica etmiştir.⁷⁴

Suriyeli gazetecilerin Mısır'da çıkardıkları gazetelerinden biri de *Hakikatü'l Ahbar* gazetesidir. 1877'te Trabluslu Enis Halat Bey tarafından haftalık çıkarılan gazete, iç

⁷⁰ *et-Ticare*, 13 Şubat 1879.

⁷¹ Tebrik metni için, *et-Ticare*, 9 Nisan 1879.

⁷² *et-Ticare*, 27 Nisan 1879.

⁷³ *et-Ticare*, 30 Nisan 1879.

⁷⁴ *et-Ticare*, 3 Mayıs 1879.

meselelerden uzaklaşıp özellikle savaş sırasında Osmanlının yanında durarak hak ve hukuklarının savunulması gerektiğini kaleme almıştır. Muhammed Abduh, Abdullah Nedim, Nikola Toma, Emin Halat, Anton Novel gibi Mısırlı ve Suriyeli yazarlar, *Hakikatü'l Ahbar*'da yazı yazmışlardır. Gazetenin sahibi Enis Halat Bey'in kendi arzusuyla devlet hizmetine girmesi üzerine üç yıl yayın yaptıktan sonra kapanmıştır.⁷⁵

Hakikatü'l Ahbar'ın ardından 1877'de annesi ve babası Kudüs Yahudilerinden olup sonradan İslamiyet'e geçen Yakup Sanu, Mısır'da ilk siyasi mizah gazetesi olan *Abu Nazzare*'yi çıkarmıştır.⁷⁶ *Abu Nazzare*, Akademik klasik Arapça (Fasih Arapça) değil, avamın kullandığı Mısır Arapçasını (Amiye) kullanan ilk gazete olma özelliği taşımıştır. Gazete, beş sayfa olarak ayda üç defa çıkmış, toplam 15 sayı yayımladıktan sonra kapatılmış ve sahibi Yakup Sanu, Paris'e sürgün edilmiştir.⁷⁷ Gazete'nin çıkış gayesi, ilk sayıda üç sayfa yer alan "*Mukaddime*" kısmından anlaşılmaktadır. Buna göre Yakup Sanu, Mısır'ı seven herkesin, medeniyet ve gelişme konusunda ne kadar ilerlediğini, halkın da her alanda yılmadan verdiği emek ve himmeti görebildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Mısır ahalisiyle konuşan her marifet erbabının, onların (Mısırlıların) iç ve dış hadiselerinden haberdar olduklarına hayretle şahit olduğunu belirtir. Mısırlıların sahip oldukları bu marifeti Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın bilhassa eğitim ve gazetecilik alanında sarfettiği mesaiye borçlu olduklarını dile getirmiştir. Ayrıca Sanu, özellikle Arap coğrafyasındaki iç ve dış hadiseler sebebiyle okuyucuların duydukları beyin yorgunluğu, can sıkıntısı ve üzüntülerini azaltmak amacıyla *Abu Nazzare*'yi çıkardıklarını kaydetmiştir.⁷⁸

Mısır'da modern mizahın ilk örneklerinin yayınladığı *Abu Nazzare*, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh'un kalemlerine de yer vermiştir. Gazete, dönemin siyasi ve sosyal konularını mizahi diyalog yöntemiyle işlerken Mısır'ın geçmiş tarihinden örnekler

⁷⁵ Philippe de Tarazi ,*a.g.e.*, s.616-617.

⁷⁶ *Abu Nazzare* gazetesinin sayıları, Mısır Devlet Arşivinden bilinmeyen sebeplerden kayıp olmuştur. Ancak 1940'lerde araştırmacı İbrahim Abduh Fransa'da yaşamış Yakup Sanu 'un ailesine ulaşmış ve Yakup Sanu'un kendi gazetesinde neşrettiği makalelerin el yazma halini elde ettikten sonra Mısır'da 1953'te Yakup Sanu'nun biyografisi ve eserleri ele alan bir kitabında yayınlamıştır. Bkz., İbrahim Abduh, *Abu Nazzare İmamü'l Sahafat'ül Fukahiye'l Musavvere ve Zaimü'l Masreh fi Mısır*, Kahire: el-Maarif, 1953.

⁷⁷ İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s. 56.

⁷⁸ *a.g.e.*, s. 43-47.

vererek mevcut hükümete göndermede bulunmuştur. Hıdiv'in ve üst devlet adamlarının iç ve dış siyasetteki bozgunculuk ve becerisizliklerini, dolaylı bir şekilde, oluşturduğu mizahi karakterle ele alırken, kimi zaman da muhtemelen kapatılma cezasından kurtulmak için Hıdiv'e duayla bitirirdi. Gazete, yedinci sayısında, Hıdiv'in ülkede muhalif fikir adamları ve gazetecileri sarayda kahve içemeye davet edip teyitlerini kazanma gayretini şöyle kaleme almıştır:

Abu Şükür: Merhabalar Abu Nazzare Bey. Hoş geldiniz.

Hademe: Ne içersiniz Efendim.

Abu Ayneyn: Abu Nazzare Bey Kahveyi çok sever.

Abu Nazzare: Yok kardeşim ben kahve almayım. Kahve bugünlerde tehlikeli.

Bir fincan içen kayıyor!⁷⁹

Yakup Sanu, gittikçe siyasi içerikli istihza yazılarını artırmıştır; Şeyhülhare, Abu Gariban, Kerim Halim adlarında zalim, mazlum ve pasif üç karakter yaratmıştır. Yakup Sanu, 10. sayıda Kerim Halim'in diliyle "... onun karşısında neden suskunlar? Gitsinler, arzuhaller versinler, şikâyet etsinler. Tabi ki Halife ondan daha üst ve onu bile azledebilir!" yazarak adeta Mısır halkının Osmanlı halifesindeki haklarını hatırlatıp onları kendi Hıdiv'ini Osmanlı sultanına şikayet etme ve azlini talep etme husunda cesaretlendirmiş gibidir.⁸⁰ Mısırlılar gazetede yer verilen bu mizahi karakterden Şeyhülhare'nin Hıdiv İsmail Paşa'yı; Abu Gariban'ın kendilerini; Kerim Halim'in de Hıdiv'in amcası ve Sadrazam Said Halim'in babası olan Prens Muhammed Abdülhalim Paşa'yı simgeledikleri kanısına varmışlardır.

Yakup Sanu'un, gazetenin son sayısı olan 15. sayıda yer verdiği Abu Halil hikayesine şöyle son verir: "... Burada ne yapacağım artık? Kalbimi daralacak soğuk sözleri dinlemek için mi kalayım? İşte 15 rolle kardeşlerimi güldürdüm, yeter, tek ümidim beni unutmasınlar, ben onları çok sevdim, onlar için canımı bile verirdim.". Yakup Sanu'nun

⁷⁹ a.g.e., s. 129-216.

⁸⁰ a.g.e., s.55

bu hikâyede sürgün edileceğini önceden öğrendiğini veya sezdiğini söylemek mümkündür.⁸¹

Hidiv İsmail Paşa'nın 1878'de Yakup Sanu'yu sürmeden önce İtalyan başkonsolosuna bildirmesi,⁸² Yakup Sanu'nun himayeliği altında Mısır'da kalıp gazeteciliğini yaptığını düşündürmektedir. Yakup Sanu, Fransa'ya yerleştikten iki ay sonra *Abu Nazzare* minvalinde *Abu Nazzare Zarka*, *Abu Suffara*, *Abu Zümmara* gibi Mısır siyasetini bu sefer hem mizahi hem sert ve doğrudan eleştirecek dergiler çıkarmaya devam edip bunları bazı nüshalarını Mısır'a ulaştırabilmişse de mezkûr nüshalara genellikle Hidiv yönetimi tarafından el konulmuştur.⁸³

Yakup Sanu'nun *Abu Nazzare*'si ardından Suriyeli gazeteci Selim Ganhuri tarafından Kahire'de *Miratü'l Şark*'ı cumartesi ve çarşamba günleri yayınlanmıştır. *Miratü'l Şark*'ın başmuarrirliği yapan İbrahim el-Likani ile birlikte İskender Nehhas, Said Bostani, Ali Yusuf ve Muhammed Abduh gibi dönemin önde gelen yazarlar gazetede yer almışlardır. *Miratü'l Şark* diğer çıkan gazetelerden farklı olarak daha çok yurtdışında cereyan eden sosyal ve siyasi konuları işlemiştir. Gazete, Mısırlı okuyucularına Rusya'nın sosyalist ve Nihilist görüşlerini makalelerde anlatmıştır. Ayrıca Rus Çarlığı despot yönetimini eleştirirken Mısır'da benzer bir durumun bulunmadığı ve Mısır Hükmeti'nin işlerinde her daim istişareye başvurduğunu vurgulamıştır.

Miratü'l Şark, Hidiv İsmail Paşa'nın 26 Haziran 1879 tarihinde azli üzerine Hidiv'in Mısır için yaptığı hizmetlerini hatırlattıktan sonra, son dönemlerde ülkenin dış borçlara sürüklenmesi ve İngiltere başta olmak üzere yabancı ülkelerin tahakkümüne bırakılmasının asıl sebebinin, Hidiv İsmail Paşa'nın kendisinde değil, bilakis paşanın etrafındaki, devleti yabancılara teslim eden "hain" devlet adamlarında aranması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca gazete, yeni Hidiv Tevfik Paşa'yı tebrik ederken, onun azledilmiş babası Hidiv İsmail Paşa'nın çevresindeki devlet adamlarından tamamen

---

⁸¹ *a.g.e.*, s. 311.

⁸² Phippe de Tarazi, *a.g.e.*, s. 616.

⁸³ İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s. 56.

kurtulup Mısır'da düşünce ve ifade özgürlüğünün yayılması hususunda gayret göstermesi için ricada bulunmuştur.⁸⁴

Göçmen Suriyeli yazarların yanında Mısır Kıptilerinin de basın hayatında önemli roller üstlendiği görülmektedir. Mihail Abdülseyid, 1877'te *el-Vatan* isminde haftalık yayımlanan siyasi bir gazete çıkarmıştır. Mezkûr gazetede Georges Milat, Veysi Abdülşehid gibi Kıpti/Hristiyan yazarlar da yer almıştır. İlk sayısı 11 Kasım 1877 tarihinde yayımlanan *el-Vatan*, diğer çıkan bağımsız gazetelerden farklı olarak Osmanlı-Rus Harbi'nde Mısır'ın Osmanlı'nın yanında değil, Rusların yanında yer almaları gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Nubar Nubaryan Paşa tarafından kurulan hükümet kabinesinde yabancı bakanların da yer almasını desteklemiştir. Ancak, gazetenin bu yaklaşımının Mısırlar nezdinde pek yankı bulmadığı söylenebilir, zira gazetenin kısa bir süre sonra beklenmedik bir şekilde Meclis azalarının yabancı bakanları barındıran Nubar Paşa Hükümetine yönlendirdikleri eleştirileri desteklediği görülmektedir. Fakat bu destekleme kararı, *el-Vatan*'ın popülaritesinin artması hususunda yeterli olmamış, 1898'de mevcut gazetelerin karşısında rağbet göremeyen *el-Vatan* gazetesinin kapatılmasına dair karar alınmıştır. Buna rağmen 1900 yılında Cüdi İbrahim, *el-Vatan*'ı Mihail Abdülseyid'ten 100 İngiliz poundu mukabilinde satın almış ve 4 sayfa halinde her gün yeniden neşre başlatmış ve Hristiyan yazarların yanı sıra Muhammed Necip, Ahmed Kâşif, Muhammed Hüseyin gibi Müslüman yazarlara da kalem vermiştir.⁸⁵

Cüdi İbrahim'in idaresindeki *el-Vatan*'da Şair Halil Mutran, Necip Çaviş, İbrahim Neccar, Anton Nofel, Yusuf Hazin, gibi önde gelen Suriyeli edebiyatçı ve gazeteciler başmuharrirlik işini üstlenmişlerdir.⁸⁶ Suriyeli Başmuharrir İskender Şahin döneminde *el-Vatan*, İngiliz İşgalcilerin yanında durmuş, gerek 1906'da Dinşavay Hadisesi gerek 1910 yılında İngiliz işbirlikçiliğiyle tanınan dönemin hükümet başkanı Butros Gali Paşa'nın

⁸⁴ Miratü'l Şark, 30 Haziran 1879.

⁸⁵ İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s.121

⁸⁶ *a.g.e.*, s. 124.

suikastı hadisesinde birçok Mısırlı siyasetçi ve yazarı dini taassup ve katillikle suçlayan yazılar yazmıştır.⁸⁷

Cüdi İbrahim ve 1913'te Mısır'dan ayrılan Başmuharrir İskender Şahin'in yönetimindeki *el-Vatan*'ın, işgalin özellikle ilk yıllarında Mısırlı Müslümanlar ile Hristiyanların, İngilizlere karşı duracak bir cephe oluşturmak yerine onların birbirlerine ağır ithamlarda bulunarak hizipleşmelerinde oldukça önemli provokasyonlarda bulunduğunu söylemek mümkündür.

1.3. URABİ HAREKETİ VE MISIR BASINI: BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ, SANSÜR VE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ

Mısır gazetelerinin birçoğu, ülkeyi dış borçlara sürükleyen Hidiv İsmail Paşa'nın azlini ve yerine Haziran 1879'da Muhammed Tevfik Paşa'nın Hidiv olarak tayin edilmesini olumlu beklentilerle karşılamıştır. *Miratü'l Şark*, "*Mısır çaresizlikten ve vatani satmak isteyenlerden ve her türlü beladan kurtulacak... Böylece Mısırlılar istibdat ve kölelikten azat olacaklar.*"⁸⁸ diyerek yeni hidiv'den umutlu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca *Miratü'l Şark* ve *el-Vatan* gazetelerinin yazarları, Sultan II. Abdülhamid'in Hidiv Tevfik'in tayin onayını Mısır'a geç göndermesini de eleştirmişlerdir. Onlara göre Sultan

⁸⁷ 1906 yılının sıcak Haziran ayında, İngiliz işgal askerleri Mısır'ın kuzeyinde yer alan Dinşuvay köyüne geldiklerinde, yanlarında tüfeklerini ve bir başka şey daha taşıyorlardı: cezasızlık güvencesi. Askerler, Nil deltasının bu küçük köyünde köylülerin temel geçim kaynaklarından biri olan güvercinleri avlamakla kalmadı; aynı zamanda yerel halkın uyarılarına da kulak asmadılar. Günün birinde, İngiliz subaylarından birinin tüfeğinden çıkan kurşun, köyün camisinin müezzininin eşine isabet etti ve kadının ölümüne sebep oldu. Aynı anda tarlaya düşen başka bir kurşun, saman yığınlarını tutuşturarak büyük bir yangına yol açtı. Olay üzerine köylüler büyük bir öfkeyle askerleri sopalarla köyden kovalamaya başladı. Kaçan askerlerden biri, daha sonra karargâha varmadan güneş çarpması nedeniyle hayatını kaybetti. Bu olayın ardından İngiliz işgal yönetimi, yaşananları bir isyan olarak değerlendirdi. Hemen ardından, dönemin Adalet Nazırı Butros Gali Paşa başkanlığında olağanüstü bir mahkeme kuruldu. 92 köylü tutuklandı. Mahkeme, hızlı ve baskıcı bir yargı süreci sonunda 36 kişiye hapis, 4 kişiye idam cezası verdi. Kurşunla öldürülen kadının eşi ve yanındaki bir kişi ise müebbet hapisle cezalandırıldı. Adaletin bu açık ihlali, Mısır kamuoyunda şiddetli bir tepkiye yol açtı. Yerel gazeteler olayın detaylarını yayımlarken, milliyetçi çevreler Dinşuvay'da yaşananları İngiliz işgalinin gerçek yüzü olarak değerlendirdi. Lord Cromer, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri olarak bu olayın ardından gelen yoğun eleştiriler sonucu istifa etmek zorunda kaldı. Dinşuvay Hadisesi, sadece bir köyde yaşanan bir adaletsizlik olarak kalmadı. 1881'deki Urabi Hareketi'nden sonra bastırılmış olan Mısır milliyetçiliğini yeniden canlandırdı. Olayın uzun vadeli sonuçlarından biri de yıllar sonra aynı davada yargı yetkisiyle görev yapan Butros Gali Paşa'nın, milliyetçi Hizbu'l-Vatanî mensubu İbrahim Nasif tarafından suikasta uğrayarak öldürülmesi oldu. Dinşuvay, bir köy adı olmaktan çıkarak, sömürge adaletinin, direniş bilincinin ve kolektif hafızanın simgesine dönüştü.

⁸⁸ *Miratü'l Şark*, 30 Haziran 1879.

II. Abdülhamid'in tayin onayını geciktirmesi, yeni Hidiv'in bir an önce işlere başlamasına bir engel teşkil ettiği gibi, ülkedeki yabancı temsilcilerin Hidivlik ile Babıali arasındaki dostane ilişkileri bozmasına ve karışıklığa yol açabilirdi; dolayısıyla Osmanlı Devleti, daha önce Mısır'a verilen imtiyaz fermanlarına saygı duyup bir an önce Hidivin tayinini tasdik etmeliydi.⁸⁹

Hidiv Tefik Paşa ise Hidivliğe gelince annesi ve eşinin şahsi masrafları için Mısır muvazenesinden tahsis edilen toplam 55.000 Mısır poundundan feragat edip *el-Vatan*'ın gözünde tasarruflu görünebilmiştir.⁹⁰ Ancak bu olumlu izlenim, yeni Hidivin, İngilizlerin baskısı karşısında taviz verici bir politika izlemesi sebebiyle pek uzun sürmemiştir. Nitekim yeni Hidiv Tefik Paşa, tayin fermanı İstanbul'dan Mısır'a ulaştıktan kısa bir süre içinde, İngilizlerin baskısı altında kaldığından ve/veya İngiltere ile Fransa başta olmak üzere Avrupalıların teyitlerini kazanmak istediğinden, Osmanlıya sadakatiyle bilinen ve parlamenter sistemini varlığını şiddetle savunan dönemin hükümet başkanı Şerif Paşa'yı görevinden alıp meclisi tatil etmiştir.⁹¹ Bununla birlikte İngiliz başkonsolosunun isteği üzerine dönemin önde gelen düşünürü ve Mısır basın hayatında rolü büyük olan Cemaleddin Afgani "...*Dâhiliye Divanı emri ile Diyar-i Mısriye'deki o müfsit şahsı Süveyş Kanalı üzerinde Arazi Hicaziye'ye İhraç...*" kararıyla sınır dışı edilmiş ve bu haberin gazetelerde ele alınmasını yasaklanmıştır. Bu yasağa uymayan gazeteler ise yayından men edilmiştir.⁹²

Bununla da yetinmeyen Hidiv Tefik Paşa 21 Eylül 1879 tarihinde İngilizlere yakınlığıyla tanınan Riyaz Paşa'yı hükümetin başına getirecektir.⁹³ Şüphe yok ki yeni Hidivin bu icraatları, başlarda kendisini destekleyen Mısır gazetecilerini büyük bir hayal kırıklığına uğrattığı gibi onların kendisine karşı bir cephe oluşturmalarına sebebiyet vermiştir. Hükümet başkanı Riyaz Paşa, derhal önceki zamanlarda ülkenin siyasi konularını ele alıp eleştiri yapan pek çok gazeteyi kapattırıp Edip İshak gibi önemli

⁸⁹ Miratül şark, 23 Temmuz 1879, *el-Vatan*, 24 Temmuz 1879

⁹⁰ *el-Vatan*, 5 Temmuz 1879. Hidiv ailesinin şahsi masrafları için yıllık bütçeden toplam 1.000.000 Pound tahsis ediliyordu. 55.000 Pound tasarrufta bulunan Hidiv Tefik 1880'da yani iktidara geldikten yaklaşık bir sene sonra söz konusu bütçeyi yükseltecektir. Bkz., er-Rafii, *el-Sevre'tül Urabiye ve'l İhtilalü'l İngilizî*, Kahire, 1949, s. 30-32.

⁹¹ *a.g.e.*, s. 201.

⁹² Karar Metni için Tarih-ul Üstaz-ül İmam cilt 1, s.78.

⁹³ Yunan Lebib Rızık, *Tarihü'l Vezarat'ül Mısriye*, Kahire: el-Heyet'ül Amme, 1975, s. 98.

Suriyeli gazetecilere çeşitli tazyikler uygulayarak Mısır dışına çıkmalarına sebep olmuştur. Bu devrede *el-mahrusa* ve *Mısri'ül Fetâh*, Riyaz Paşa'nın kapattığı gazetelerdendir. *el-Mahrusa*'nın, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da mukim olan yabancılara tanıdığı vergi muafiyetinin 1805 yılından bu döneme kadar uygulanmasını eleştirerek, yerlilerden vergi alındığı gibi yabancılara da vergiye tabi tutacak yeni bir yasanın çıkarılması gerektiğini dile getirmesi üzerine yayınları iki hafta süreliğine durdurulmuştur. *Mısri'ül Fetâh* gazetesi ise, ülkede yabancı mali denetçilerin bulunmasını eleştirince “*hükümetin karşı çıktığı ve efkâr ve hatırları tahrik eden haber ve makaleleri yayınladığı*” gerekçesiyle tamamen kapatılmıştır. Yine Riyaz Paşa, *La Reforme* ve *le Phare d'Alexandrie* gibi Mısır'da çıkan yabancı gazetelerin düşüncelerini de tehlikeli bulup yayınlarına yasak getirmiştir.⁹⁴

Hidiv Tevfik Paşa'nın ülkenin mevcut mali ve siyasi krize çözüm aramak yerine, yabancı ülkelerin temsilcilerinin tesiri altında kalarak gerek halka gerekse fikir adamlarına her türlü tazyikte bulunması, Türk-Çerkez-Arnavut-Mısırlı subaylar başta olmak üzere devlet memurları arasında uzun yıllardır uygulanan eşitsizlik ve dahası halkın artık basının sayesinde bütün bunlara vakıf hale gelmesi, 9 Eylül 1881'de Urabi Hareketi'nin patlak vermesinin önemli etkenleri olmuştur.

Mısır halkı ve çoğu aydınının teyidini haiz olan Urabi Hareketi neticesinde, mutlak yöneticiliği ve İngiliz yanlılığıyla bilinen Riyaz Paşa hükümeti feshedilirken yerine halkın teveccühünü kazanan Şerif Paşa tekrardan atanmıştır. Şerif Paşa, meşrutiyet yanlısı yaklaşımı doğrultusunda kurduğu yeni hükümette, Harbiye Nazırlığı'na ilk kez Mısırlı bir sivil olan ve edebi kimliğiyle de öne çıkan Mahmud Sami el-Barudi'yi getirmiştir.⁹⁵

Öte yandan Urabi Hareketi'nin, pek çok yeni gazetenin çıkarılmasına zemin hazırladığı görülmektedir. Bu minvalde, yeni kurulan bazı gazeteler, Urabi Hareketi'nin söylemini benimseyerek onu destekleyen yayın çizgisi izlemiş, kimileri Mısırlı ayan, subay ve Meclis vekillerinin taleplerini ifade etmiş, kimileri ise Mısır'daki imtiyazlı Avrupalılara

⁹⁴ İbrahim Abduh, *Tatavur'ül Sahafa ve Eseruha ala'l Nahda'teyn el-Fikriye ve'l İçtimaiye*, Kahire: DArü'l Fikr, 1945, ss. 83-84,90-91,102.

⁹⁵ Tayin Kararı için, Yunan Lebib Rızık, *a.g.e.*, s. 143.

karşı sert eleştiriler yapılmasına müsamaha göstermiştir. Ancak yeni hükümet başkanı Şerif Paşa: “*Mısır’ın Osmanlı’ya olan rabıtası ve dış ülkelere olan taahhütleri ihlal edilmeyecek*” diyerek gazetelerin özellikle Osmanlı padişahı ve hükümetine eleştiri yöneltmelerinin yolunu engellemiştir.⁹⁶

Urabi Hareketi’nin ilk sürecinde Mısır’da gerek basın hayatı gerekse fikir ve ifade özgürlüğüne müdahalede bulunulmadığı görülmektedir. Belki de Urabi’lerin iktidara geldiklerinde elde ettikleri geçici zafer coşkusu basına müdahale edilmesini geciktirmiştir. Bu süreçte kritik siyasi konulara değinen pek çok yayın yapılmasına karşın, *l’Egypte* gazetesi hariç hiçbir gazetenin kapatıldığı veya cezalandırıldığına rastlanmamıştır. Hükümet başkanı Şerif Paşa, Hz. Muhammed’in aleyhine yazılar yazan *l’Egypte*’yi halkın isteği üzerine 2 Ekim 1881 tarihinde kapatıp Fransız başkonsolosluğunun himayesine giren gazetenin sahibini de sınır dışı etmiştir.⁹⁷

Bu dönemde yıldızı parlayan gazeteler arasında *el-Müfîd* ve *et-Tenkî ve’l Tebdit* isimli gazeteler de bulunmaktadır. *el-Müfîd*’de, “Muhavere Siyasiye” başlığı altında coşkulu bir üslupla hürriyet ve istiklal kavramları ile ilgili makalelere uzun uzun yer verilmiştir. Şerif Paşa, gerek Osmanlı taraftarlarını gerek Mısır’daki Avrupalıları teskin etmek amacıyla *el-Müfîd*’in başmuharririyle görüşerek iki haftalığına gazetenin yayımına ara verdirmiştir.⁹⁸ Urabi’lere hitabet ve kalemiyle büyük destek veren ünlü Mısır aydını Abdullah Nedim, Haziran 1881’de hem Fasih hem Avam Arapça lehçeleriyle çıkardığı *et-Tenkî ve’l Tebdit*’de ülkenin sosyal kusurlarını “Tenkit” ederek bu kusurları işleyen birey ve aileleri “Tebkit” yani azarlayarak durumlarını düzeltmeye davet etmiştir.⁹⁹ Nedim bu yeni yöntemle pek çok Mısırlının beğenisini toplamıştır. Nitekim Nedim, “*Meclis Tıbbi Ala Musab bi’l Frengi*” başlıklı makalelerinde¹⁰⁰ Hidiv Tefvik’in tıpkı babası gibi hesapsız borç alması ve ülkeyi ekonomik sıkıntılara sürüklemesini, o dönemde yayılan Frengi hastalığına; Mısır’ı ise Musab yani bu hastalığa yakalanan hastaya benzetmiştir. Bu hastalığa yakalananların ise Mısırın aydın ve tecrübeli insanların “tıbbi

⁹⁶ Selim Halil Nakkaş, *Mısır-u li’l Mısri’yin*, c. 4, Kahire: el-Heyet’ül Mısriye, 1997, s. 207

⁹⁷ er-Rafii, *a.g.e.*, s. 123.

⁹⁸ İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s. 114.

⁹⁹ *Min Turas Abdullah el-Nedim: et-Tenkî ve’l Tebdit*, (Derleyen: Abdülmünim el-Cemii), Kahire, 1994, s.19.

¹⁰⁰ *a.g.e.*, ss .109-121

meclisine” teslim olarak iyileşebileceğini belirtmiştir. Bu minvalde Nedim’in, yazılarında eleştirilerini bir nevi halkın anlayacağı dil ve hoşça giden istihza ve istiare yöntemleriyle kaleme aldığı görülmektedir.

Urabi’lerin yönetime el koyduğu süreçte muhalif gazetelere de rastlanmaktadır. Bu devrede Şeyh Hamza Fethullah, Hidiv’in yanında yer alan *el-Burhan*’ı çıkarmıştır. Hamza Fethullah, *el-Burhan*’da dini “burhan”ları kaynak göstererek Mısırlıların Hidiv’in meşru yönetimine sahip çıkmaları gerektiğini, aksi takdirde başkaldırmış ve şirke düşmüş olacaklarını belirtmiştir.¹⁰¹

Urabi Hareketi sürecinde Mısır’ın düşünce ve basın hayatındaki özgürlük ortamı, milliyetçilik duygularının hiddetlenmesine yol açmıştır. Siraceddin Mendi, bu esnada çıkardığı *el-Hicaz* gazetesinde Mısır’daki mukim yabancılara karşı nefret dolu sert yazılar kaleme almıştır. Ayrıca her geçen gün Avrupalı memurların Mısır’daki statükosunu sorgulayan *el-Müfid*, bu sefer Suriyelilerin hangi sıfatla ülkenin devlet dairelerinde görev aldıklarını sorgulamaya başlayıp hükümetin derhal Suriyelileri devlet kurumlarından uzaklaştırıp onların yerine Mısırlıların getirilmesi hususunda çağrıda bulunmuştur.¹⁰² Bu durum uzun müddet Suriyeli gazeteciler ile Mısırlılar arasında şahsi intikama varan sert tartışmaların meydana gelmesine neden olacaktır. Bunun üzerine Şerif Paşa olası etnik-mezhep çatışmalarını önlemek bahanesiyle hem Hidiv’in hem Urabi’lerin teyitlerini alarak 26 Kasım 1881 tarihinde *Kanunu’l Matbuat* adlı nizamnameyi çıkarır. 23 maddeden oluşan yeni nizamnameye göre Mısır’da yayınlanan gazeteler kontrol altına alınır ve iktidara kapatma yetkisi veren bir dönem daha başlatılır. Nitekim nizamnamede Mısır’daki bütün matbaaların yayın yapmadan önce Dahiliye Nezaretinin Matbuat İdaresinin onayını alması ve gazete çıkarma imtiyazı haiz olanların başmuharrirlik başta olmak üzere gazete yayın kurulunda herhangi bir değişiklik yapıldığı durumda söz konusu idareye giderek izin için müracaat etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca nizamnameye göre hükümet tarafından uygun görülmeyen haberleri yayınlayan gazetelerin, genel düzen ve asayişin korunması için uyarı yapılmaksızın tatil, hükümetçe müsadere ve kapatılacağı belirtilerek, nizamnameye riayet etmeyen matbaa sahiplerinin

¹⁰¹ Abdüllatiif Hamza, *a.g.e.*, s. 75

¹⁰² *el-Müfid*, 25 Eylül 1881.

de ruhsatlarının iptal edilip matbaalarına el konulacağı ifade edilmiştir. Yurt dışında çıkarılan yayınlar hususunda ise: sadece dahiliye nazırının uygun gördüğü neşriyatın ülkeye girebileceği ve her türlü basılmış duyuru, gazete, risale veya kitabın dağıtım işinin izne tabi olacağına karar verildiği belirtilmiştir.¹⁰³

Nizamnameden en çok Urabilerin yararlandığı söylenebilir. Nitekim Urabiler, Mısır Hidivini “müptezel korkak” gibi tahkire varan sıfatlarla vafeden *el-Müfid* ve *Taif* gazetelerine müsamaha gösterirken,¹⁰⁴ daha önce kendilerini “Osmanlı halifesine) ve Mısır’daki vekiline isyan etmişler” şeklinde nitelendiren *el-Buran* gazetesinin sahibi Hamza Fethullah’a baskı uygulayarak gazetenin başından uzaklaştırdılar.¹⁰⁵ Ayrıca haberlerinde Hidivin adamlarının görüşlerini olumlu bir şekilde ele alan *el-Mahrusa*’yı “asayışı ihlal edecek haberleri yaydığı”; *Zaman* gazetesini ise “İslam dininin kaidelerine mugayir ve hükümete aşağılayıcı haberler neşrettiği” gerekçeleriyle kapattılar.¹⁰⁶

Görüldüğü gibi Urabiler Nizamnameyi kendi muhaliflerini tasfiye etmek için kullanmışlardır. Buna karşın yeni gazetelerin çıkarılmalarına engel olmamışlardır. Nitekim, nizamnamenin uygulandığı ilk aylarda *Fustat*, *Sefir*, *Necah* gibi siyasi konuları ele alan gazetelerin çıkarıldığı görülmektedir. Nizamname sansürle alakalı maddeler içermese de iktidara keyfi nitelendirilebilecek icra yetkileri tanımıştır. Bu durum Mısır basınının gerçek görevini yerine getirmesine yeni bir engel teşkil etmiştir.

1.4. MISIR BASINI VE İNGİLİZ İŞGALİ: DİRENİŞ, İDEOLOJİLER VE SİYASET

Urabî hareketinin tasfiyesiyle birlikte, meşru yönetimin Hidiv’e yeniden devri ve asayişin sağlanması bahanesiyle İngiliz askerleri Eylül 1882’de Mısır’a girmiş ve konuşlanmışlardır. Bunun ardından, Osmanlı ile İngiltere arasında “Gazi Ahmed Muhtar Paşa-Sir Dormondwolf Müzakereleri” adıyla bilinen işgal tahliye müzakereleri gerçekleştirilmiş,

¹⁰³ Nizamnamenin metni için bkz., Selim Nakkaş, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁰⁴ İbrahim Abduh, *Tatavvur el-Hareketü'l Sahafa fi Mısır*, *a.g.e.*, s.125.

¹⁰⁵ *el-Burhan* 30 Mart 1882.

¹⁰⁶ *el-Mahrusa*, 3 Haziran, 1882. *Zaman* gazetesinin kapatma gerekçesi için ise *el-Müfid*, 17 Nisan 1882.

ancak bu görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁰⁷ Bu süreçte siyasi ve ekonomik çalkantılar devam etmiş ve tüm bu gelişmeler Mısır basınının gündeminde önemli yer tutmuştur. Söz konusu tahliye müzakereleri devam ederken İngilizler, Mısır ordusunu Urabi Hareketine mensup bütün subaylardan arındırdıktan sonra Urabileri destekleyen gazeteleri ve yazarları tasfiye edip Muhammed Abduh, Abdullah Nedim gibi dönemin en önde gelen yazar ve düşünürlerinin yurtdışına kaçmalarına sebep olmuştur.¹⁰⁸

İngiltere Hükümetinin İstanbul büyükelçiliğini yapmış Dufferin, Mısır'a gelip mevcut parlamento düzeninin yerine işgal siyasetine uygun bir meclis kurmuştur.¹⁰⁹ İngiltere'nin Mısır temsilcisi Cromer 1903'te İngiltere Hükümetine sunduğu raporda İngiliz işgal yönetiminin hiçbir zaman Mısır basınına müdahale etmediğini kaydetse de¹¹⁰ bu doğruluktan uzaktır. Nitekim İngiliz yetkililer, Mısır'a girdikten birkaç hafta içinde *Sefir*'i "Urabilerin taraftarlığı yaptığı" gerekçesiyle kapatmıştır. *Vatan* gazetesi Urabileri sert eleştirip Mısır'ın meşru yöneticisi olan Hidiv Tevfik Paşa'yı desteklemekte ve bu minvalde haberler yapmaktaydı. Ancak gazete daha sonra Urabi Hareketi'nin önderi Ahmed Urabi hakkında İngiltere hükümeti tarafından verilen idam kararına karşı çıkmıştır. Bunun üzerine İngiliz yönetiminden gördüğü baskı neticesinde "bu idam kararına saygı duymadığını ifade eden özür yazısı yayınlansa da gerginliği ve ıstırapı yayan tehlikeli görüşler neşrettiği" gerekçesiyle kapatılmıştır. Ayrıca Urabilerin kapattığı ve İngiliz işgali sırasında yeniden çıkarılan *el-Burhan* ve *Zaman* gazeteleri de İngilizler tarafından "tedbir" amaçlı tekrar kapatılmıştır.¹¹¹

Avrupalı mukimlere hitap eden yabancı gazetelerin de işgal döneminden olumsuz etkilendiği görülmektedir. Nitekim *The Egyptian Gazette*, İngiliz işgal askerlerinin, Urabilerle savaşırken, İskenderiye başta olmak üzere, uğradıkları yerlerde ahaliye verdikleri maddi zararların tazminatlarını vermesi gerektiğini savunduğu için 20 pound

¹⁰⁷ Osmanlı belgeleriyle beraber söz konusu müzakere ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

¹⁰⁸ Muhammed Abduh Paris'e, Abdullah Nedim İstanbul'a kaçacaklardır. Abdülmünim Hamada, *Tarih-ul Üstad'ül İmam Muhammed Abduh*, Kahire, Tarihsiz, s. 98.

¹⁰⁹ Alferd Milner, *England in Egypt*, Londra: 1909, s. 81.

¹¹⁰ Rapor metni için bkz., G. Lloyd, *Egypt Since Cromer*, Londra: Macmillan and Co., 1933, s. 34.

¹¹¹ Selim Nakkaş, *a.g.e.*, s. 242-243.

ceza ödetilerek uyarılmıştır.¹¹² *Le Bosphore Egyptien* ise İngiltere'nin Mısır'da izlediği siyaseti eleştirince İngiliz işgal yetkilileri gazeteyi kapatmışlardır. Ancak bu durumu Fransız başkonsolosunun Paris hükümetine bildirilmesi üzerine karar Fransız Hükümetince kınanmış ve kapatılan gazetenin derhal açılıp yayın yapmasına müsaade edilmediği taktirde Fransa'nın Mısır ile ilişkilerini keseceği Mısır hükümetine bildirilmiştir. Bu durum karşısında İngiliz yetkililer, Mısır hükümet başkanı tarafından resmi olarak bir özür yazısı yayınlatmış ve gazeteyi tekrar açtırmıştır.¹¹³ Öte yandan aynı yetkililerin *Miratü'l Şark* ve *es-Sadık* gibi Hidiv ve Osmanlı'yı destekleyen gazeteleri kapattıkları görülmektedir.¹¹⁴

el-Ahram gazetesi ise İngiliz işgalinin ilk yıllarında her zaman olduğu gibi güçlü olan tarafta yani İngilizlerin yanında yer almıştır. *el-Ahram*, “İsyancı Urabi ve bozguncu adamları” başlığı altında Urabi Paşa'nın adamlarıyla beraber fotoğraflarını yayımlayıp onların ülkeyi uğrattıkları felaketten söz eder. Aynı sayının ilk sayfasında Mısır'a gönderilen İngiliz İşgal kuvvetlerinin başkomutanı General Weslly'in büyük bir fotoğrafına yer vererek onun hakkında kısa bir biyografi yayınlar.¹¹⁵ İngiliz yetkililer, İskenderiye'de Urabilerle savaşırken *el-Ahram*'ın uğradığı maddi hasarın karşılığında gazete sahibi Selim Takla'ya 190.000 Frank tazminat öder.¹¹⁶ Bu tutumun belki de ilk evrelerde gazetenin İngiliz işgal yönetimine karşı ılımlı politika sergilemesinde bir etken olduğu söylenebilir. Ancak *el-Ahram* İngilizlere karşı ılımlı tavrını uzun süre devam ettirmemiştir. Nitekim bu süreçte Fransa Başkonsolosluğunun *Le Bosphore Egyptien*'in kapatılması meselesinde Mısır hükümeti üzerinden İngiliz yetkililere verdiği gözdağı *el-Ahram*'ı cesaretlendirmiş olmalı ki, bu olaydan sonra gazete Mısır halkını desteklemeye başlamıştır. Öyle ki *el-Ahram*, Dahiliye Nezaretine İngiliz Chifford'un vekil olarak tayin edilmesi üzerine bu hususa tepki göstermeyen Dahiliye Nazırı Sabit Paşa'yı istifaya çağırmıştır. Bunun neticesinde ilgili gazete “26 Kasım 1881 tarihli Nizamnameyi ihlal ettiği” gerekçesiyle bir aylığına tatil edilmiştir.¹¹⁷ Ancak Tatil cezası *el-Ahram*'ı caydırmamıştır. Nitekim tekrar yayına döndükten sonra İngilizlerin 1840'dan itibaren

¹¹² *el-Ahram*, 18 Ağustos 1883.

¹¹³ Mahmoud Fouad, *Le Regime De La Presse En Egypte, Paris: 1912*, ss. 27-30

¹¹⁴ İbrahim Abduh, a.g.e., s. 144.

¹¹⁵ *el-Ahram*, 20 Ağustos 1883.

¹¹⁶ *el-Ahram*, 20 Ağustos 1883.

¹¹⁷ *el-Vekayi-i Mısriye*, 21 Ağustos 1884.

Mısır üzerindeki emperyalist siyasetinden bahsederek Kavalı Mehmet Ali Paşa'ya uyguladıkları tazyik politikasını ele almıştır. Ayrıca *el-Ahram*, İngilizlerin vaatlerine hiçbir şekilde itimat edilemeyeceğini belirttikten sonra Mısırlıların İngilizlerin bölücü siyasetine karşı durup Sudan'a sahip çıkmaları gerektiğini savunmuş ve gerek Osmanlı gerek Fransızları Mısır'daki siyasi ve ekonomik haklarını korumaya davet edecektir.¹¹⁸

Mısır'da İngiliz işgal yetkilileri muhalif gazeteleri kapatmak yerine kendi yayınlarını destekleme stratejisi benimsemiştir. İşgalin amacı Fransa başta olmak üzere Avrupa ve Mısır kamuoyunu işgal konusunda oyalamaktı. Bu durum gazetelerin sayısının artmasını sağlamış ve yeniden nitelikli yayınlar görülmeye başlanmıştır. Özgürlüğe susamış ve işgalin baskısı nedeniyle fikirlerini açıkça dile getiremeyen aydınlar bu devrede tekrar fikirlerini kaleme alma fırsatı bulmuşlardır. Yayın sayılarına bakıldığında, işgalin ilk 10 yılında (1882-1892) tarım, ticaret, edebiyat ve sağlık konularını ele alan gazete ve dergilerin sayısı toplam 20 iken, işgalin ikinci 10 yılında (1892-1902) bu sayının 285'e çıktığı görülmektedir.¹¹⁹

İşgalin ikinci 10 yılında gazetelerin sayısının artması, İngilizlerin Mısır'a yerleşip burada kurdukları sisteminin siyasetlerine hizmet edecek şekilde çalıştığından emin olup basın üzerindeki baskıyı azaltma stratejisine başvurduklarından kaynaklanmış olabilir; ya da aynı süreçte, 1892'de Hidivliğe gelen Abbas Hilmi Paşa'nın ilk yıllarda Mısırlıların yanında yer alıp İngilizlere karşı kısmi de olsa mücadeleyi desteklemesinden mütevellittir. Her ne olursa olsun bu dönemde Mısır'daki basın faaliyetleri yeniden hız kazanmıştır. Gazeteler, iktidar karşında veya yanında yer alarak siyasi hayatta rol almıştır. Nitekim gazete ve dergiler, kendi yapısının doğal vasıflarından istifade ederek basının üstlendiği işleve bir dinamizm katmıştır. *Humaret-u Minyeti*, *el-Üstat* ve *İfrit* gibi mizah dergileri bu evrede çıkarılırken çocuklar için *es-Semir es-Sağır*, kadınlar için ise *el-Havanım* gibi dergiler yayımlanmıştır.

Öte yandan İngiltere'nin Mısır temsilcisi Cromer, Lübnan Marunilerinden Yakup Suruf, Faris Nimr, Şahin Makaryos gibi Hıristiyan Suriyeli gazetecilerle bir araya gelip Matbuat

¹¹⁸ *el-Ahram*, 31 Ekim 1884.

¹¹⁹ Rauf Abbas, *a.g.m.*, s. 136.

idaresinden *el-Mukattam* gazetesi için ruhsat almalarını sağlar. *el-Mukattam* bundan böyle İngiliz işgalinin yayın organı olma vazifesini başarıyla üstlenecektir. Bu bağlamda, *el-Mukattam*, İngiliz propagandasını yapmakla yetinmeyip İngilizlerin tehditlerini de Mısırlılara aktarmıştır. Ayrıca yeni Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın (1892-1914) İngilizlerin güvenini kazanan dönemin hükümet başkanı Mustafa Fehmi Paşa'yı görevden alma kararını eleştirmiştir.¹²⁰ Bununla beraber Hidiv'in desteklediği Vataniler'i¹²¹ küçük düşüren yazılar da yazmıştır.¹²² Yine aynı yöntemle Osmanlı Devleti'nin aleyhinde de yazılar yazmaya başlayan *el-Mukattam*, Mısır'da yüksek eğitim gören öğrencilerin 1893'te sokaklara çıkıp gazetenin idaresi önünde eylem yapmalarına neden olmuştur. Bunun üzerine Mısır hükümeti gazeteyi şöyle uyarmıştır:

Maalesef *el-Mukattam* gazetesinde birkaç zamandır Devlet-i Aliye'mize kötülüğü dokunan bazı makale ve yazılar gördük. Hidiv hükümeti katiiyen buna müsamaha etmez. Mezkûr gazetenin gösterdiği bu tutumdan vazgeçmesi için uyarıda bulunmaktayız.¹²³

Bu durum Osmanlı algısının Mısır toplumunda halen güçlü ve olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Buna karşın Hidive sadakatlerini koruyan Mısır'daki aristokrat Türk grubu, İngiliz işgal siyasetinin çizgisinden ayrılmamıştır. Şüphesiz Mısır'da kendi mevki ve maddi çıkarlarını korumak isteyen bu grup, *el-Mukattam* gibi doğrudan İngiliz yayın organlığı yapan ve Osmanlı'ya karşı propagandada bulunan gazetelerde kendi görüşlerini ifade etmeyi uygun görmemişlerdir. Dolayısıyla üç defa hükümet başkanlığı yapmış Mustafa Riyaz Paşa gibi önemli devlet adamlarının da dahil olduğu söz konusu grup, Ali Yusuf ve Ahmed Hafız'ın 1889'da çıkardıkları *el-Müeyyid* gazetesini desteklemişlerdir. *el-Müeyyid*, bir yandan *el-Mukattam*'a karşı Mısır'ın Osmanlı hüviyetini savunurken, diğer yandan işgal siyasetine karşı yumuşak bir tavır sergiler.¹²⁴ Bu dönemin söz konusu Türk sınıfı temsil edecek oldukça önemli iki gazetesi daha vardır.

¹²⁰ *el-Mukattam*, 14 Ocak 1893.

¹²¹ 1907'de Mustafa Kamil Bey tarafından kurulan Hizibül Vatani partisine mensup olanlara kullanılsa da aslında Vataniler/ Vataniyin, İngiliz işgaline karşı müzakere değil, mücadeleyi tercih eden İslamcı, Arap Milliyetçi, Osmanlıcı olan her grup.

¹²² *el-Mukattam*, 19 Ocak 1893

¹²³ *el-Ahram*, 21 Ocak 1893.

¹²⁴ Süleyman Salih, *eş-Şeyh Ali Yusuf ve Ceride'tül Müeyyid*, Kahire: Darü'l Maarif, 1990, ss.37-38.

Bunlar, 1894'te İsmail Abaza'nın çıkardığı el-Ahali ve 1896'da Yusuf Hazin'in çıkardığı el-Ahbar gazeteleridir. Böylece söz konusu Aristokrat Türk-ayan grubu, el-Müeyyid, el-Ahali ve el-Ahbar üzerinden kendi maddi çıkarlarına zarar vermeksizin Osmanlıya karşı tabiiyetini ifade etmişlerdir.

Mısır'daki pek çok Türk aydın ise Muhammed Reşid Rıza'nın 1898'de *çıkardığı el-Menar*'ın görüşlerini benimseyecektir. *Cemiyetü'l Şura el-Osmaniyye ve ed-Deva ve'l İrşad* cemiyetlerini kuran Reşid Rıza, *el-Menar*'da Muhammed Abduh'un eğitim temelli ıslahat ve mücadele düşüncesini savunmuştur.¹²⁵ Ayrıca *el-Mukattam*'ın aksine işgalci İngilizlerin çirkin siyasetini Mısırlılara açıklayıcı bir dille aktarmıştır.¹²⁶

Mısır gazeteleri 1904 yılında İngiltere-Fansa dostluk anlaşmasının *Entente Cordiale*'ın imzalanmasından sonra belirli siyasi akım veya partilerin sözcüleri olmuşlardır. Siyasi parti veya akım mensupları, yayın organları vasıtasıyla Mısır'ın siyasi ve sosyal hayatının gelişmesinde ve kamuoyunun daha yapıcı ve bilinçli hale gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu dönemde basının sergilediği farklı yaklaşımları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Hidiv İsmail Paşa döneminden itibaren yabancıların müdahalesi karşısında mücadele eden Vatani'lere mensup olan büyük bir grup, Hizibü'l Vatani partisi ismi altında örgütlenir ve *el-Liva* gazetesini partinin yayın organı haline getirmiştir. Dönemin parti lideri Mustafa Kâmil Bey, *el-Liva* ile Mısır'da İngiliz varlığının hukuki bir istinadı olmadığını, dolayısıyla da derhal tahliyelerinin gerçekleşmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca Mısırlıların, kendilerinin gerçek anlamda iktidara gelmelerini sağlayacak yeni bir anayasa getirmelerini ve gerek İşgale gerek Hidiv hükümetine karşı şiddetli bir muhalefet sergilenirken ülkeyi Osmanlı kimliğinden koparmamaları gerektiğini vurgular.¹²⁷

¹²⁵ Albert Hourani, a.g.e., s. 272.

¹²⁶ M. Sait Özervarlı, "Reşid Rıza", *İ.A.*, c. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, ss.14-18,

¹²⁷ Abdurrahman er-Rafii, *Mustafa Kâmil Bais'ül Hareket'il Vataniye*, Kahire: el-Heyet'ül Mısıriye, 1939, ss. 44-45.

Bununla birlikte Mustafa Kâmil Bey, Mısırlıları Mısır meselesi için Avrupalılardan çözüm beklemek yerine kendilerine güvenmeye davet eder:

... Tarihsel süreçte birçok Avrupalı milletin sömürgecilik politikalarında benzer tutumlar sergilediği gözlemlenmektedir. Mısırlıların bu gerçeği idrak etmeleri ve kendi güçlerine güvenmeleri gerekmektedir. Biz mücadeleyi sahiplenme konusunda Polonya ve İrlanda'nın özgürlük mücadeleleri örnek almalıyız.¹²⁸

Mustafa Kâmil'in 1908'de hastalanıp 35 yaşında vefat etmesi üzerine partinin başına geçen Muhammed Ferid Bey, Abdülaziz Caviş'i *el-Liva* gazetesinin baş muharriri olarak tayin eder ve muhalefetini daha da sertleştirerek öğrenci, işçi ve çiftçilerin ilgilerini partinin üzerine çekmeyi başarır. Ferid Bey, İngiliz temsilcisi Cromer'in Hizibü'l Vatani Partisi ve *el-Liva* gazetesini "dini esaslara bağlı, tutucu İslamcılarının etrafında toplandığı ve ecnebilere karşı tavır sergileyen" bir parti ve gazete şeklinde tanıtmaya üzerine itirazını şöyle kaydetmiştir:

... Mısır'da olduğu gibi dünyada metin bir kaide üzerinde vatanını inşa etmeye çalışan bir millet var mıdır? Buradaki fertler, tek ırk, dil, keder, mazi, tarih ve kanun paylaşıyor. Tek bir acı hepimizi ağlatır, tek bir sevinç hepimizi mesut eder... muhterem beyler, partimiz, girmek isteyen Müslüman, İsraililer, Mesihilere açıktır. Partimize giren herkesin toplantılarımıza katılma hakkı, oy kullanma hakkını tanıyoruz. Bizim yaptığımız her şey ortada. İyi niyetlerimizi gösteren bundan başka hangi delil isterseniz? Muhterem Beyler, Hizibü'l Vatani, kendisine "memleketlerimizde hürüz, misafirlerimize kerimiz" ibaresi şiar etti. Bu şiarı üyelerimizin her biri kalbinde taşıyor. Partimizin fikirlerini temsil eden biri olarak da Mısır'ın kendi kadim tarihini okuyup anlamasını sağlayan Avrupalılara teşekkür ettiğini ifade ediyorum.¹²⁹

Hizibü'l Vatani partisinin sözcüsü *el-Liva*, 20. yüzyılın başlarında *el-Müeyyid*'i aşarak pek çok Mısır aydınınının görüşlerini savunduğu bir yayın organı olmuş ve Mısırlılara İngiliz işgalinin kararlarına karşı mücadele edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin yanında durulması hususunda çağrıda bulunmuştur. Nitekim gazete, işgalin etkisi altında kalan dönemin

¹²⁸ a.g.e., 247.

¹²⁹ Abdurrahman er-Rafii, *Muhammed Ferid Remz'il İhlas ve'l Tadhıye*, Kahire: el-Heyet'ül Mısıriye, 1948, ss. 45-47,53-55.

Mısır hükümet başkanı Botruos Gali Paşa'nın 1909'da Sudan'ı Mısır'dan ayırma kararına itiraz ederken Mısır'ın toprakları konusunda Osmanlı fermanları ve 20 Haziran 1882'de İstanbul'da imzalanmış İstanbul Antlaşmasını okuyuculara hatırlatarak karara karşı çıkılması gerektiğini savunmuştur.¹³⁰

Öte yandan ekonomide liberal ilkeleri, siyasette ise Osmanlıdan tamamen ayrılıp bağımsız bir devlet düşüncesini savunan Mısır önemli düşünürlerinden Ahmed Lütfi es-Seyid, Hizibü'l Vatani taraftarlarına karşı 1907'de Hizibü'l Ümme partisini kurup *el-Ceride* gazetesiyile bu fikirlerini savunmuştur.¹³¹ Ahmed Lütfi, kendi maddi çıkarlarını korudukları düşüncesiyle İngilizlerin ülkede kalmalarını savunan Mısır ayanlarını el-Ümme partisi ve *el-Ceride*'nin etrafında toplayabilmiştir. İttihad-ı İslam'a karşı el-Camia'l Mısriye ideolojisini savunan Lütfi, 1907'de İttihad-ı İslam'ı benimseyip Osmanlı Devleti'nin önderliğinde birleşerek İngiliz işgalinden kurtulabileceklerini düşünenlere “...*Türklerin, bizim için yaptıklarının sonuçlarını beklemeye devam edersek, hiçbir şey elde etmiş olmayacağız*” şeklinde yazarak¹³² bu düşünceden vazgeçmeye davet etmiştir. Lütfi, *el-Ceride*'de din temelli bir birliğin inşa edilmesi fikrini sert bir şekilde eleştirerek 20. yüzyılının siyasetinin din ve itikat değil, siyasi menfaatler üzerine kurulması gerektiğini vurgularken Mısırlıları artık Türkiye'nin menfaati için değil, Mısır'ın menfaati için çalışmaya davet eder. Ayrıca Lütfi, Panislamizm'in lügatte yeri olmadığını, ideolojisinin de daha sonra siyasetçiler tarafından ortaya atılıp pratik anlamda uygulanmasının imkânsız olduğunu belirterek, Müslümanların Hulefa-yi Raşidin döneminde bilhassa halife Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin zamanında bile inandıkları ittihadı kuramadıklarına göre, İttihad-ı İslam etrafında toplanan Müslümanların asla başaramayacaklarını ifade etmiştir. Lütfi'ye göre Türkiye'nin Mısır üzerindeki egemenliği Osmanlı fermanları gereğince sadece dış temsilcilik çerçevesinde kalmalıdır. Buna göre Mısırlılar Türkiye'ye daha fazla Mısır meselesiyle ilgili salahiyet vermemelidirler, aksi takdirde bağımsızlıktan tamamen feragat etmiş olurlar.¹³³

¹³⁰ a.g.e., s. 106

¹³¹ Rauf Abbas, “Ahmed Lütfi es-Seyid el-Abu'l Ruhi Li'l Liberaliyet'il Mısriye”, *el-Hilal Dergisi*, Kahire: Eylül-1995, s.138.

¹³² a.g.e., s. 142.

¹³³ Rauf Abbas, *Safahat min Tarih'ül Vatan*, Hindawi, Kahire: 2021, s. 189.

Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın yanında durup saray yönetimini destekleyen aydınlar, *el-Müeyyid*'in sahibi Ali Yusuf başkanlığında Hizibü'l İslah partisini kurarak bu gazetede fikirlerini savunmaya devam etmişlerdir. Avrupa'da eğitim gören Türklerin yanı sıra Suriyeli Hristiyan aydınlar ise, 1907'de Vahit Eyyubi Bey'in başkanlığında Hizibü'l Vatani'l Hür partisini kurarak siyasi fikirlerini *el-Ahrar* gazetesinde dile getirirken, Mısır Protestan zenginleri, Ahnuc Fanus'un çıkardığı *Mısır* gazetesinde fikirlerini savunmuşlardır.¹³⁴

Yine bu dönemde Mısır basını Jön Türklerin yayınlarıyla tanışmıştır. İstanbul'dan buraya gelen Jön Türkler, buradaki Müslüman Suriyelilerle 1897'de *Cemiyeti'l Şurati'l Osmaniye*'yi (Şura-yı Osmanlı Cemiyeti) kurup aralarına *el-Menar*'ın sahibi Reşid Rıza, Refik el-Azm ve Türk olan Saib Bey gibi isimleri de almışlardır.¹³⁵ Diğer yandan Mizancı Murat, Paris'teyken Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır'a davetine icabet etmiş ve *Mizan* gazetesini çıkarıp padişaha muhalefetini buradan sürdürmeye karar vermiştir.¹³⁶ Murat'ın Mısır'a gelişinden sonraki bir ya da iki ay içinde *Mizan*'ı çıkarıp 4 Ocak 1896'da da ilk sayısını yayınlatabilmiş olması, ya kendisini davet eden Hidivin bizzat kendisiyle ilgilenmesi¹³⁷ veya buraya gelmeden önce gazeteyi çıkartmak için bizzat İngiliz Hükümet başkanı Lord Salisbury'dan onay almış olmasından kaynaklanıyor olabilir.¹³⁸

Mizancı Murat, Mısır *Mizani*'nda Osmanlı Devleti'nin genel bir reform getirmediği sürece Osmanlı'nın farklı etnik ve mezhep gruplar arasında adalet sağlayamayacağını belirtir.¹³⁹ Daha sonra Murat, yine *Mizan*'da Sultan II. Abdülhamid'i doğrudan ağır bir şekilde eleştirerek buradaki İngiliz taraftarı gazetelerin bile cesaret edemediği bir iş yapmıştır. Görüldüğü gibi Mısır Hidivleri zaman zaman birçok mesele hakkında Babıalı'ye karşı çıktığında itirazlarını dolaylı bir şekilde Mısır gazeteleri üzerinden iletip muhalif bir tavır sergilemişlerse de gazetelerin padişahın şahsına yönelik ağır ve zedeleyici eleştiriler yapmalarına pek müsaade etmezlerdi. Mizancı Murat, Mısır'dan

¹³⁴ Mahir Derviş, *a.g.e.*, s.112-115.

¹³⁵ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık Erken Arap milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-198)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 52.

¹³⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İltişim Yayınları, 2008, s.97.

¹³⁷ *a.g.e.*, s.97

¹³⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Kitabevi, 2011, s. 66.

¹³⁹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, 153.

padişahı ya meşrutiyeti kabul etmeye ya da saltanatı bırakmaya çağırmıştır. Bunun üzerine hakkında gıyaben idam kararı çıkarılmış ve İngiliz işgal yönetimi tarafından Babıali'nin baskısı bahane edilerek Mısır'dan uzaklaştırılmıştır.¹⁴⁰

Öte yandan Jön Türk hareketinin önderlerinden olan Abdullah Cevdet, Cenevre'deki Jön Türklerin faaliyetlerine son verilmesinin ardından, muhalefetini devam ettirmek amacıyla Paris'e gider. Ancak burada da Osmanlı temsilcilerinin baskısından dolayı bir fırsat bulamayınca ve 1905'te İstanbul'da yapılan gıyabi muhakemede müebbet kalebentlik cezasına çarptılınca, Eylül 1905'te Mısır'a geçmiştir. Abdullah Cevdet, burada *İctihad*'ı yayınlayıp Mısır'ın mevcut siyasi ve idari durumunu değerlendirerek muhalefetini özgürce yapabilmıştır. Cevdet, *İctihad*'tan sonra *Mirat'ül Ulum* ismiyle edebi ve fikri bir dergi çıkarmıştır. *Mirat'ül Ulum* Gustave Le Bon olmak üzere Avrupalı aydınların çevrilerini ve muhtelif edebi türlerde kaleme alınmış yazılarını içermiştir. Cevdet, *İctihad*'ta Osmanlı hanedanının gerekli olmadığını yazınca bütün Jön Türkler tarafından eleştirilmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra da İttihatçılarla anlaşamadığı için 1910'a kadar Mısır'da kalmaya devam etmiştir.¹⁴¹

İngiliz İşgal döneminde gazetelerin tirajlarının artması, yeni ulaşım ve iletişim sistemlerinin geliştirilmesi, haber gazeteciliği ve gazete tekniği konusunda oldukça önemli ilerlemeler kaydedilmesini sağlarken, diğer yandan da siyasi ortamdaki gerginliğinin artmasına da yol açmıştır. Ancak siyaset dışında sosyal ve kültürel anlamda toplumun yapısının gelişmesine vesile olmuştur. Bu dönemde özgür düşünceleriyle temeyyüz eden yazar Kasım Emin (1863-1908), *el-Müeyyid*, *el-Ahram*, *el-Ceride* ve *el-Hilal*'da Mısır'daki kadın haklarını daha önce hiç olmadığı şekilde kaleme almıştır. Daha sonra *Tahirü'l Mer'a* ve *el-Mer'atü'l Cedide* adlı eserlerinde¹⁴² Müslüman kadın ile ilgili görüşlerini toplayan Emin,¹⁴³ toplumdaki bozulmanın başlıca nedeninin ahlaki çöküntü olduğunu belirterek, çöküntünün ıslahı için de kız çocuklarının en azından iptidai

¹⁴⁰ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁴¹ Şükrü Hanioglu, *Siyasi Bir Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, ss.54-58.

¹⁴² *Tahirü'l Mer'a* ilk önce Zeki Mugamiz tarafından *Hürriyet-i Nisvan* adıyla, daha sonra 1909 Zakir Kadiri Ugan tarafından *Tahrü'l-mer'e yahud Kadınların Esaretten Azad İtü* adıyla Türkçeye çevrilirken, *el-Mer'atü'l Cedide* Kakir Kadiri Ugan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

¹⁴³ Kasım Emin'in toplu makaleleri için bkz., Muhammed İmare, *el-A'malü'l Kamile'li Kasım Emin*, Kahire: Darü'l Şuruk, 1976.

okullara göndermeleri gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Emin, “...bizim hiçbir zaman, hangi şartla olursa olsun kadınlarımıza güvenmiyor olmamız garip değil mi? Annelerimiz, kızlarımız ve eşlerimizin kendilerini koruyamadıklarını düşünmemiz ayıp değil mi?... bir erkek kendi kadınının gönlünde taht kuramadıktan sonra, o kadının bedenine sahip çıkması neye yarar?” sorarak¹⁴⁴ Mısır erkeklerinin kadın üzerindeki hâkimiyetini eleştirir ve kadın hakları meselesi başta olmak üzere bugüne kadar süregelen pek çok sosyal polemiği gündeme taşır.

Son olarak, Mısır basınında farklı etnik köken ve ideolojilere mensup gruplar yer almaktadır. Hidiv’in meşru yönetimini destekleyen Osmanlı yanlıları, azınlıklar, muhafazakârlar, Arap ve Mısır milliyetçileri ile bağımsızlık yanlıları gibi çeşitli kesimler, Osmanlı ve Türk algılarını da kapsayan kendi amaçlarını basın yoluyla savunmaya çalışmıştır. Bu grupların Osmanlı/Türk algıları, çalışmanın ikinci bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır. Sosyal, kültürel ve siyasi açıdan oldukça büyük bir zenginliğe sahip olan Hidiv Abbas Hilmi dönemi, I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle sona erecektir. Nitekim egemenlik sahibi olan Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın yanında yer alarak işgalci İngilizlere karşı savaşa iştiraki üzerine Mısır’daki İngiliz işgal yönetimi 14 Aralık 1914’te sıkıyönetim ve himaye “protektora” ilan etmiş ve ülkenin Osmanlı’yla olan tabiiyetine fiili ve tek taraflı olarak son vermiştir. Hemen ardından basına tekrardan yasaklar getirilecektir. Ancak basın bu evrede tanıklık ettiği tüm olumsuzluklara rağmen ayakta durmaya çalışıp uygulanan yasaklara karşı çok ciddi bir sınav vermiş ve tüm tazyiklere rağmen yayın hayatına devam etmiştir. Öte yandan basına yasak getiren İngiliz yönetiminin bu dönemde kendi lehine propaganda yapmak hususunda basından istifade ettiği görülmektedir. İngiliz yönetimi, savaş sırasında kendi askeri gücünü göstermek amacıyla *el-Hakika* ve *Mussaver Çöl* gibi oldukça önemli gazeteler çıkarmıştır.¹⁴⁵ *el-Hakika*, Mısır’ın Kuzeydoğusu Birüsebe’de çıkarılan *Mussaver Çöl*’e nazaran daha çok bir dağıtım ağı ve sistemli bir propagandaya sahip idi. İngiltere’de basılan *el-Hakika*’nın ilk sayısından 10 bin nüsha Mısır’a gönderilmiştir.¹⁴⁶ 1921’e kadar farklı dillerde yayın faaliyeti sürdüren *el-Hakika*, hem yazılı hem görsel yöntemler kullanarak Mısır’ın farklı

¹⁴⁴ a.g.e., s. 89

¹⁴⁵ Ü. Gülsüm Polat, *I. Dünya Savaşında İngiliz ve Türk propaganda gazetelerinin etkinliği üzerine bir değerlendirme (El-Hakika ve Musavver Çöl)*, Sayı: 36, s. Otam, Ankara, 2014, s. 141-155.

¹⁴⁶ a.g.m., s. 148.

kesimlerindeki insanlara hitap etmiş ve harp sırasında propagandanın faal bir savaş aracı olarak da hizmet etmiştir.¹⁴⁷

---

¹⁴⁷ a.g.m., s.154.

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE MISIR KAMUOYU

2.1. OSMANLI MISIR'INDA İNGİLİZLERİN SİYASETİ

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikası genişleme stratejisinin önemli bir parçasıydı ve bu strateji, özellikle Mısır'da ve genel olarak Arap dünyasında kendini net bir şekilde göstermiştir. Bu dönemde, "Osmanlı" kavramı, sadece Osmanlı topraklarında doğanları değil, Arap topraklarında yaşayan herkesi kapsayan bir kimlik olarak kabul edilmekteydi.¹⁴⁸ 1840 Londra Antlaşması'ndan sonra çıkarılan çeşitli fermanlar, Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri şekillendirmiştir. Ancak bu dönemde Mısır'da bağımsız bir vatandaşlık kavramı yoktu. Hidiv'in yabancı devletlerle doğrudan antlaşma yapma yetkisi bulunmamakla birlikte, ticaret ve iç yönetimle ilgili sınırlı anlaşmalar yapma hakkına sahipti.¹⁴⁹

İngiltere, Mısır üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiş olsa da Osmanlı Sultanı'nın Mısır'daki yönetim işlerinde hâlâ belirgin bir etkisi vardı. 26 Haziran 1879'da İngiltere ve Fransa, Hidiv İsmail'i görevden alma kararı aldıklarında, Sultan'ın otoritesine başvurmak zorunda kaldılar. Çünkü, bu kararın halk tarafından kabul görmesi için Sultan'ın onayı gerekiyordu. Bu durum, Mısır halkı üzerinde derin bir etki yaratmış ve Osmanlı'nın onayı olmadan gerçekleştirilen dış müdahalelerin ne denli zayıf olduğunu gözler önüne sermiştir.¹⁵⁰ Sultan'ın Urabi Paşa isyanını bastırmak için yayımladığı ferman da benzer bir etki yaratmış ve bu hareketin güç kaybetmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sultan yalnızca dış müdahalelere karşı değil, iç isyanlara karşı da etkili bir güç olarak öne çıkmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁸ Charles-François-Marie d'Harcourt, *L'Égypte et les Égyptiens*, Paris: Librairie Plon, 1893, s. 84.

¹⁴⁹ Abdurrahman er-Rafii, *Asr-u İsmail, a.g.e.*, ss. 236, 242; Newman Polson, *Great Britain in Egypt*, Londra: Cassell and Company, 1928, s.123; İbrahim Muhamed es-Sanafiri, *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*, (Yayınlanmamış Doktora Tez, İstanbul Üniversitesi), İstanbul: 1993, ss.98-106.

¹⁵⁰ Edward Dicey, *The Story of the Khedivate*, Londra: Rivingtons, 2012, ss.250-251.

¹⁵¹ Abdürrahman er-Rafii, *es-Sevre'tül Urabiye ve'l İhtilal-il İngilizî*, Kahire: el-Heyet'ül Mısıriye, 1937, s.385.

İngiltere, Mısır üzerindeki tam hâkimiyetini sağlamak amacıyla Osmanlı yönetiminin etkisizleşmesini hedeflemişti. Özellikle Hidiv Tevfik döneminde, Osmanlı'nın Mısır'daki yönetimindeki zayıflıklar İngiltere için bir fırsat oluşturmuştu. İngiltere Mısır'ı Osmanlı'nın hâkimiyetinden çıkararak kendi egemenliğini kurmayı amaçlıyordu. Ancak Sultan Mısır'ı Osmanlı topraklarının ayrılmaz bir parçası olarak kabul ediyor ve Mısır meselesini her şeyden önce Osmanlı'nın bir meselesi olarak görmekteydi.¹⁵² Bu anlayışla İngiltere ile yapılan görüşmeler oldukça zorlu geçmiştir.

Osmanlı Hükümeti, Urabi Paşa hareketinin çöküşünü takiben, Mısır'daki Osmanlı egemenlik haklarını koruma amacıyla bölgeye asker gönderme planları yapmıştır. Ancak İngiltere, bu teklifi reddetmiş ve böylece iki taraf arasında ciddi bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. İngiltere, Osmanlı'nın Mısır üzerindeki etkisini tamamen ortadan kaldırarak tam kontrolü sağlamayı hedeflerken, Osmanlı Hükümeti, bölgedeki egemenlik haklarını savunmaya devam etmiştir. Mısır'daki İngiliz işgalinin belirginleşmesiyle birlikte, Osmanlı'nın müdahale hakkı ve Mısır üzerindeki hâkimiyeti konusundaki gerilim giderek artmıştır.¹⁵³

Mısır işgalin ardından Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak kalmaya devam etmişse de aynı zamanda Avrupa ülkelerinin ayrıcalıkları ve 1840 tarihli Londra Antlaşması çerçevesinde uluslararası gözetim altındaydı. Ayrıca İngiltere'nin askeri müdahalesiyle de Mısır fiilen İngiltere'nin denetimindeydi. Mısır'daki Hidiv devletin başı olarak kabul edilse de tüm yönetim İngiliz gözetiminde ve denetimindeydi.¹⁵⁴

Birçok ülke, İngiltere'nin Mısır'daki faaliyetlerini sessizce kabullenmiş ve bu duruma karşı herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti bu konuda farklı bir tutum sergileyerek İngiltere'nin politikalarına şüpheyile yaklaşmıştır. İngiltere ise bu şüpheleri gidermek adına, Kraliçe ve hükümet yetkilileri aracılığıyla çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalarda, İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin yalnızca geçici bir önlem

¹⁵² John Eliot Bowen, *The Conflict of East and West in Egypt*, New York: 1887, s.82-85, 94-95.

¹⁵³ Abdürrahman er-Rafii, *a.g.e.*, ss. 383-385.

¹⁵⁴ Muhammed Mustafa Saffet, *el-İhtilal-il İngilizi Li Mısır ve Mevkifu'l Düvvel'ül Kübra İza'iha*, İskenderiye: Darü'l Fikr'ül Arabi, 1952, ss. 189-190.

olduğu ve asıl hedefin, Hidiv ile Sultan'ın otoritesini sağlamlaştırmak olduğu iddia edilmiştir.¹⁵⁵

Ne var ki İngiltere, Sultan'ın otoritesini doğrudan zayıflatmanın Mısır halkında ciddi bir tepki ve düşmanlık yaratacağının farkındaydı. Bu durum, Mısır kamuoyunda Osmanlı'ya karşı halen önemli ölçüde olumlu bir algının varlığını göstermektedir. Osmanlı'nın özellikle dini ve meşruiyet temelli sembollerinin halk nezdindeki gücü, İngiliz işgalinin doğrudan Osmanlı egemenliğini ortadan kaldırma çabalarına karşı gelişen tepkinin temel nedenlerinden biridir. Bu nedenle, Mısır'ın statüsü, resmi olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak görünmeye devam etmiş, ancak fiiliyatta İngiltere'nin denetimi altına girmiştir. Bu ikili durum İngiltere'nin uluslararası arenada diğer ülkelerin endişelerini yatıştırmak amacıyla geliştirdiği bir söylem olarak dikkat çekmiştir. İngiltere'nin Mısır Yüksek Komiseri Lord Cromer İngiltere'nin bu politikasını şu sözlerle özetlemiştir:

...Mısır dış müdahalelerden bağımsız bir şekilde yönetilecek; ancak aynı zamanda Sultan'ın Mısır üzerindeki egemenliği resmi olarak tanınmaya devam edecektir. Bu yaklaşım, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki iç işlerine müdahalesini etkili bir şekilde engelleyen bir strateji olarak benimsenmiştir.¹⁵⁶

2.1.1. İngiliz İşgalinin Mısır Kamuoyunu Kontrol Etme ve Bastırma Stratejileri

1882-1892 yıllarını kapsayan İngiliz Mısır işgalinin ilk on yılı, Mısır'daki toplumsal ve siyasi yaşamda belirgin bir direniş ruhunun eksikliğiyle dikkat çekmiştir. Mısır halkı bu dönemde derin bir teslimiyet ve boyun eğme hali içerisine girmişti. İşgalin etkisiyle siyasi ve sosyal yapıda ortaya çıkan bu durgunluk, herhangi bir kitlesel hareketin ya da organize bir direnişin gelişmesine engel olmuştur. Ancak, siyasi uyanışın ilk somut göstergeleri, 1884 yılında Mısır'ın Reisinüzzârı (Başbakanı) Muhammed Şerif Paşa'nın İngiliz

¹⁵⁵ Muhammed Şefik Gurbal, *Tarih'ül Mufavadat'ül Mısriye el-Britaniye 1882-1936*, c.1, Kahire: Mektebe'tül Nehda'tül Mısriye, 1952, ss. 17-23.

¹⁵⁶ Cromer Earl of, *Modern Egypt*, c. 2, Londra: Macmillan and Co., Limited, 1908, s. 324.

müdahalesine karşı gösterdiği açık tepkiyle kendini göstermiştir. İngiliz hükümeti, Sudan'ın Mısır yönetiminden ayrılmasını ve bölgedeki kontrolün doğrudan İngiltere'ye devredilmesini talep etmişti. Şerif Paşa, bu talebin yalnızca Mısır'ın değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını ihlal ettiğini savunarak bu adımı reddetmiştir. 7 Ocak 1884 akşamı Hidiv'e sunduğu istifa dilekçesinde, Sudan'ın ayrılmasının, Osmanlı tarafından bu bölgelerin idaresinin Mısır'a bir emanet olarak devredildiğini belirten fermanlara açık bir aykırılık teşkil ettiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Babiâlf'ye merbut ve Devlet-i Aliyye'nin emaneti olan bu müdüriyetler, tarafımızdan idare olunmak üzere vaz' edilmiştir. Ancak, İngiltere eğer kendi tekliflerini, hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın infaz eylemekte ısrar ederse, bu hal, 28 Ağustos 1878 tarihli Hıdiv-i Âli Kararnamesi'nin ahkâmına mugayir addedilecektir. Zira mezkûr kararname, Hıdiv-i Âlî'nin ancak vükelâsı ile birlikte ve onların iştirakiyle icrayı hükümde bulunmasını şart kılmıştır. Bu itibarla, mezkûr ahkâm mucibince vazifemizi icra etmemize mâni olunduğundan, işbu vesileyle istifamızı takdim ederiz.¹⁵⁷

Mevzubahis Şerif Paşa istifa olayı Mısır'da işgal karşıtı ilk kayda değer siyasi duruş olarak, bağımsızlık arayışlarının başlangıcını simgelemiştir. Ancak Mısır halkında gözlemlenen bu uyanış belirtileri, kısa sürede etkisini kaybetmiştir. Şerif Paşa'nın istifasıyla başlayan süreç İngilizlerin Sudan'ın tahliyesine yönelik baskılarının devamında, halk nezdinde itibarı yüksek olan bu liderin yerine, İngiliz taleplerine daha uyumlu bir politika izleyen İzmir Ermenilerinden Nubar Nubaryan Paşa'nın Mısır Reisinüzzarlığına atanmasıyla neticelenmiştir. Mısırlıların Sudan'dan tahliye kararını imzalayan Nubar Paşa'nın göreve gelmesi,¹⁵⁸ Mısır'da işgale karşı gelişmekte olan direnişi zayıflatmış ve halkın, özellikle de aydınlar, eşraf, memurlar, çiftçiler ve ileri gelenlerin, işgal karşıtı mücadele düşüncesinden uzaklaşmasına neden olmuştur. İngilizlerin diplomatik ve askeri zaferleri, halk üzerinde hem maddi hem de manevi bir baskı oluşturarak, direnişi tamamen pasifize etmiştir. Bu durum, sadece direnişin zayıflamasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda birçok Mısırlının işgale sadakat

¹⁵⁷ Şerif Paşa'nın İstifa metni için bkz., İsmail Serhenk Paşa, *Hakaik'ül Ahbar An Dıvel-il Bihar*, c.2, Kahire: Bulak Matbaası, 1896, s. 421. el-Veka-yı Mısriye resmî gazete, Hidiv Tevfik Paşa'nın Söz konusu Şerif Paşa'nın istifasını kabul ettiğini ancak istifa gerekçesini belirtmeden yayınlamıştır. *el-Veka-yı Mısriye*, 12 Ocak 1884.

¹⁵⁸ Yunan Lebib Rızık, *Tarih-ül Vezaret-il Mısriye 1878-1952*, a.g.e., ss. 116-117.

göstermeye ve İngiliz yönetiminin gözüne girmek için çeşitli yollar aramaya başlamasıyla sonuçlanmıştır.

İşgal yönetimi Mısırlıların direniş ruhunu zayıflatmak ve psikolojik olarak işgal koşullarına uyum sağlamalarını sağlamak amacıyla yoğun çaba göstermiştir. Özellikle vatansever eğilimleri olan kişiler, devlet işlerinde terfi ettirilmemiştir. Ayrıca Mısırlılar arasında Vatan, İttihad-i Osmanı, İttihad-i İslami gibi ilkeler etrafında şekillenen tüm düşünce ve siyasi eğilimler, işgal yönetimi tarafından sistematik olarak bastırılmıştır. Bu dönemde, birçok Mısırlıda korkaklık, ikiyüzlülük, çıkarıcılık, sadakatsizlik ve bencillik gibi olumsuz özellikler daha fazla gözlemlenmiştir. Bu durum, dönemin edebi eserlerinde de açıkça yansıtılmıştır.¹⁵⁹ Kısacası işgal altında yaşayan Mısırlılar, direnişlerini ve bağımsızlık arayışlarını büyük ölçüde kaybetmişlerdir.

Söz konusu ahlaki çürümenin/yozaşmanın yayılmasına katkıda bulunan en önemli unsurlardan biri Mısırlıların üzerinde büyük bir etkisi olan ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın modern yöntemlerle kurduğu ordunun tasfiyesiydi. Bu durum, Mısır'ı askeri gücünden mahrum bırakmakla kalmamış, aynı zamanda halkın bağımsızlık ve direnç duygularını zayıflatmıştır. Nitekim işgalci İngiliz yetkililerin dayattığı politikaları tam anlamıyla benimseyen Mısır Hidivi Tefik Paşa Kahire'deki Abidin Sarayı'nın önünde İngiliz işgal güçlerini törenle karşılamış ve Mısır işgal harekâtında görev alan tüm İngiliz subaylarına nişan verilmesini önermemiştir. Ayrıca İngiliz askerler Mısır'a henüz tamamen yerleşmeden önce, 19 Eylül 1882'de Mısır ordusunun tamamen kaldırılmasına karar verilmiştir.¹⁶⁰ Bunun yanı sıra, Mısır Bahriyesi ve İskenderiye Bahariye Okulu feshedilmiş, Akdeniz'de demirli olan Mahrusa, Muhammed Ali, Saika gibi gemiler ile Kızıldeniz'deki Caferiye, Fecr ve Tur hariç tüm savaş gemileri satılmıştır. Çok geçmeden de 1884'te Hidiv'in kişisel gemisi haline getirilen Mahrusa dışında, bu gemiler yurtdışına satılmıştır.¹⁶¹

¹⁵⁹ Bu konu ile ilgili tafsilatlı bilgi için bkz., Muhammed es-Saadi Ferhud, *Eser el-İhtilal el-İngilizi Ale'l Edeb-il Mısri fi'l Şiir fi'l Fetre Min Sene 1882 ila Sene 1954*, (Ezher Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kahire: 1982.

¹⁶⁰ Abdürrahman er-Rafii, *Mısır-u ve'l Sudan fi Eva'il-i Ahd-il İhtilal*, Kahire: Darü'l Maarif, 1942, s.20.

¹⁶¹ a.g.e., ss. 27-28

Orduyu tamamen Urabiler'den arındırmak için İngilizlere boyun eğen Mısır Hidivi Tevfik Paşa bu amacını gerçekleştirmek için 16 Ocak 1883 tarihinde İngiliz subay Even Wood'u Ferik rütbesine terfi ettirerek Mısır genelkurmay başkanlığına getirmiştir.¹⁶² Ayrıca, Mısır maliyesi İngiliz müsteşarlara bırakılmış ve Mısır'da görev alan İngiliz askerler için yıllık devlet bütçesinden toplam 200.000 Pound tahsis edilmiştir.¹⁶³ Bu tutumun arkasındaki esas amaç, orduyu "isyancı Urabiler"den temizlemek değil, Mısırlıların tüm bağımsızlık ve mücadele ruhunu yok etmektir. Nitekim 1881'de, yani işgalden önce yılda, 72.000 askerden oluşan Mısır ordusunun toplam sayısı, Tevfik Paşa'nın bu kararlarından sonra 1883 yılında 1000'e düşmüştür. Kalan 1000 Mısırlı asker ise, ülkenin güneyinde Sudan'daki Mehdi hareketini bastırmak için gönderilmiş ve çoğu burada hayatını kaybetmiştir.¹⁶⁴

İngiliz işgali Mısırlıları askeri güçlerinden mahrum bıraktıktan sonra siyasi etkilerini de zayıflatmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda anayasa askıya alınmış, parlamento feshedilmiş ve yerine İngiliz talimatlarına uygun hareket edecek bir meclis (Meclis-i Şura-yı Kavanin) kurulmuştur.¹⁶⁵ Böylece İngilizler, işgal öncesi dönemde Mısırlıları ilgilendiren iç ve dış meselelerin Mecliste tartışılmasına izin vermemiş, yetkiyi tamamen kendi ellerinde tutarak Mısır'ı sembolik bir hükümete sahip bir devlet hâline getirmiştir.

İngiliz işgali öncesinde, özellikle Hidiv İsmail Paşa döneminde, Mısır'da görece bir siyasi hareketlilik ve muhalif düşüncenin yeşermesine imkân tanıyan bir ortam mevcuttu. Hidiv İsmail, Avrupa'dan aldığı yoğun baskılara karşı iç siyasette bir denge kurma çabasıyla, zaman zaman Mısırlı muhalefetin oluşmasına doğrudan veya dolaylı olarak zemin hazırlamıştır. Ancak bu süreci lehine çevirmeyi başaramamış ve 1879'da Avrupa'nın baskısıyla görevden azledilmiştir.¹⁶⁶ Onun döneminde şekillenmeye başlayan muhalefet, sonraki yıllarda giderek sistemli bir direnişe dönüşmüş, ancak İngiliz işgali sonrasında bu

¹⁶² *el-Vekay-i Mısriye*, 17 Ocak 1883.

¹⁶³ Abdürrahman er-Rafii, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁶⁴ Abdülazim Ramadan, *el-Ceyşü'l Misri fi'l Siyase 1882-1936*, Kahire: el-Heyet'ül Mısriye, 1977, ss. 48-53; Cad Taha, *Britanya ve'l Ceyşü'l Misri fi Du-il Vesaik-il Britaniye*, c.1, Kahire: Mektebe'tü Ayni Şems, 1984, s. 12-13.

¹⁶⁵ Latife Muhammed Salim, *en-Nizam'ül Kada'ül Misri'l Hadis 1875-1914*, c. 1, Kahire: Darü'l Şuruk, 2017, s. 113.

¹⁶⁶ P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1969, ss. 70-89.

muhalefet bastırılarak ifade özgürlüğü önemli ölçüde sınırlandırılmıştır.¹⁶⁷ İşgalin ardından, Urabi Hareketi'ne destek verdiği gerekçesiyle çok sayıda kişi hapse atılmış ya da kamu görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu süreç, toplumda yaygın bir korku atmosferi yaratmış ve halkın sindirilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁶⁸

Sonuç olarak Mısır yabancıların kontrolünde baskıcı bir yönetim altına girmiş ve despotizm ile işgal bir araya gelerek ülkeyi ciddi bir siyasi ve sosyal çöküşe sürüklemiştir. Bu yönetim biçimi, bir milletin karşılaşılabileceği en olumsuz koşullardan birini oluşturmuştur.

2.1.2. Mısırlıların Osmanlı ile Bağlarının Zayıflaması

İngiliz işgali Mısır'ın Osmanlı Devleti ile olan bağlarını zayıflatmaya yönelik etkili stratejiler geliştirmiştir. Özellikle eğitim alanında bu durum belirgin bir şekilde hissedilmiştir. İşgalin ilk yıllarında ücretsiz eğitim sistemi kaldırılmıştır. Oysa Osmanlı dönemi Mısır'ında, 1882'ye kadar ilköğretimden yükseköğretime kadar eğitim ücretsizdi. İngiliz yönetiminin bu kararını destekleyen Maarif Nazırı Ermeni asıllı Yakup Artin Paşa, ücretsiz eğitimin "adalete aykırı" olduğunu öne sürmüştür.¹⁶⁹ Ayrıca işgal yönetimi, eğitimin dilini değiştirmiş; ilkokulun üçüncü sınıfından itibaren İngilizce eğitim zorunlu hale getirmiştir. Mısırlı öğretmenlerin yerini ise yabancı, özellikle İngiliz öğretmenler almıştır. Yükseköğretim kurumlarının sayısı ise büyük ölçüde azaltılmış; 1910 yılı itibarıyla Mısır'da yalnızca dört yükseköğretim kurumu—Hukuk, Tıp, Mühendislik ve Öğretmen okulları— faaliyet göstermeye devam etmiştir. Bu okullardan mezun olanların

¹⁶⁷ Alexander Schölch, *Egypt for the Egyptians: The socio-political crisis in Egypt, 1878-1882 (St. Antony's Middle East monographs)*, Oxford: Ithaca Press, 1981, s. 76.

¹⁶⁸ Latife Muhammed Salim, *Urabi ve Rifaku'hu fi Cennet-i Âdem 1883-1901*, Kahire: 1987, ss.13-14.

¹⁶⁹ İngilizler 1884 yılından itibaren Mısır'da eğitim ücretlerini kademeli olarak uygulamaya koymuş ve ücretsiz eğitimi aşamalı olarak kaldırma sürecini başlatmışlardır. Bu görevi gerçekleştirmek için Ermeni asıllı Artin Paşa'yı Maarif Nezareti'ne vekil olarak atamıştır. Artin Paşa, eğitim ücretlerini artırarak bu süreci başlatmıştır. Örneğin, gündüz eğitimi alan ve evlerine dönen öğrenciler için daha önce sınıflarına göre değişen, 150 ile 420 kuruş arasındaki harçlar, standart hale getirilerek 5 pounda yükseltilmiştir. Öğrencilere öğle yemeği verilen okullarda ise harçlar 8 pounda çıkarılmıştır. Son olarak, ücretsiz eğitim tamamen kaldırılmıştır. Bu karar, fakir ailelerin çocuklarının ücretsiz eğitim sayesinde okullara devam etmesinin, zengin ailelerin çocukları üzerinde olumsuz ahlaki etkiler yaratabileceği iddiasına dayandırılmıştır. Bu durum da Artin Paşa'ya göre ahlaka mugayir ve adalete aykırıdır. Cercis Selama, *Eser-ül İhtilal'ül Britani fi'l Talim-il Kavmi fi Mısır (1882-1922)*, Kahire: 1966, ss. 82-90.

büyük bir kısmı, İngiliz yönetimi altında faaliyet gösteren devlet kurumlarında istihdam edilmiştir.¹⁷⁰

İngiliz yönetimi, eğitim müfredatını kendi politikalarına uygun hale getirmek amacıyla değişiklikler yapmıştır. Bu kapsamda, Mısır'ın Osmanlı ile olan bağlarını vurgulayan Mısır Tarihi dersi zorunlu müfredattan tamamen kaldırılmış, ayrıca liselerde Türkçe derslerini veren Türk öğretmenlerin görevlerine son verilmiştir.¹⁷¹ Bu politikalar sonucunda, yaklaşık 20 yıl içinde Osmanlı Devleti ile olan tarihî ve hukuki bağları bilmeyen yeni bir nesil yetişmiştir. Osmanlı ile bağlara dair bilgi, yalnızca aydınlar ve yazarlar arasında sınırlı kalmış; halkın bu bağları anlaması, onların yazılarını okumasına ya da konuşmalarını dinlemesine bağlı hale gelmiştir.

İşgal döneminde Mısır'ın ve Mısırlıların Osmanlı ile olan bağlarının nasıl zedelendiğini ortaya koyan en çarpıcı örneklerden biri, Mısır Cumhuriyeti'nin kurucusu General Muhammed Necib'in hatıratında yer alan şu ifadelerde görülmektedir:

... Harp Akademisi'nin ikinci sınıfında öğrenciydim. Henüz gençlik ateşiyle dolu, doğrularım uğruna her bedeli ödemeye hazır bir delikanlıydım. O gün İngilizce dersimize gelen öğretmenimiz Mr. N.R. Simpsons, bizden bir metni dikte etmemizi istedi. Metin, 'Mısır'a hükmeden Britanya' başlığını taşıyordu. Kalemim elimden kayar gibi oldu. İçimden bir öfke dalgası yükseldi. Kalemim masaya bıraktım, tüm cesaretimi toplayarak ayağa kalktım ve kararlılıkla, 'Hayır, efendim,' dedim. 'Britanya, Mısır'ı yalnızca işgal ediyor. 'Mısır iç işlerinde bağımsızdır ve Türkiye'ye tabidir.' Sözlerim sınıfta bir anda sessizliği derinleştirdi. Öğretmenim Simpsons'ın yüzü kızardı, öfkesi gözlerinden taşıyordu. Bir şey söylemedi, ancak ders bittikten sonra beni odasına çağırdı. İçeri girdiğimde, gözleri adeta cezayı çoktan kesmiş gibiydi. Sakin bir sesle sırtıma kırbaçla on darbe vurulmasını emretti. Kelimelerim cezayı engelleyemedi; direnmeye çalışmadım. Dimdik durdum ne bir çığlık attım ne de gözyaşı döktüm. Her darbe, omuzlarımda bir iz bırakıyordu ama içimdeki inanç, her vuruşta daha da güçleniyordu.¹⁷²

¹⁷⁰ a.g.e., ss. 97, 102.

¹⁷¹ Saad Zağlul Paşa, *Müzakkirat Saad Zağlul* (Thk: Abdülazim Ramadan), c. 2, Kahire: el-Heyet'ül Mısriye, 1987, s.679.

¹⁷² Muhammed Necib, *Müzakkirat Muhammed Necib Kunt'ü Reis'en li-Mısır*, Kahire: el-Mekteb'ül Mısri'l Hadis, 2003, s. 17.

İngiliz işgali, özellikle eğitim alanında uyguladığı politikalarla, Mısır toplumunda arzuladığı hedeflere büyük ölçüde ulaşmıştır. Bu politikalar, eğitimi yalnızca maddi imkânlarla sahip olan ailelerin erişimine sınırlayarak halkın geniş kesimlerini cehalete sürüklemiştir. İşgalin ekonomik ve idari kontrolünü pekiştirmek için eğitim sistemini bir araç olarak kullanması, halkın bilgiye erişimini büyük ölçüde kısıtlamıştır. Bu durumu somut bir şekilde görmek mümkündür: 1920 yılında Mısır'ın devlet bütçesinden eğitime ayrılan pay yalnızca %1,77 seviyesinde kalmıştır. Ayrıca işgalin ilk yılı olan 1882'de Mısır'da okuma yazma bilmeyenlerin oranı %91,7 iken, işgalin 34. yılı olan 1917'de bu oran yalnızca %91,3'e düşmüştür.¹⁷³ Bu durum işgal yönetiminin eğitim alanında uyguladığı politikaların halkın genel eğitim seviyesini artırma gibi bir hedefi olmadığını açıkça göstermektedir. Eğitimdeki bu ihmal, işgalin Mısır toplumunda oluşturduğu yapısal eşitsizliklerin en belirgin göstergelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Egyptian Standard gazetesinin muhabiri daha sonra I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler tarafından Mısır Sultanı olarak atanacak olan Hüseyin Kâmil Paşa'ya Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu olarak 20 Ekim 1908 tarihinde Mısırlıların durumunu sorduğunda şu demeç vermişti:

Köylü, hayatını borç içinde geçiriyor. Üzerine düşen vergiler ve borç faizlerinden başka bir şey ödeyemiyor. Tarım ihtiyaçlarını zamanında karşılamak için sürekli olarak yüksek faizle borç almak zorunda kalıyor. Bu nedenle, bir yandan sıkıntı, diğer yandan parasızlık ve üçüncü olarak bakmak zorunda olduğu çok sayıda insan nedeniyle köylü, sefalet denizlerinde boğulmuş durumda, kendisi için bir çıkış yolu bilmiyor.¹⁷⁴

Hüseyin Kâmil Paşa'nın bu ifadeleri, işgalin ilk yıllarının Mısır'ın ulusal tarihinde derin bir çözüme dönemi yarattığını göstermektedir. Ayrıca halkın ekonomik ve sosyal zorluklarının yanı sıra aidiyet ve ahlaki değerler üzerindeki olumsuz etkilerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İngiliz işgali altında Mısır'da, köylülerin ekonomik bağımsızlıklarını kaybettiği, sürekli borçlanarak geçimlerini sağlamak zorunda kaldıkları bir dönemin yaşandığı görülmektedir. Ayrıca Hüseyin Kâmil Paşa'nın ifadeleri, sadece

¹⁷³ Cercis Selama, *Eser-ül İhtilal'ül Britani fi'l Talim-il-Kavmi fi Mısır (1882-1922)*, Kahire: Mektebe'tül Angolo el-Mısriye, 1966, ss. 120-125.

¹⁷⁴ Egyptian standart demecin Arapça tercümesi *el-Ahram*, 23 Ekim 1908.

bireysel köylülerin değil, toplumsal yapının da işgal altında nasıl çürüdüğünü, ulusal kimliğin ve ahlaki değerlerin zayıfladığını gözler önüne sermektedir. Bu dönemin ardından, 1892’de Hidiv Abbas Hilmi Paşa’nın iktidara gelmesi ile diriliş ve mücadele dönemi başlasa da işgalin etkisi Mısır’ın ekonomik, sosyal ve siyasal yapısında uzun yıllar hissedilmiştir. Özellikle eğitim alanında uygulanan sistemli müdahaleler, sadece İngilizce’nin eğitim dili haline gelmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda İngiliz ideolojisinin müfredat aracılığıyla kurumsallaştırılmasıyla, Osmanlı’ya yönelik toplumsal algı zamanla ve zorla dönüştürülmüştür.

2.1.3. Mısır Hidivi’nin İtibarını Kaybettirme Politikası

Abbas Hilmi Paşa 1892 yılında Mısır Hidivliği makamına gelmiştir. Babası Tevfik Paşa’dan farklı bir siyaset izleme konusunda kararlı olmuş ve bu yönde büyük çaba harcamıştır. Hidivlik makamında, dedesi İsmail Paşa’yı birçok konuda örnek alarak hareket etmiş ve ilk günlerinden itibaren işgalci İngilizlere karşı mücadele eden Mısırlı siyaset ve fikir insanlarıyla görüşmeler yaparak destek sözü vermiştir.¹⁷⁵

Abbas Hilmi Paşa, babasının teslimiyetçi politikasından uzak durduğunu İngiliz yönetimine göstermek için ilk fırsatta harekete geçmiştir. Bu doğrultuda, 15 Ocak 1893 tarihinde İngiltere’nin Mısır temsilcisi Cromer’in dostluğuyla bilinen Mustafa Fehmi Paşa’nın başkanlığındaki kabineyi feshederek yerine Hüseyin Fahri Paşa’yı Reisinüzzâr olarak atamaya karar vermiştir.¹⁷⁶ Ancak İngiliz yönetimi Fahri Paşa’nın atanmasına şiddetle karşı çıkmış ve Mustafa Fehmi Paşa’nın yeniden başbakan olmasını talep etmiştir. Bu baskıya rağmen Abbas Hilmi Paşa İngilizlerin talebini reddetmiştir.¹⁷⁷

Bu kritik noktada, Hidiv Abbas Hilmi Paşa’nın kararı Osmanlı Devleti’nin Mısır Yüksek Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa’dan destek bulmuştur. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır’daki tayin ve azil kararlarının Osmanlı fermanlarına göre sadece hidivlerin yetkisinde olduğunu belirterek Abbas Hilmi Paşa’ya “...*Umumi Memurin-i Mısriyinin*

¹⁷⁵ Ahmed Şefik Paşa, *Havliyat Mısır’ül Siyasiye*, (Derleyen: Ahmed Zekeriye eş-Şılık) c. 1, Kahire: 2012, s. 83.

¹⁷⁶ *el-Ahram* 17 Ocak 1893.

¹⁷⁷ Fuad Kerem, *en-Nezarat ve'l Vezarat el-Mısriye (1879-1953)*, c. 1, Kahire: 1969, s. 147.

azli ve nasbi fermanı Hümayunlarla makam-i Hidiviye verilmiş olan imtiyazlar cümlesinden... Şevketmeab Efendimiz Hazretlerince tasvip buyurularak her halde himaye olacaklarında şüphe etmemelerini...beyan ettim” şeklinde bu yetkisini hatırlatmıştır. Ayrıca Padişah’ın, hidivin bu konudaki tavrını desteklediğini ve kendisini her konuda koruyacağından emin olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷⁸

Hidiv Hilmi Paşa’nın tavrı İngiliz hükümeti tarafından bir isyan olarak değerlendirildi. Nitekim bu durum üzerine İngiltere Hükümeti, Hidiv’e İngiltere Hükümeti’nin Fahri Paşa’nın tayinine karşı çıktığını bildirdi. İngiliz Hükümeti Mısırlı bakanların atanması konusundaki kararların öncelikle İngiliz hükümetine sunulması gerektiğini ve Hidiv’in, İngiliz tavsiyelerine uymaması halinde en ağır sonuçlarla karşılaşacağını ifade etti.¹⁷⁹

Hidiv Hilmi Paşa ise Osmanlı fermanlarıyla elde ettiği meşru hakkını kullanarak bu müdahaleyi reddetti. Hilmi Paşa, İngiltere’nin bu konuda herhangi bir tecavüzünü kabul etmeyeceğini belirterek, gerektiğinde Babıali’ye başvuracağını ve Padişah’ın himayesi altında İngiliz yönetiminin etkisi altında kalmayacağını Cromer’e açıkça ifade etti.¹⁸⁰

İngiliz Başkonsolos Cromer bu gelişmeler karşısında Hidiv’e açıkça bir uyarıda bulunmuş ve şahsını ve bulunduğu mevkiyi iyi değerlendirmesi için 24 saat süre tanındığını belirterek zımni ve/veya aleni bir tehditte bulunmuştur.¹⁸¹ Bu tehdidin baskısı altında Hidiv durumun yarattığı siyasi çıkmazı aşmak için bir çözüm arayışına yönelmiştir.

Hidiv’in bu süreçte, eski Resisinüzzâr Nubar Nubaryan, Tigran, ve Botros Gali gibi dönemin önde gelen siyaset adamlarının yanı sıra ülkede görev yapan bazı Avrupa devletlerinin temsilcilerinin girişimleri sonucunda Mustafa Riyad Paşa’nın Resisinüzzâr olarak atanması önerisini kabul ettiği anlaşılmaktadır. İngiltere Hükümeti ise Riyad

¹⁷⁸ BOA. YEE. 129/20 17 Ocak 1893.

¹⁷⁹ BOA.Y.A.HUS. 268/147 16 Ocak 1893.

¹⁸⁰ BOA.Y.A.HUS. 268/147 16 Ocak 1893.

¹⁸¹ BOA. İ. MTZ. 34/1943 18 Ocak 1893; BOA. Y. PRK.A. 8/16 18 Ocak 1893.

Paşa'nın atanmasını, Mısır'daki siyasi gerilimi yatıştırarak nihai bir çözüm olarak görmüş ve bu öneriyi onaylamıştır.¹⁸²

Mısır tarihinde Fehmi Paşa'nın Tayin Krizi olarak bilinen mevzubahis olayı Hidiv Osmanlı fermanlarıyla kendisine tanınan meşru yönetim yetkilerini İngiliz işgali altındaki Mısır'da özgürce kullanamadığını açıkça ortaya koymuştur. Ancak söz konusu olay Mısır halkının işgale karşı direnişinde bir dönüm noktası olarak da kabul edilmektedir. Bu krizden sonra Mısırlılar yeni atanan Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın, selefi babası Hidiv Tevfik Paşa'nın aksine İngiliz baskılarına boyun eğmeyi ve ülkeyi teslim etmeyi reddettiğini fark etmişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki haklarını savunmak için artık İngilizlerle müzakere yollarını aramaktan ziyade, Mısır halkının ve hidivin meşru direnişine destek vermeye daha yatkın olduğunu anlamaya başlamışlardır. Mevzubahis Fehmi Paşa'nın tayin olayı, Mısırlılar arasında, işgale karşı hak arayışının ve bağımsızlık mücadelesinin yeniden uyanışını tetikleyen bir gelişme olarak yorumlanabilir.

Fehmi Paşa'nın tayin krizi, yalnızca Mısırlılar arasında işgale karşı direnişin yeniden uyanışını tetiklemekle kalmamış, aynı zamanda Mısır kamuoyunun uzun bir sessizlik döneminden sonra yeniden canlanmasına vesile olmuştur. İşgalin ilk on yılında Urabi hareketini bastırma gerekçesiyle susturulan toplumsal muhalefet, bu olayla birlikte farklı meydanlarda yeniden yankılanmaya başlamıştır. Nitekim, 17 Ocak 1893 tarihinde, Mısır'ın çeşitli illerinden ayan, ulema, tüccar ve önde gelen birçok siyaset ve fikir adamı, Hilmi Paşa'nın ikamet ettiği Abidin Sarayı'nda toplanarak Hidive desteklerini açık bir şekilde göstermiştir.¹⁸³ Abidin Sarayı'nda gerçekleşen bu kitlesel destek gösterilerinin ardından, Hidivin İngilizlere karşı sergilediği tavrı desteklemek amacıyla toplumsal hareketlilik farklı alanlara da sıçradı. Aynı haftanın cuma günü Kahire'nin en önemli dini yapılarından biri olan Hz. Hüseyin Camisi'nde toplanan kalabalık, namazın ardından meydanlara yürüyerek Hidive olan bağlılıklarını ve İngiliz işgaline karşı tepkilerini ortaya

¹⁸² BOA. Y.A.HUS. 268/153 18 Ocak 1893.

¹⁸³ *el-Müeyyid*, 18 Ocak 1893.

koydular. Halkın farklı kesimlerinin de bu yürüyüşe katılmasıyla gösteriler, akşama kadar süren geniş çaplı bir protestoya dönüştü.¹⁸⁴

Söz konusu bu eylemler yalnızca Hidivin mevki ve tavrını güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda Mısır halkının İngiliz işgaline karşı direniş iradesini ve dayanışmasını gözler önüne sermiştir.

2.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN DESTEKLEYEN YAYINLAR VE MUHALEFETİN DİRİLİŞİ

Yukarıda belirttiğimiz gibi İngiltere'nin Mısır'daki egemenliğini pekiştirmeye çalıştığı ilk yıllarda, Osmanlı Devleti'nin onayını almak zorunda olması, İngiltere'nin hareket alanını daraltan bir engel teşkil etmiştir. Çünkü, 1840 Londra Antlaşması'na taraf olan ülkelerden, özellikle Osmanlı Devleti'nin onayı olmadan Mısır'ın uluslararası statüsü değiştirilemezdi. Bu durum İngiltere'nin işgalin ilk dönemlerinde tereddüt etmesine neden olmuş ve işgalin başında karşılaştığı büyük sorumluluklar bir çeşit kaygı dönemi yaratmıştır.¹⁸⁵ Ancak bu zorluk, İngiltere'nin Mısır'daki Osmanlı etkisini ortadan kaldırmak için farklı stratejiler geliştirmesine engel olmamıştır. Bunlardan biri, Mısır basınına Osmanlı'ya karşı kışkırtmak olmuştur.

Özellikle el-Vatan gazetesi, Osmanlı yönetimine karşı sert eleştiriler yayımlamaya başlamıştır. Gazeteye göre, Osmanlı Padişahı'nın Urabi Paşa hareketini bastırma amacı Mısır'daki siyasi otoriteyi güçlendirmek ya da iç istikrarı sağlamak değil, aksine Urabi Paşa'yı İstanbul'da yargılayarak şahsi haklarını elde etme amacını gütmektir.¹⁸⁶ Bu gazetenin en belirgin eleştirilerinden biri olarak öne çıkmıştır. Ayrıca gazete Sultan'ı zayıf bir lider olarak göstermiş ve Yıldız Sarayı'ndaki Padişah'ı, "Mısır'ı Türkiye'den ayıracak olan İngiliz elçisi Dufferin'den kaygılanan bir padişah" olarak tanımlamıştır.¹⁸⁷ Bu şekilde el-Vatan İngiltere'nin Mısır'daki kontrolünü güçlendirmeyi amaçlayan bir propaganda aracı olarak Osmanlı'yı zayıflatarak halkın gözündeki prestijini sarsmaya

¹⁸⁴ *el-Müeyyid*, 21 Ocak 1893.

¹⁸⁵ Charles de Freycinet, *La Question d'Égypte*, Paris: Calmann-Lévy, 1905, ss. 325-326.

¹⁸⁶ *el-Vatan*, 30 Ekim 1882.

¹⁸⁷ *el-Vatan*, 11 Kasım 1882.

çalışmıştır. Benzer şekilde el-Burhan gazetesi, Osmanlı Devleti'nin Urabi Paşa ve etrafındaki kişileri isyancı olarak tanımlamasını, aslında İngiltere'nin Mısır'ı işgal etme sürecinin bir parçası olarak değerlendirmiştir.¹⁸⁸ Yani gazete Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinin önemli sebeplerinden birinin Osmanlı Devleti'nin tutumu olduğunu açıkça ifade etmiştir.

2.2.1. Osmanlı Devleti'ni Destekleyen Mısır Basını

İngilizlerin Mısır basınında Osmanlı'ya karşı uyguladığı kışkırtıcı politikalara karşılık, Osmanlı'nın değerlerini ve haklarını savunan yayınlar da ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, özellikle babasıyla beraber İstanbul'da çıkarılan el-Cevaib gazetesinin müdürü Selim Faris'in Mısır'a gelerek burada el-Kahire gazetesini çıkarması önemli bir örnek teşkil etmiştir.¹⁸⁹ Haftada iki kere çıkmaya başlayan el-Kahire gazetesi, ilk haftanın sayılarını okurlara ücretsiz dağıtacağını duyurmuştur.¹⁹⁰ Ayrıca toplam 4 sayfadan oluşan el-Kahire gazetesi ilk sayılarında "Osmanlı Murahhaslığı", "Saltanata Tabi Olan Hidiviyet", "İstanbul Konferansı" ve "Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Mısır'a Gelişinin yakınlaşması" gibi Osmanlı'nın Mısır'daki varlığını vurgulayan önemli konulara yer vermiştir.¹⁹¹ el-Kahire gazetesi, Osmanlı Yüksek Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Mısır'daki rolünü vurgulamak amacıyla özel bir yayın politikası izlemiştir. Gazete Muhtar Paşa'nın Mısır'a gelişinden itibaren günlük olarak yayımlanmaya başlamış ve her sayısında onun seyahatleri, toplantıları, halkla görüşmeleri ve aldığı mektuplar gibi önemli bilgileri öne çıkarmıştır.¹⁹² Özellikle, Muhtar Paşa'nın gelişinin halk tarafından Osmanlı Devleti ile yeniden birleşme umudu olarak algılandığı vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra gazete Muhtar Paşa'nın Türkçe olarak yaptığı konuşmaları ilk sayfasında yayımlamış ve ardından Arapçaya çevirilerini sunmuştur.¹⁹³ Gazete, halk arasında Muhtar Paşa'nın görevini tanıtmayı amaçlıyordu. Bu nedenle onunla ilgili birçok detaylı haber ve bilgi yayımlanmıştı. Öyle ki, aynı sayıda Mısır Hidivine ait önemli bir haber olsa bile, Muhtar

¹⁸⁸ *el-Burhan*, 19 Şubat 1883.

¹⁸⁹ BOA. İ.DH. 995/78629 9 Haziran 1886: Atilla Çetin, *a.g.m.*, ss. 435-436.

¹⁹⁰ *el-Kahire*, 23 Kasım 1885.

¹⁹¹ *el-Kahire*, 23, 30 Kasım 1885.

¹⁹² *el-Kahire*, 28 Aralık 1885 sayısından itibaren söz konusu Muhtar Paşa'nın Mısır'daki faaliyetlerini takip etmiş ve onunla ilgili haberlere geniş yer vermiştir.

¹⁹³ *el-Kahire*, 31 Aralık 1885.

Paşa'nın haberi her zaman önce gelir ve ilk sayfada yer alırdı.¹⁹⁴ el-Kahire sahibi Selim Faris zaman zaman Osmanlı padişahları hakkında tarih kitaplarından alıntılar yayımlamıştır. Ardından Osmanlı Devleti'nin tarihine dair şiirler ve eserler de neşretmiştir.¹⁹⁵ Ancak, çok geçmeden muhtemelen Mısır'da yaşadığı bir dava nedeniyle Selim Faris Bey,¹⁹⁶ kendi isteğiyle el-Kahire gazetesini kapatma kararı almıştır.¹⁹⁷

Osmanlı Hükümeti yalnızca el-Kahire gazetesiyile yetinmemiş, 1885 Ekim'inde Şamlı Selim Hamevi Paşa'nın sahibi olduğu el-Felah ve Lübnanlı Emin Nasıf Bey'in sahip olduğu el-Sadık adlı siyasi, edebi ve bilimsel bir gazetenin çıkarılmasına da yardımcı olmuştur.¹⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin Mısır'da Arapça olarak kurduğu üç büyük gazetenin sahiplerinin Mısırlı olmaması dikkat çekicidir. Bu sahiplerin Mısırlılar dışında Osmanlı tebaasından seçilmesi, iki temel amaca hizmet ediyordu: Birincisi, işgal güçlerinin doğrudan müdahale ya da baskılarından korunmalarını sağlamak; ikincisi ise padişahın emirlerine koşulsuz bağlılık göstererek bu talimatları tereddütsüz uygulamalarını garanti altına almaktı. Söz konusu el-Felah ve el-Sadık gazeteleri el-Kahire'nin yöntemini benimsemiş ve özellikle Osmanlı Hükümeti ve Mısır temsilcisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile ilgili haberlere daha geniş yer vermiştir.¹⁹⁹

Osmanlı Devleti'nin doğrudan desteğiyle Mısır'da yayımlanan neşriyatların yanı sıra, Osmanlı Hükümeti'nden herhangi bir destek almaksızın basılan yayınlar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yayınlar arasında en önemlilerinden biri Abdullah Nedim'in el-Üstad mecmuasıdır.

Gerçekten de el-Kahire gazetesi gibi Osmanlı Devleti'nin Mısır'da yayımladığı neşriyatın oluşturduğu atmosfer ile daha önce ele aldığımız Fahmi Paşa'nın tayin krizi sonrasında

¹⁹⁴ Örnek olarak bkz. *el-Kahire*, 2-4 Ocak 1886.

¹⁹⁵ *el-Kahire*, 14 Aralık 1885.

¹⁹⁶ BOA. DH.MKT. 1416/5 26 Nisan 1887.

¹⁹⁷ Phlepe de Tarz, *a.g.e.*, c. 3, s. 27.

¹⁹⁸ *a.g.e.*, s. 30.

¹⁹⁹ Söz konusu el-Felah ve el-Sadık gazeteleri halihazırda Mısır Milli Arşivi'nde tasnif işlemleri devam edilmektedir.

yaşanan gelişmeler, Mısır'daki entelektüel ve siyasi çevrelerde derin etkiler bırakmıştır. Bu gelişmeler, işgal karşıtı fikirlerin yayılmasına zemin hazırlayarak yeni bir muhalefet platformunun ortaya çıkışını mümkün kılmıştır. Bu bağlamda Abdullah Nedim'in 23 Ağustos 1892 tarihinde yayımlamaya başladığı el-Üstad dergisi işgalin siyasetten ekonomiye, eğitimden toplumsal yapıya uzanan geniş etkilerini ifşa eden önemli bir araç haline geldi. Dergi İngiliz işgaline karşı direnişi teşvik ederek kamuoyunda farkındalık oluşturmayı başardı ve kısa sürede 2600'ü aşan bir abone sayısına ulaştı. Bu popülaritesiyle, dönemin diğer yayınlarından ayrılarak geniş bir okuyucu kitlesine hitap etti ve toplumsal muhalefetin önemli bir sesi oldu.²⁰⁰

Abdullah Nedim, el-Üstad dergisinin başarısını yalnızca işgalin eleştirisiyle sınırlı tutmadı; aynı zamanda, bu mücadeleyi sürdürebilecek bir nesil yetiştirme misyonunu da üstlendi. Bu amaçla, eski Urabi Hareketi üyelerinden Binbaşı Latif Salim'in evinde faaliyetlerini gizlice sürdürdü. Burada, işgal yönetiminin baskı ve kontrol mekanizmalarından uzakta, yükseköğrenim gören öğrenci gruplarına dersler verdi. Bu toplantılarda, Urabi Hareketi'nin tarihsel arka planını ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkisini açıklayan el-Nedim, hareketin başarısızlık nedenlerini ele alarak öğrencilere umut aşıladı. Ayrıca, propaganda teknikleri, kitleleri harekete geçirme yöntemleri, siyasal hitabet sanatı, gazetecilik ve gazete çıkarma üzerine eğitici çalışmalar yaptı.²⁰¹

Nedim'in söz konusu faaliyetleri, yalnızca o dönemin genç neslini bilinçlendirmekle kalmadı; aynı zamanda işgal karşıtı mücadelenin sürekliliğini sağlayacak yeni liderlerin yetişmesine de katkı sağladı. Nedim'in devrim ruhunun devamı olarak gördüğü öğrencilerden biri, yıllar sonra Hizbü'l Vatani Partisi'ni kuracak olan Mısır Hukuk Mektebi mezunu Mustafa Kâmil'di.²⁰² Onun liderliğinde şekillenecek bu yeni siyasi hareket, Mısır'ın kurtuluş mücadelesinde önemli bir dönemeç olacaktı.

²⁰⁰ Ahmed Emin, *Zu'âmâ'ül Islah fi'l Asr-il Hadis*, Kahire: 1948, s. 231,234-236. Abdullah Nedim'in hayatı ile ilgili tafsilatlı bilgi için bkz., Ahmed Semir Efendi, *Sulafe'tün Nedim fi Müntahabat es-Seyid Abullah en-Nedim*, Kahire: 1897.

²⁰¹ a.g.e., ss. 239- 241.

²⁰² Abdürrahman er-Rafii, *Mustafa Kâmil Bais'ül Hareke'tül Vataniye (1892-1908)*, Kahire: 1939, ss. 48-49

Bu bağlamda, Abdullah Nedim'in çabaları hem dönemin basın hareketinde bir mihenk taşı olmuş hem de Mısır'da işgal karşıtı mücadelenin entelektüel temellerini güçlendirmiştir.

Urabi Hareketi'nin en güçlü hatiplerinden biri olan Nedim bu hareketin Osmanlı Devleti tarafından "isyancı" olarak tanımlanmasına rağmen Osmanlı'ya olan bağlılığını kaybetmemiştir. Aksine, Osmanlı Devleti'nin bu tutumunu olumlu bir niyetle değerlendirerek genç Mısırlılara Osmanlı ile ilişkilerin önemini anlatmayı kendisine bir görev edinmiştir. Bu bağlamda, özellikle Mustafa Genç Paşa gibi aydın Türk şahsiyetlerin, Nedim'in düşünce dünyası ve siyasi duruşu üzerinde derin bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.²⁰³ Nedim, özellikle işgal karşıtı mücadelede, İttihad-ı İslam düşüncesini bir dayanışma ve birlik aracı olarak benimsemiş ve bu fikri halk arasında işgale karşı ortak bir bilinç oluşturmak amacıyla etkin bir şekilde kullanmıştır.²⁰⁴ Onun bu yaklaşımı, hem Osmanlı-Mısır ilişkilerinin ideolojik boyutuna hem de Mısır'daki işgal karşıtı direnişin entelektüel temellerine katkıda bulunmuştur.

Nedim, bu fikirleri savunurken, özellikle Osmanlı karşıtı fikirleri destekleyen ve işgalcilerle iş birliği yapan bazı kesimlere, başta Hristiyan Mısırlılar olmak üzere, eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Bu çerçevede kaleme aldığı makalelerde, işgalin toplum üzerindeki etkilerini vurgulamış, birlik ve direniş çağrısında bulunmuştur. Bu yazıların birçoğu, onun liderlik ettiği el-Üstad mecmuasında yayımlanmış ve Mısır kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. Nedim'in işgal karşıtı fikirleri ve Osmanlı Devleti'ne duyduğu sadakat, yalnızca genç Mısırlılara hitap etmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Avrupalı güçlerin İslam dünyası üzerindeki tahakküm politikalarını eleştiren derin bir analiz sunmuştur. el-Üstad mecmuasında yayımladığı yazılarda, Osmanlı Devleti'ni sadece bir yönetim sistemi olarak değil, aynı zamanda İslam coğrafyasını bir arada tutan bir güç ve dayanışma unsuru olarak ele almıştır. Nedim'in şu ifadeleri, Osmanlı'nın Müslüman kimliği nedeniyle karşı karşıya kaldığı önyargı ve saldırgan politikaları açıkça ifşa etmektedir:

²⁰³ Abdürrahman er-Rafii, *es-Sevre'tül Urabiye ve'l İhtilal-il İngilizî*, Kahire: 1937, s.531.

²⁰⁴ Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 242.

Eğer Osmanlı Devleti bir Hristiyan devleti olsaydı, hiç şüphesiz ki, büyük devletler arasında adaletle hüküm sürmüş ve küçük devletler arasında ebedi bir varlık olarak yaşamaya devam etmiş olurdu. Ne var ki, Osmanlı'nın İslam'ın sancaktarı oluşu ve Avrupa'nın İslam'ı dünya sahnesinden silmek için yürüttüğü kin dolu çabaları, bu büyük devlete karşı onulmaz bir önyargının doğmasına neden olmuştur.

Bugün görüyoruz ki, Avrupa'nın sinsî telkinlerine kapılan nice gafiller, Osmanlı'yı haksızca eleştirmekte, ona beceriksizlik, adaletsizlik ve sert bir yönetim tarzı atfetmektedir. Ancak, adalet terazisinde hüküm verebilecek bir gözle bakabilselerdi, Osmanlı Devleti'nin, sadece İslam âleminin değil, dünyanın en sağlam temellere dayanan, en iyi yönetilen ve iradesi en güçlü devletlerinden biri olduğunu kabul ederlerdi.

Bu büyük devlet, Avrupalıların saldırgan tutkularına hedef olmuş bir mazlum durumundadır. Zira Osmanlı, Amerika kıtası dışında, Hristiyan dünyasının tam ortasında, on sekiz Hristiyan devletinin arasında dimdik ayakta duran tek Müslüman devlettir. Üstelik, onun yönetiminde, farklı inançların, mezheplerin, dillerin ve ırkların barış içinde bir arada yaşadığı bir düzen hüküm sürmektedir. Ancak Avrupa'nın kışkırtıcı emelleri, fitne tohumlarını ekmekte, benzer mezheplerden ya da aynı ırktan olan toplulukları birbirine düşürmekte ustalaşmıştır.

Her devlet, kendi sınırlarını koruma bahanesiyle ya da sözde dinî bir savunma gerekçesiyle Osmanlı'nın bereketli topraklarına göz dikmiş durumdadır. Asıl amaç, bu toprakları kendi çıkarları uğruna parçalamaktır. İşte bu yüzden, Osmanlı Devleti'nin karşısında duran herkes, onun yalnızca bir yönetim sistemi değil, hakikatin ve İslam'ın bayraktarı olduğunu asla unutmamalıdır.²⁰⁵

Nedim'in halk tarafından geniş ilgi gören el-Üstad mecmuasındaki yazıları uzun sürmedi. Çünkü İngiltere'nin Mısır temsilcisi Lord Cromer söz konusu yazıları muzır olarak nitelendirerek Nedim'i taassupla suçladı. Ardından el-Üstad kapatıldı ve Nedim Yafa'ya sürgün edildi.²⁰⁶ Nedim, devrim niteliğindeki başlattığı mücadelenin meşalesini en bariz talebelerinden biri olan Mustafa Kâmil'e devrederek, onun önderliğinde işgale karşı yeni bir mücadele dönemi başlatmış oldu.

Nedim'in sürgünü ve el-Üstad'ın kapatılması İngiliz işgal yönetiminin Mısır'daki millî uyanışı bastırmaya yönelik sert politikalarının bir yansımasıydı. Ancak bu durum ne

²⁰⁵ *el-Üstad*, 17 Ocak 1893.

²⁰⁶ BOA. Y.A.HUS. 277/54 6 Temmuz 1893; BOA. İ.HUS. 17/58 23 Ekim 1893.

Nedim'in fikirlerinin etkisini azaltabildi ne de onun öğrencisi Mustafa Kâmil'in bu fikirleri daha geniş kitlelere taşımamasını engelleyebildi. Nitekim Mustafa Kâmil Nedim'in işgale karşı başlattığı mücadeleyi devralarak milli direnişin ve özgürlük mücadelesinin daha geniş bir örgütlenme ile sürdürülebilirliğini sağladı. Böylece Nedim'in başlattığı mücadele Mustafa Kâmil'in liderliğinde Mısır'da işgal karşıtı hareketlerin güçlenmesine ve tarihî bir direnişin şekillenmesine önemli bir katkı sağladı.

2.2.2. Muhalefetin Yükselişi ve Mustafa Kâmil Bey'in Liderliği

1882 yılında İngiltere, Mısır'ı işgal ederek bu müdahalesini, Osmanlı egemenliği altında güvenliği sağlama gerekçesiyle meşrulaştırmaya çalışmıştır. Ancak işgalin arkasındaki esas motivasyonun, bölgedeki stratejik çıkarları korumak ve İngiliz nüfuzunu artırmak olduğu görülmektedir. Bu yaklaşım, zamanla Mısırlıların İngiliz askerlerinin ülkeden çekilmesi ve kapsamlı reformların gerçekleştirilmesi yönündeki taleplerinin karşısında önemli bir engel haline gelmiştir. Mevcut siyasi ve askerî koşullar, böylesi taleplerin dile getirilmesini zorlaştırmış ve her türlü bağımsızlık girişiminin doğrudan bir çatışmaya dönüşme riskini artırmıştır. Bu ortamda Mısırlı aydınlar ve çeşitli toplumsal gruplar, işgale karşı tepkilerini gösterebilmek amacıyla yeni stratejiler geliştirmeye yönelmişlerdir. Özellikle siyasi ve toplumsal düzeyde işgal karşıtı söylemleri güçlendirmeye yönelik girişimler artmış, farklı kesimlerin ortak bir zeminde buluşmasıyla birlikte daha örgütlü bir direniş hattı oluşmaya başlamıştır. Bu süreç, Mısır'da millî bilinçlenmenin pekiştiği ve kurtuluş mücadelesinin yeni bir safhaya evrildiği bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu Mısırlı aydınların başvurduğu stratejilerinden biri Hidivin gücüne dayanmayı denemek idi. Ancak Mısır Hidivin ilerleyen süreçte İngiliz işgal güçlerine yönelmesi nedeniyle bu strateji başarısız oldu. Bunun ardından Mısırlılar, Osmanlı Hilafeti'nin gücüne başvurmaya karar verdiler. Bu yaklaşım, İngiltere'nin Mısır'a resmi himaye ilanını engellemeyi ve Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki sıkı ilişkileri vurgulamayı amaçlıyordu. Nitekim Mısır'ın uluslararası alanda Osmanlı Devleti'nin "ecza-i mütemmiesi" olduğu ve Osmanlı sultanının Müslümanların halifesi olarak tam bir egemenlik hakkına sahip olduğu savunulmuş, böylece İngiltere'nin herhangi bir

müdahalede bulunma yetkisinin yalnızca Osmanlı sultanının onayı ile mümkün olabileceği belirtilmiştir.²⁰⁷

Mısırlılar aynı zamanda *Cemiyet-ül İntikam es-Sırrıye* (Gizli İntikam Cemiyeti) gibi gizli örgütlerden de destek almıştır. Bu derneğin amacı İngilizleri Mısır'dan çıkarmak için İngiliz askeri liderlerini suikast yoluyla hedef almak olarak belirlenmiştir. Ancak mezkûr cemiyet kısa süre içinde işgal yetkilileri tarafından deşifre edilmiş ve liderleri tutuklanmış ve faaliyetlerine son verilmiştir.²⁰⁸ Söz konusu Mısırlıların gizlice kurdukları intikam cemiyetlerinin dağıtılması Mısır'ın İngiliz işgaline karşı direniş stratejileri üzerindeki baskıyı ve gizli örgütlerin direniş sürecindeki kritik rolünü ortaya koymuştur.

Bu aşamada, millî hareket önceki başarısız girişimlerinin ardından basına yönelmiştir. Millî hareketin yeniden canlanmasında ulusal gazetelerin önemli bir rolü olmuştur. Özellikle yayımlanan el-Mukattam gazetesi İngiliz varlığını destekleyen makaleler yayımlayarak millî hareketin dikkatini çekmiştir. Gazete, İngiliz işgalini ülkede ilerleme ve refah getiren bir girişim olarak değerlendirmiş ve Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki egemenliğini ve politikalarını eleştirmiştir. Bu gazetenin çıkışı, Osmanlı varlığını destekleyen ulusal gazetelerin ortaya çıkmasına yol açmış ve hidivin resmi yetkilerini destekleyen bir basın hareketini başlatmıştır. Bu bağlamda, 1899 yılında Ali Yusuf'un sahibi olduğu el-Müeyyid ve 1900 yılında Mustafa Kâmil'in el-Liva gazeteleri en önde gelen örnekler arasında yer almıştır.²⁰⁹

Bu süreçte, işgal yetkilileri Osmanlı Devleti'ni destekleyen ve işgale karşı çıkan ulusal gazeteleri kapatma politikasını değiştirdi. İşgal yönetimi, millî hareketin kendini şiddet içermeyen, yasal yollarla ifade etmesini teşvik etmek amacıyla, önceden uyguladığı kapatma politikalarını gözden geçirdi. Millî hareketin, gizli cemiyetler aracılığıyla şiddetli yöntemlere başvurmasından kaçınmak isteyen işgal yönetimi, gazetelerin basında yasal yollarla ifade edilmesini sağlamaya yönelik bir strateji benimsedi. Bu değişiklik,

²⁰⁷ Celal Yahya & Halit Naim, *Mısır'ül Hadise*, İskenderiye: 1988, s.55-58.

²⁰⁸ Arthur Edward Goldschmidt, *The Memoirs and Diaries of Muhammad Farid, an Egyptian Nationalist Leader (1868-1919)*, New York: 1983, s. 66.

²⁰⁹ Kolaylık açısından el-Liva ve el-Müeyyid yerine sadece Liva ve Müeyyid şeklinde yazmayı tercih edilecektir.

millî hareketin basın ve toplantılar yoluyla güçlenmesine ve etkisini artırmasına neden oldu.²¹⁰

Abdullah Nedim'in fikrî ve siyasî görüşlerinden etkilenecek işgale karşı mücadele bayrağını devralan Mustafa Kemal Bey (1874-1908), yeni Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın iktidara gelmesiyle birlikte halkın siyasi uyanışını bir fırsat olarak değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, çeşitli yöntemlere başvurmuştur. İlk olarak, Mısır'ın mevcut durumunu kapsamlı bir şekilde analiz etmiş ve bu analizlerini hem Arap hem de Avrupa basınında yayımladığı makalelerle kamuoyuyla paylaşmıştır.

Mustafa Kâmil'in entelektüel çabaları, yalnızca siyasi yazılarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda tarihsel bir perspektifle kaleme aldığı "*Feth'ül Endülüs*" adlı romanıyla da dikkat çekmiştir. Bu eser Müslümanların Endülüs'ü fethi gibi İslam tarihindeki önemli bir olayı ele alarak Müslümanların Avrupa karşısındaki zaferlerini vurgulamaktadır. Mezkûr Roman bir yandan Müslümanların tarihsel başarılarını yüceltirken, diğer yandan İngiliz işgaline karşı direnme çağrısı yaparak halkın kolektif hafızasını ve direniş bilincini güçlendirme hedefi taşımaktadır.²¹¹

Mustafa Kâmil'in 1898 yılında yayımladığı *el-Mesele-tü'ş Şarkîye (Şark Meselesi)* adlı eseri ise İslam ile Haçlılık arasındaki tarihsel çatışmayı ele alarak Avrupa'nın sömürgeci ve Haçlı geçmişine ışık tutmuştur. Bu eserde Mustafa Kâmil yalnızca tarihi bir analiz yapmakla kalmamış, aynı zamanda İttihad-ı İslam fikrini savunarak Mısır başta olmak üzere Müslüman ülkelerin kalkınma potansiyelini ve Avrupa işgaline karşı direnme kapasitesini vurgulamıştır.

Kitabın girişinde yer alan dua ve niyaz Mustafa Kâmil Bey'in Osmanlı Devleti'ne ve Halife Sultan Abdülhamid'e duyduğu bağlılığı ve İslam dünyasına yönelik umutlarını açıkça ifade etmektedir. Girişte şu ifadeler yer alır:

²¹⁰ Yunan Lebib Rızık, "Eser-u Kanunu'l Matbuat fi'l Hareketi'l Vataniye 1909-1912", *Tarih-u Mısır Beyn'el Fikri ve'l Siyase*, (Der: Abdülmünim Said), Kahire: Darü'l Kütüb, 2009, ss.73-74.

²¹¹ *el-Müeyyid*, 18 Aralık 1893.

Ben, göklerin ve yerin yaratıcısı olan Allah'a, içten bir kalp ve samimi bir yürekle dua ediyorum. Osmanlı Devleti'ne ebedi kuvvet ve sermedi zaferler ihsan etmesini, böylece Müslümanların her daim âli ve şerefli bir yaşam sürmelerini temenni ediyorum. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ni muhafaza eden ve İslam'ın hamisi olan celil Sultan Abdülhamid'in himayesinde daima muhafaza edilmesini niyaz ediyorum.²¹²

Ayrıca Mustafa Kâmil söz konusu eserinin birinci bölümünde İngiliz işgaline karşı Osmanlı Devleti ve halifelik etrafında birleşme çağrısında bulunmuştur. Bu bölümde Osmanlılar ve Müslümanların, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik düşmanlığına karşı tüm güçleriyle Sultan'ın etrafında kenetlenmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Mustafa Kâmil'e göre, bu yüce amaç uğruna özveriyle mücadele etmek, Müslümanların bağımsızlıklarını korumalarını ve köleleştirilme tehlikesinden uzak kalmalarını sağlayacaktır. Aynı zamanda, Müslümanların kutsal İslam halifeliğini maddi ve manevi desteklerle güçlendirmeleri gerektiğini ifade ederek, halifeliğin korunmasının Müslümanların onurunu, şerefini ve İslam inancının yüceliğini temin edeceğini belirtmiştir. Şu ifadeler, bu daveti açıkça yansıtmaktadır:

...Osmanlılar ve Müslümanların, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlığı karşısında, tüm güçleriyle Sultan'ın etrafında birleşmeleri ve ülkelerini savunmaları gerekmektedir. Bu yüce amaç uğruna birçok kişinin özverili bir şekilde mücadele etmesi, onların ebedi olarak efendi olmalarını ve köle durumuna düşmemelerini sağlayacaktır. Ayrıca, Müslümanların, kutsal İslam halifeliğinin etrafında birleşmeleri ve bu halifeliği maddi ve manevi desteklerle güçlendirmeleri şarttır. Zira, halifeliğin korunması, onların onur ve şerefini, bu halifeliğin varlığı ise onların büyük ve yüksek bir konumda olmalarını ve İslam inancının yüceliğini temin edecektir.²¹³

Bunun yanı sıra, Mustafa Kâmil yalnızca Müslümanları değil, Osmanlı Devleti'ne karşı kararsız veya tutumlarını açıkça belirtmeyen Hristiyan Mısırlılar başta olmak üzere Doğu Hristiyanlarını da Osmanlı Devleti'ne sadık kalmaya davet etmiştir. Ona göre, Osmanlı

²¹² Mustafa Kâmil, *el-Mesele-tü'ş Şarkiye*, Kahire: 1898, s.2.

²¹³ a.g.e., ss. 28-30

Devleti'nin bölünmesi, yalnızca Müslümanlar için değil, Doğu Hristiyan toplulukları için de ölümcül sonuçlar doğuracaktır. Bu görüşünü şu şekilde dile getirmiştir:

...Doğudaki Hristiyanların iyiliği için çalışanlar, her şeyden önce şunu bilmektedirler ki, Osmanlı Devleti'nin bölünmesi veya çözülmesi, Müslümanlardan önce, Hristiyan doğudaki tüm topluluklar için ölümcül bir darbe olacaktır.²¹⁴

Mustafa Kâmil dini faktörlerin ve İslam ile Haçlılar arasındaki tarihsel çatışmanın, Osmanlı Halifeliği'nde azınlık grupları arasında Avrupa'nın dış müdahaleleriyle körüklenen huzursuzlukların ve fitnelerin temel nedeni olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda, halifeliğe bağlı topraklarda, özellikle Yunanistan gibi bölgelerde benzer fitnelerin yaşandığını belirtmiştir. Dini etkenlerin nasıl manipüle edildiğini şu ifadelerle açıklamaktadır:

...Diğer bazı ülkeler tarafından kullanılan unsurlar, örneğin Ermeniler, dini etkenler ve dini komplolarla kışkırtılmaktadır. Bu durum, Ermeni meselesinde açıkça ortaya konmuştur.²¹⁵

Mustafa Kâmil ayrıca, İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak amacıyla desteklediği Arap halifeliği projesine karşı sert bir duruş sergilemiştir. İngiltere'nin bu projeye, İslam halifeliğini kendi kontrolündeki bir figüre devretmeyi amaçladığını ve bu yolla Arapları Osmanlı'ya karşı ayaklanmaya teşvik etmek istediğini şu sözlerle ifade etmiştir:

*İngiltere, İslam halifeliğini kendi denetimindeki bir kişiye devretmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla, İngilizler Arap halifeliği projesini ortaya koymuş ve bu yolla Arapları yanlarına çekmeyi, böylece Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarını sağlamayı ummuşlardır.*²¹⁶

Buna karşın, muhtemelen Osmanlı Hükümeti tarafından henüz yeterince tanınmamış olması nedeniyle, Mustafa Kâmil'in *el-Meseletü's-Şarkıyye* adlı eseri, Osmanlı Devleti

---

²¹⁴ a.g.e., ss. 40-41

²¹⁵ a.g.e., s. 71

²¹⁶ a.g.e., s. 89

tarafından muzır bir neşriyat olarak değerlendirilmiş ve “*Memalik-i Şahane’ye men-i ithal*” uygun görülmüştür.²¹⁷

Mustafa Kâmil mücadelesini yalnızca kitaplar ve akademik çalışmalarla sınırlı tutmamış, yerel ve Avrupa basınında yayımladığı çok sayıda makale ve verdiği gazeteci mülakatlarıyla Mısır’ın özgürlük hakkını savunmaya ve İngiliz işgalinin meşruiyetsizliğini vurgulamaya devam etmiştir. Ülke içindeki ve dışındaki çeşitli toplantılarda ve etkinliklerde yaptığı konuşmalarla, halkın ulusal bilincini artırmayı ve Mısır davasını uluslararası kamuoyuna duyurmayı hedeflemiştir.

Bu çerçevede, Avrupa’ya düzenlediği seyahatler, onun mücadelesinde kritik bir stratejik boyut oluşturmuştur. Bu seyahatler sırasında, ülkesinin meselelerini anlatmış ve Avrupa ülkeleri arasındaki siyasi ve ekonomik çıkar çatışmalarından yararlanarak Mısır’ın kurtuluş davasına destek aramıştır. Mustafa Kâmil’in Avrupa’daki faaliyetlerinde özellikle Fransa’ya ağırlık vermesi, burada etkili şahsiyetlerle tanışması ve fikirlerini yayma imkânı bulması, onun Nedim gibi sürgün edilmesini veya yayınlarının kapatılmasını önlemiş olabilir.

Mustafa Kâmil Bey’in hem yazıları hem de edebî eserleri, İngiliz işgaline karşı mücadelede halkı bilinçlendirme ve direnişi teşvik etme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu ifadeler, Mustafa Kâmil’in millî mücadele sürecini, Osmanlı Devleti’nin ve İslam birliğinin ortak bir gelecek inşasındaki merkezi rolü üzerinden temellendirdiğini göstermektedir. Aynı zamanda, Mustafa Kâmil’in işgal karşıtı mücadelesinin yalnızca bir dini dayanışma çağrısı olmadığını, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin varlığını tüm Doğu toplumları için bir istikrar unsuru olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu açıklamalar, Mustafa Kâmil’in Osmanlı Halifeliği’ni yalnızca Müslümanların dini birliği açısından değil, aynı zamanda bölgesel istikrar ve siyasi güç dengesi bağlamında stratejik bir unsur olarak gördüğünü göstermektedir.

---

²¹⁷ BOA. HR.TH. 212/18 24 Mayıs 1898.

Mustafa Kâmil basın yoluyla yürüttüğü mücadelesini Kahire’de çıkardığı üç önemli gazete ile de pekiştirmiştir: 1900 yılında yayımlanmaya başlayan *Liva* adlı Arapça gazete ile 1907 yılında yayımladığı *Le Téméraire Égyptien* ve *The Egyptian Standard* adlı Fransızca ve İngilizce gazeteler, onun halk ve uluslararası kamuoyu üzerindeki etkisini artırmasını sağlamıştır.²¹⁸

Bu çabalarının yanı sıra, 1907 yılında *Hizb’ül Vatani (Ulusal Parti)*’nin kuruluşunu gerçekleştirmiş ve bağımsızlık mücadelesini daha kurumsal bir zemine oturtmuştur. Parti Mısır halkının ulusal birliğini sağlama ve İngiliz işgaline karşı daha organize bir direniş sergileme amacı güderek, Mustafa Kâmil’in siyasi mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.²¹⁹

Mustafa Kâmil’in mücadelesi ve Hizb’ül Vatani’nin bu dönemdeki rolü Mısır halkının kurtuluş mücadelesinde önemli dönüm noktalarını temsil etmektedir. Bu süreç, bir dizi kritik meselenin ele alınmasını ve dönemin halk mücadelesinden çıkarılan derslerin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu meseleler arasında İttihad-ı İslam’ın teşvik edilmesi Avrupa ülkeleri arasındaki stratejik çelişkilerden yararlanılması ve Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile yapılan ittifak gibi konular yer almaktadır.

Mustafa Kâmil’in liderliğindeki Hizb’ül Vatani Partisi, İngiliz işgalinin Mısır’daki siyasi, ekonomik ve sosyal etkilerine karşı bir dizi tutum ve strateji geliştirmiştir. Özellikle, işgalcilerin ülkede yaymayı amaçladığı propaganda ve kamuoyu manipülasyonlarına karşı mücadele çabaları bu dönemin önemli bir parçasıdır. Parti, bu çerçevede, halkın bilinçlenmesi ve işgalcilerin manipülatif girişimlerine karşı direnişini güçlendirmek amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.

Bu süreçte İttihad-ı İslam düşüncesinin teşvik edilmesi Müslüman halkların birlik ve dayanışmasını güçlendirmek amacı taşımıştır. Aynı şekilde Avrupa ülkeleri arasındaki ikincil çelişkilerden stratejik olarak yararlanarak Mısır’ın kurtuluş mücadelesine destek sağlama çabası, Mustafa Kâmil’in uluslararası alandaki etkinliğini artırmıştır. Hidiv

²¹⁸ Ali Fehmi Bey, *Sîret -ü Mustafa Kâmil*, c. 1, Kahire: 1926, s. 111.

²¹⁹ *a.g.e.*, s. 131.

Hilmi Paşa ile yapılan ittifak ise Osmanlı himayesinde birlik sağlama hedefini güçlendirmiştir. Sonuç olarak Hizb'ül Vatani'nin bu dönemlerdeki faaliyetleri yalnızca özgürlük mücadelesini desteklemekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı-Mısır rabitalarını pekiştirme ve halkın siyasal, ekonomik ve sosyal haklarını savunma konusunda da etkili bir rol oynamıştır.

İngiliz işgaline karşı gelişen muhalefet hareketinin önde gelen isimlerinden biri olan Mustafa Kâmil Bey, Osmanlı-Mısır dayanışmasını temel alan bir siyasal strateji benimsemiştir. Politik yaklaşımı, yalnızca hukuki değil aynı zamanda fiilî düzeyde de Osmanlı egemenliğini meşru göstermek ve İngiltere'ye karşı bir direnç hattı oluşturmak amacı taşıyordu. Bu doğrultuda, önderi Abdullah Nedim'in fikirlerini sürdürerek Mısırlılara Osmanlı Devleti etrafında yeniden birleşme çağrısında bulunmuştur.

Mustafa Kâmil, İngiliz işgalinin özellikle onuncu yılına gelindiğinde Mısırlı halkın Osmanlı Devleti'nin işgale müdahale edeceği yönündeki umutlarını giderek yitirdiğini gözlemlemiştir. Bu beklentilerin arka planında, Fransız işgali dönemine ait tarihsel bir deneyim yer almaktadır. O dönemde Osmanlı Sultanı, Napolyon'un Mısır'daki varlığına karşı askeri müdahalede bulunmuş ve bu durum Mısır halkının hafızasında güçlü bir etki yaratmıştır. Mustafa Kâmil Bey, halkın benzer bir müdahalenin tekrar yaşanabileceğine dair inancını canlı tutmaya çalışmış; siyasal söyleminde bu tarihsel hatırayı etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu bağlamda, Mustafa Kâmil Bey, Osmanlı-Mısır ilişkilerini canlandırmak ve İngiliz işgaline karşı direnmek amacıyla çeşitli yollar denemiştir. Mısır'ın farklı şehirlerine giderek mitingler düzenlemiş, yerli ve yabancı gazetelerde demeçler vererek halkın Osmanlı ile olan bağlarını hatırlatmıştır. Ayrıca Mustafa Kâmil Fransa'dan döndükten hemen sonra 28 Ocak 1895 tarihinde el-Ahram gazetesinde verdiği şu demeçte, Mısırlıların Osmanlı kimliği ve millî birliği etrafında birleşmesini savunmuştur:

...Beni ve Lord Cromer'in kardeşi olan Albay Baring'i, hayatın en güzel tesadüflerinden biri bir araya getirdi. Bu buluşmada kendisinin Mısır meselesi hakkındaki görüşlerini ve İngilizlerin bu meseleye dair iyi niyetlerini öğrenmek istedim. Sohbetin en önemli noktalarını okuyucuların faydasına sunmak ve İngiltere'nin önde gelen isimlerinden birinin, özellikle de

Mısır'daki Britanya temsilcisine en yakın kişilerden birinin görüşlerini göstermek için aktarmak istedim Kendisi, İngilizlerin alışkanlığının aksine, konuşmaya başladı ve şöyle dedi: 'Sen Mısırlı mısın, Osmanlı mı?' Ben de cevap verdim: 'Mısırlı Osmanlıyım.' Bunun üzerine, hayret ifadesi yüzünde belirgin bir şekilde, 'İki vatandaşlık bir kişide bir araya gelebilir mi?' diye sordu. Ben de şöyle cevap verdim: 'Bu iki vatandaşlık meselesi değil, aslında bu tek bir vatandaşlık. Çünkü Mısır, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir ülkedir ve (saygıdeğer zatınızın da bildiği üzere) bağlı olan, kendisine bağlı olduğu otoriteden hiçbir hüküm açısından farklı olamaz.' Bu cevabımdan sonra biraz gülümseyerek şöyle dedi: 'Coğrafya kitaplarının yazarları ve mevcut siyasi durumun gölgesinde yaşayan bazı yazarlar, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerinde bir miktar otoriteye sahip olduğunu söylüyor. Ancak geçmişi ve şimdiki durumu bilen hiç kimse, Mısır'ın İngilizler tarafından yönetildiğini ve bu yönetimin, akli başında hiçbir kimseye şüphe bırakmayacak kadar kesin olduğunu inkâr edemez.' Bu sözü, onun İngiliz milletine olan sevgisi ve İngiliz sömürgelerinin genişlemesine olan tutkusu temelinde söylediklerini görerek alayla karşıladım ve dedim ki: 'Bakanlarınız ve önde gelen adamlarınız defalarca söylediler ki Mısır'daki işgaliniz sadece geçici bir işgaldir; durumun düzelmesi ve hükümdarın otoritesinin güçlendirilmesinden sonra sona erecektir. Hatta bunun üzerine yeminler ettiniz ve Avrupa'ya ve bize verdiğiniz kesin vaatlerle Mısır'dan askerlerinizi barışçıl bir şekilde çekeceğinize dair sözler verdiniz. (Bu, İngiliz tacına ve parlamentonuzun şerefine duyduğunuz saygının bir gereğidir.) Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki haklarını teyit eden uluslararası anlaşmalar ve fermanlarla desteklenen bu durum ışığında, şimdi tam tersi bir şey söyleyip önde gelen devlet adamlarınızın söylediklerinin aksini açıkça dile getirmenizi nasıl açıklarsınız? Eğer bu mesele açığa çıkar, sır ortaya dökülür ve insanların sizlerin Avrupa ve Mısır'a apaçık bir şekilde yalan söylediğinizi öğrenirlerse durumunuz ne olacak? Dahası, bu değerli vadimizi (Nil Vadisi) kendi topraklarınız gibi görme hayallerinizin aksine, zorla geri çekilmek zorunda kalırsanız sonunuz ne olur?' Bu sözlerimden sonra yüksek sesle güldü ve şöyle dedi: 'Ne kadar da iyi niyetlisiniz, Mısırlılar! Siz medeni bir durumdan çok fitrat bir hâlde bulunuyorsunuz.'²²⁰

Kâmil'in burada anılan yaklaşımı hem Mısır milliyetçiliği hem de Osmanlı karşıtı hareketlere karşı bir fikinsel ve siyasi mücadelenin bir sonucu olarak şekillenmiştir. Mustafa Kâmil'in bu çabası Osmanlı egemenliğini yeniden tesis etme arzusunu ve İngiliz işgaline karşı ortak bir direniş çağrısını güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Bunun sonucunda, kendisiyle ilgili İstanbul hükümeti tarafından yukarıda belirtilen olumsuz yargılar ortadan kalkmıştır. Nitekim doğrudan İstanbul Hükümeti ile Mısır'ın siyaset ve düşünce çevreleri arasında bir iletişim kanalı kurmak üzere İstanbul'a gittiğinde iyi

²²⁰ *el-Ahram*, 28 Ocak 1895.

karşılanmış ve ilerleyen tarihlerde, 1899'da padişah tarafından Üçüncü Rütbeden Mecidiye Nişanı ile ihsan edilmiştir.²²¹ Ayrıca Padişah Sultan II. Abdülhamid, Mustafa Kâmil Bey'i manevi olarak desteklemesinin yanı sıra faaliyetlerine maddi anlamda da teşvik etmiştir. Örneğin, Kâmil'in 1899 yılında Kahire'de açtığı özel okul için²²² genel bütçeden aylık 5.000 kuruş tahsis edilmesini sağlamıştır.²²³ Keza 1904'te Padişah Mustafa Kâmil'e Mirmiran/Paşalık rütbesini tevcih edecektir.²²⁴

Bu taltif, şüphesiz, Mustafa Kâmil'in İstanbul'daki itibarını artırmış, aynı zamanda Mısır'da büyük bir memnuniyetle karşılanarak hem halk hem de devlet adamları nezdinde sosyal statüsünü güçlendirmiştir. Öte yandan, Mustafa Kâmil'in İstanbul ziyareti ve Sultan tarafından onurlandırılması, Mısırlılar arasında derin bir hayranlık uyandırmıştır. Kâmil Mısır'a döndüğünde halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Ancak gerek Sultan'dan gerekse halktan gördüğü bu yoğun ilgi, Kâmil'de bir yandan gurur, diğer yandan endişe duygularını beraberinde getirmiştir. Kâmil hissettiği bu karmaşık duyguları, yakın dostu Ali Fehmi Bey'e gönderdiği bir mektupta şu şekilde ifade etmiştir:

Cenab-ı Hakk'ın ihsanı ve Sultan Hazretlerinin inayetiyle, birinci rütbe-i saniyeden (ki Mirimiran rütbesinden mukaddemdir) bir paye ile taltif olundum. Ancak gazeteler bu ihsanın haberini yayımlar yayımlamaz, işgalcilerin basını adeta çılığına dönmüş ve en galiz ifadelerle hücumla geçmişlerdir. Buna mukabil, sadık ve hakiki vatanperverler bu ihsandan büyük bir memnuniyet duymuş gerek posta gerek telgraf yoluyla türlü türlü tebrik ve muhabbet dolu mesajlar göndermişlerdir.

Her ne kadar, ilk ihsanda olduğu gibi bu ikinci ihsanda da memnuniyetsizliğimi gizlememişsem de böylesine kısa bir süre içinde iki defa ihsana mazhar olunması Devlet-i Aliyye tarihinde nadiren vuku bulmuş bir hadisedir. Bununla birlikte, Sultan Hazretlerinin bu ihsan ile işgale karşı keskin bir ok attığını ve onların hoşnutsuzluğunu artırmak muradında olduğunu düşünmekteyim. Nitekim Sultan'ın işgale muhalif olanlara iltifatı, onun bu işgali hoş görmediğinin ve bir an evvel sona erdirilmesini arzuladığının açık bir delilidir.

Elbette ki, vatanın düşmanları, memleketin hasımları ve kendilerini milletin bir parçası gibi gösteren münafıklar, bu ihsanı şahsımı itibarsızlaştırmak ve gizli-açık yanımda yer alan dava arkadaşlarım ile arama nifak tohumları

²²¹ BOA. İ.MTZ. 5/366. 20 Eylül 1899.

²²² *el- Müeyyid*, 28 Mart 1899.

²²³ BOA. MF.MKT. 694/32 4 Nisan 1903.

²²⁴ BOA. İ.MTZ. 6/400 28 Ocak 1904.

ekmek için bir vesile olarak kullanacaklardır. Ancak şundan eminim ki, bu fitneciler hiçbir surette muvaffak olamayacaklardır. Zira insanlar şahısları değil, uğruna mücadele edilen prensipleri severler. Hamdolsun ki, ben, unvan ve nişanlar ile değil, benimsediğim prensiplerle tanınır ve takdir edilirim.

Düşman dilediği kadar konuşa dursun; nihayetinde, o bir düşmandır. Ancak Yıldız Sarayı ile Abidin Sarayı arasındaki umumi siyasetin evvelkine nazaran daha iyi bir hale geldiğini müşahede etmekteyim. İngilizlerin İstanbul ve Kahire'de bu münasebetleri baltalamak ve tâbi ile metbu arasında bir nifak halkası oluşturmak için kurduğu düzenler ise muvaffak olamamıştır. Bu başarısızlık, vatanperverleri teskin eden ve memnuniyet bahşeden bir neticedir...

Mustafa Kâmil ²²⁵

Kâmil Paşa Mısır'a döndükten sonra da Osmanlı Mısır davası için çalışmalarını aynı azim ve kararlılıkla sürdürdü. Nitekim Mustafa Kâmil Bey İskenderiye'de düzenlediği mitingde Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında Mısırlıların Osmanlı ordusuna destek vermeye devam etmeye çağırdı. Kâmil Osmanlı'nın İngilizlerin etkisine girmediğini ve kendi bağımsızlığını savunduğunu belirterek Mısırlıların Osmanlı'nın yanında yer almasının doğal olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Mısırlıların Osmanlı'ya yardım etmeleri gerektiğini ve bu şekilde Osmanlı'ya duydukları minnettarlığı göstereceklerini belirtmiştir.²²⁶ Zira gerek Kahire gerek İskenderiye'de halk ve cemiyetler tarafından ianeler toplanıp Osmanlı ordusuna gönderilmiştir.²²⁷ Ayrıca Mustafa Kâmil Padişah'tan Avrupa devletlerine yönelik bir talepte bulunmasını beklediğini ifade etmiştir. Ona göre, barış anlaşmasının bir şartı olarak İngilizlerin Mısır'dan çekilmesi gündeme getirilmelidir. Bu talebe karşılık, Osmanlı ordusunun Yunan topraklarından çekilmesi teklif edilmelidir.²²⁸ Mustafa Kâmil'in bu teklifi Mısırlılar arasında büyük bir heyecan uyandırmıştır.²²⁹

Anacak bu durum, Mısır'daki Yunan topluluğunda hoşnutsuzluk ve öfkeye neden olmuştur. Yunan topluluğunu temsil eden gazeteler, örneğin İskenderiye'de yayımlanan Alfard İsekenderi ve İngiliz işgaline bağlı kalan The Egyptian Gazette gibi, Mustafa

²²⁵ Ali Fehmi Bey, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 434-435.

²²⁶ *el-Müeyyid*, 9 Nisan 1897.

²²⁷ BOA. Y. PRK. MK. 7/64 18 Mart 1897.

²²⁸ *Le Reforme*, 16 Mayıs 1897.

²²⁹ BOA. Y.EE. 129/88 23 Mayıs 1897.

Kâmil'i Yunan düşmanlığı ile suçlamış ve Padişah'tan Türk askerlerinin Tesalya'da kalmasını talep ettiği açıklamasını eleştirerek detaylı bir izahat istemiştir. Mustafa Kâmil'in bu eleştirilere verdiği yanıtta Avrupa'nın Türk-Yunan sorununa müdahale ederken Mısır meselesine kayıtsız kalmasını sorguladı. Kâmil Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin Yunanistan'dan askerlerini çekmesini talep ettiği gibi, İngiltere'nin de Mısır'daki işgalci güçlerini geri çekmesi gerektiğini belirtti. Mustafa Kâmil söz konusu Alfard İsekenderi ve The Egyptian Gazette'nin itham ve eleştirilerine cevaben *Le Reforme* gazetesinde bir tezkir ve izahat şöyle yayımlamıştır:

“...Bu benim görüşüm ve düşüncemdir; belki sizi memnun etmeyebilir. Sayın müdür, bizim görüşlerimize ve düşüncelerimize katılmayabilirsiniz, ancak onları saygıyla karşılamalısınız, tıpkı bizim sizin duygularınıza ve görüşlerinize saygı gösterdiğimiz gibi. Siz olaylara Yunan çıkarları açısından bakıyorsunuz, ben ise Mısır çıkarları açısından. Her birimizin sadece kendi vatani için adil olması gerekir, başka bir ülke için değil.”²³⁰

Mustafa Kâmil 7 Haziran 1897 tarihinde İskenderiye'de düzenlediği ve beş altı bini aşkın kişinin katıldığı mitingde,²³¹ Avrupa'nın yerel gazetelerinde Mısır milletinin Yunan-Türk Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne gösterdiği destek nedeniyle maruz kaldığı saldırılara karşı bir savunma yapma kararı aldı. Mustafa Kâmil mezkûr mitingde Mısırlıların Osmanlı ordusuna katılmalarını eleştiren dini taassup suçlamalarını reddetti. Mitingde yaptığı konuşmada Kâmil Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne olan desteğinin, İngiliz işgaline karşı güçlü bir tepkiyi temsil ettiğini vurguladı.

...Mısır ulusunun Osmanlı Devleti'ne yönelik gösterdiği destek, İngiliz işgaline karşı güçlü bir tepkidir ve ulusun farklı kesimlerinin Osmanlı ordusuna katılımı, Mısır'daki İngilizlere karşı genel bir oy kullanma anlamına gelmektedir... Devlet-i Aliyye'ye olan desteğimizi eleştirenlere soruyoruz: İngilizler, 1893 yılından itibaren neden Türkiye'ye karşı bir politika izlemeye başladılar? O tarihe kadar Türkiye'yi ve Sultan'ı sürekli olarak dostları ve destekçileri olarak tanıtırken, neden sonradan onlara karşı tavır aldılar? Bu değişimin nedeni Sultan'ın, Mısır'a ve onun yöneticilerine karşı işbirliği yapmayı reddetmesi olabilir mi? Sultan, Mısırlıların umutlarını ve isteklerini yeterince değerlendirdi diye mi? Varsayalım ki, Mısır ile Devlet-i Aliyye arasındaki ilişki yalnızca uluslararası düzeydedir. O zaman yaşamımızı tehdit

²³⁰ *Le Reforme*, 16 Mayıs 1897.

²³¹ BOA. A.MTZ. 18/126 5 Kasım 1907.

etmeyi ve düşmanlarımızı bize karşı desteklemeyi reddeden bir devlete karşı minnettarlığımızı ifade etmek, ulusal sorumluluklarımızdan biri değil midir?²³²

Söz konusu İskenderiye mitingi büyük bir etki yarattı ve basında geniş yankı buldu. Kâmil Bey'in konuşmasının detayları Alfard İskenderi gazetesi gibi kendisini sürekli farklı ithamlarda bulunan bir yayın organı tarafından bile olumlu bir şekilde aktarıldı. Gazete miting detaylarını şu şekilde aktardı:

... Bireyler ve gruplar halinde insanlar, İskenderiye Zizinia Tiyatro'suna Mustafa Kâmil Bey'in Mısır meselesi üzerine yaptığı konuşmayı dinlemek için akın etti. Bu güzel mekân, Bab Şark Caddesi'nde yer alan, fesler ve sarıklar içinde bulunan halkla dolup taşmıştı. Koltuklar ve merdivenlerde yoğunluk vardı; insanlar ayakta duruyor veya kapılardan ve geçitlerden dolaşıyordu. Yoğunluk o kadar fazlaydı ki, tiyatronun girişlerinde bile boş yer yoktu. Akşam dokuzda Mustafa Kâmil Efendi geldi ve sahneye çıktı. Büyük bir alkışla karşılandı ve kendisine birçok çiçek demeti sunuldu. Özellikle, İskenderiye halkı adına sunulan şık bir çiçek demeti dikkat çekti. Konuşmasına başlayan Mustafa Kâmil Efendi, bir buçuk saat süren konuşması boyunca sürekli alkış aldı; her cümlemin sonunda alkışlar uzun süre devam etti ve bazen konuşmasını kesmek zorunda kaldı. Ses tonu etkileyici, gür ve netti; bu nedenle mekânın her yerinden duyulabiliyordu. Toplantıdaki herkes, hatibin akıcı ve anlaşılır ifadeleriyle yaptığı konuşmayı rahatça anlayabildi.²³³

2.2.3. Liva Gazetesinin Doğuşu ve Osmanlı-Mısır Kimliğine Etkisi

Liva gazetesi Osmanlı-Mısır ilişkilerini güçlendirme ve Mısır milliyetçiliğini teşvik etme misyonuyla yayımlanmış önemli bir basın organıydı. Kuruluşundan itibaren hem Mısır'daki hem de Osmanlı Devleti'ndeki okuyuculara hitap ederek millî bilinç oluşturmayı amaçladı. Gazete yalnızca Mustafa Kâmil'in fikirlerini yaymakla kalmayıp aynı zamanda dönemin Kavmiyyet /Nationalist/ milliyetçi düşüncelerinin tartışıldığı ve geniş kitlelere ulaştırıldığı bir platform haline geldi. Liva Mısır milliyetçilerinin Osmanlı çatısı altında birleşmesini teşvik eden bir simgeye dönüştü ve Mustafa Kâmil'in halk arasında kazandığı derin etkiyi ve saygınlığı gözler önüne sermektedir. Gazete halk

²³² *el-Müeyyid*, 9 Haziran 1897.

²³³ *Alfard İskenderi*, 10 Haziran 1897.

arasında hızlıca benimsenmiş ve 1900’da yayımlandığı ilk yılda, onun ismi birçok ticari işletme ve kuruma verilerek toplumsal hafızada güçlü bir yer edinmiştir.²³⁴

Liva gazetesi sadece bir haber kaynağı olmanın ötesine geçmiş, entelektüel ve toplumsal bir dönüşümün merkezi haline gelmiştir. Gazetenin başyazılarının çoğunu Mustafa Kâmil kaleme almış, bunun yanı sıra Muhammed Ferid Bey, Ahmed Şevki Bey, İsmail Sabri Paşa ve Halil Mutran Bey gibi dönemin önde gelen düşünce ve siyaset insanlarının katkılarıyla zenginleşmiştir. 1906’dan itibaren Mustafa Kâmil’in öğrencileri de gazete için yazılar yazarak fikri çeşitliliği artırmıştır.²³⁵Liva Mısır halkına yalnızca hak ve sorumluluklarını hatırlatan bir mecra değil, aynı zamanda Osmanlı etrafında şekillenen bir milliyetçilik bilinci ve ahlakını aşıl原因an bir okul işlevi görmüştür. Halkın vatanlarının gerçeklerini ve İngiliz işgalinin yol açtığı zulmü kavramalarını sağlamış, onları kurtuluş mücadelesine teşvik etmiştir. Bunun yanı sıra, gazete bilimsel, ekonomik, sosyal ve edebi araştırmalara yer vererek Mısır toplumunun entelektüel anlamda gelişimine de katkı sunmuştur. Liva bu çok yönlü işleviyle Mısır’da sadece bir basın organı değil, aynı zamanda toplumsal bilinçlenmenin ve Osmanlı ile dayanışmanın sembolü haline gelmiştir.

Liva gazetesinde yayımlan yazılarda Mısır halkının haklarını savunmaya ve özgürlük taleplerini dile getirmeye devam etmiştir. 5 Ekim 1900 tarihli sayısında, “Hükümet ve Mısır Milleti” başlıklı yazısında anayasal düzenin ilan edilmesi gerekliliğine vurgu yapmış ve bu konudaki kararlılığını şu ifadelerle ortaya koymuştur:

... Eğer İngilizler gerçekten Mısır halkıyla uyum ve anlaşma içinde yaşamak ve onları mutluluk yolunda yönlendirmek istiyorlarsa, ilk olarak talep ettiğimiz şey, Lord Dufferin’in vaatlerini gerçekleştirmeleri ve özgürlük ile adalet için güçlü ve sağlam temeller kurmalarındır; böylece hiçbir insan eli, ister İngiliz olsun ister Mısırlı, bu temellere zarar veremez.²³⁶

²³⁴ Abdürrahman er-Rafii, *Mustafa Kâmil Bais’ül Hareke’tül Vataniye (1892-1908)*, a.g.e., s. 153.

²³⁵ Yuvakim Rızık Murkus, *Şafa’tül Hizb’ül Vatani 1907-1912*, Kahire: 1985, s. 25.

²³⁶ *el-Liva*, 5 Ekim 1900.

Liva'nın bu sözleri Mısır'da anayasal düzenin tesis edilmesini İngilizlerin işgalci politikalarına karşı bir gereklilik olarak gördüğünü ve bu hedef doğrultusunda kararlı bir duruş sergilediğini göstermektedir. Aynı zamanda özgürlük ve adalet temalarını öne çıkararak, İngiliz yönetiminin vaat ettiği reformları yerine getirmedeğini açıkça eleştirmiştir. Bu tür yazılar Liva'nın Mısır halkını bilinçlendirme ve hak arayışına yönlendirme misyonunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Liva gazetesine gösterilen büyük ilgi üzerine Avrupa kamuoyunu Mısır'ın gerçekleri hakkında bilgilendirmek ve Mısır'a yönelik yanlış bilgilere karşı savunma yapmak amacıyla, biri Fransızca diğeri İngilizce olmak üzere iki günlük gazete yayımlamayı planlandı. Bu fikir 1906 yılında ortaya çıkıp Muhammed Ferid Bey'in desteklemesiyle şekillendirdi. Ancak bu girişim teknik yeterliliklerin yanı sıra güçlü bir mali destek de gerektiriyordu. Bu doğrultuda, her iki gazetenin yayımlanması için yirmi bin pound sermaye ile bir anonim şirket kuruldu. Söz konusu sermaye seçkin Mısırlı hissedarların katkılarıyla sağlandı. Mustafa Kâmil her iki gazetenin editörlüğünü üstlenmek için, Avrupa'nın en yetkin yazarlarından profesyonel editörler seçti. Muhammed Ferid Bey'in desteğiyle Avrupa'ya özel bir seyahat düzenleyerek gazetelerin editörlerini temin etti ve gerekli ekipmanları sağladı.²³⁷

Sonuç olarak, her iki gazete Mart 1907'de yayımlanmaya başladı.²³⁸ *Le Tendre Egyptien* akşamları, *The Egyptian Standard* ise sabahları yayımlanıyordu. Bu girişim, Mısır'ın ulusal mücadelesini uluslararası alanda daha etkili bir şekilde duyurmayı amaçlıyordu.²³⁹ Mustafa Kâmil her iki gazetenin yayımlanmasını kutlamak amacıyla düzenlediği davette, Mısırlı ve yabancı seçkinleri bir araya getirdi. Mustafa Kâmil'in bu konuşması, Mısır'ın kurtuluş mücadelesini ve kültürel kimliğini savunmada kararlılığını vurgulayan önemli bir adım olmuştur.

²³⁷ Muhammed Ferid Bey, *Müzekkere'ti Ba'del Hicre 1904-1909*, (Der: Merkez Vesaik ve Tarih-u Mısır'ül Muasır), Kahire: 1978, s. 98-112.

²³⁸ Yuvakim Rızık Murkus, *a.g.e.*, s. 129-132.

²³⁹ *a.g.e.*, s. 134.

Davette yaptığı konuşmada şunları dile getirdi:

Bu iki gazeteyi kurmaktaki amacımız, medeni dünyayı ve Mısır meselelerine ilgi duyan herkesi, ulusal davamız hakkında doğru bilgilendirmektir. Zira hasımlarımız, bu davanın özünü saptırarak gerçeğini çarpıttılar. Çoğu zaman bizi, tüm İslam güçlerini Avrupa'ya karşı birleştirmeye ve genel bir isyan çıkarmaya çalışan düşmanlar olarak tasvir ettiler; dilimizi bilmeyenlere ise bizi kin ve dini taassupla hareket eden kimseler olarak sundular. Biz bugün burada, bu alçakça suçlamaları kesin bir şekilde reddetmek ve tüm dünyaya, tek ve yüce talebimizin, Mısır'a tarihine ve konumuna uygun bir yer kazandırmak olduğunu kanıtlamak için bulunuyoruz. Bütün çabalarımız bu amaca yöneliktir.²⁴⁰

2.3. AKABE/TABA KRİZİ BAĞLAMINDA LİVA GAZETESİ'NİN OSMANLI YANLISI ALGI STRATEJİSİ

1906 yılında patlak veren Akabe/Taba Hudut Meselesi Osmanlı Devleti ile Mısır millî hareketi arasındaki siyasi ve stratejik ilişkilerin bir yansıması olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nin Sina Yarımadası'nı Mısır'dan ayırarak Filistin topraklarına katma girişimiyle başlayan mevzubahis mesele,²⁴¹ Mısır kamuoyunda derin bir ayrışmaya yol açmıştır. Süreç içinde, bir grup Osmanlı taleplerini desteklerken, diğer bir grup bu taleplere karşı çıkmıştır. Bu bağlamda, Mısır'da Liva gazetesinin çevresinde toplanan bir kesim, Osmanlı Devleti'ne olan desteğini bu dönemde de sürdürmüş ve bu destek, Osmanlı yönetimi tarafından stratejik bir araç olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Liva gazetesi, Osmanlı Devleti'nin Akabe/Taba üzerindeki hak iddialarını savunmuş ve İngiltere'nin meseleye müdahalesini sert bir biçimde eleştirmiştir. Gazetenin temel argümanı, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki tarihsel egemenlik hakkının işgalci güçlere karşı korunması gerektiği yönündeydi.²⁴²

Bu minvalde Liva'nın Osmanlı Devleti'ne bağlılığı, onun millî davadaki kararlılığını ve stratejik yaklaşımını da gözler önüne sermektedir. Liva'nın etrafındakiler, Osmanlı-Mısır ilişkilerinin sürdürülebilirliğini millî bir zorunluluk olarak görmüş ve Osmanlıların Mısır

²⁴⁰ el-Liva 3 Mart 1907 .

²⁴¹ Söz Konusu Akabe veya Taba meselesi ile detaylı bilgi için bkz., Yunan Lebib Rızık, "Ezme'tül Akabe'tül Marufe'tü bi-Hadise-ti Taba 1906", *el-Mecelle'tül Tarihiye'tül Mısriye*, Sayı: 13, Kahire: 1967.

²⁴² *el-Liva*, 8 Mayıs 1906.

millî hareketine verdiği desteğin karşılıklı bir memnuniyeti gerektirdiğini savunmuşlardır.²⁴³ Bu tutum, hem işgal karşıtı mücadelenin meşruiyetine vurgu yapmış hem de Mısır'da Osmanlı'ya yönelik olumlu algının güçlenmesine katkıda bulunmuşlardır.

1906 yılında yaşanan Akabe/Taba Meselesi, Mısır millî hareketi ile İngiliz işgal yönetimi arasındaki gerilimi daha da derinleştirirken, dönemin en etkili yayın organlarından biri olan *Liva* gazetesi bu sürece aktif bir şekilde dâhil olmuştur. *Liva* söz konusu Akabe Meselesi sırasında İngiltere'yi destekleyen işgal yanlıları tarafından yöneltilen eleştirilere yanıt vermek ve millî taleplerin meşruiyetini savunmak için bir platform işlevi görmüştür. İngiliz yanlısı çevreler *Liva*'nın savunduğu görüşleri Mısır'ı İngiltere'nin işgalinden çıkararak Osmanlı yönetimine devretme niyeti taşıdığı iddiasıyla eleştirmiştir.²⁴⁴ Bu suçlamalara yanıt olarak gazete 9 Mayıs 1906 tarihli sayısında bu iddiaları kesin bir dille reddetmiştir. Gazetede yayımlanan yazıda şu ifadelere yer verilmiştir:

Bizim ülkemizdeki vataniler olarak İngiltere'nin egemenliğinden Osmanlı yönetimine geçmek istediğimiz iddialarına gelince, bu tamamen yanıltıcı bir ifadedir. Biz yalnızca vatanımızın istiklalini talep ediyoruz ve bu talebimizi sonuna kadar sürdüreceğiz. Yeni bir yönetim altında bu talepten asla vazgeçmeyeceğiz. Bu tür iddialar, akli başında hiç kimse tarafından kabul edilemez ve hayatımız boyunca da kabul edilmeyecektir.²⁴⁵

Liva gazetesi Osmanlı Devleti'nin Akabe üzerindeki hak iddialarını ulusal bir meselenin parçası olarak ele almış, İngiliz işgaline karşı Osmanlı'nın bölgedeki varlığını bir denge unsuru olarak görmüştür. Benzer şekilde, *Müeyyid* gazetesi de Akabe'nin Osmanlı Devleti için stratejik önemini vurgulamış ve İngiltere'nin bu krize müdahalesinin bölge üzerindeki olası olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir.²⁴⁶ Ancak Osmanlı Devleti'nin diplomatik baskılar sonucunda Akabe/Taba bölgesinden geri çekilmesi,²⁴⁷ her iki gazetenin değerlendirmelerinde belirgin bir değişikliğe yol açtı. *Liva* Osmanlı'nın geri çekilme kararını bir zayıflık işareti olarak değil, stratejik bir akıl ve diplomasi hamlesi

²⁴³ *el-Liva*, 11 Mayıs 1906.

²⁴⁴ *el-Mukettam*, 2 Mayıs 1906.

²⁴⁵ *el-Liva* 9, Mayıs 1906.

²⁴⁶ *el-Müeyyid*, 12 Mayıs 1906.

²⁴⁷ BOA. Y.MTV. 286/117 16 Mayıs 1906.

olarak yorumladı.²⁴⁸ Gazete bu yaklaşımıyla Osmanlı Devleti'ne olan desteğini sürdürebilmek için halk nezdinde olumlu bir algı oluşturmaya çalıştı. Bu değerlendirme, yalnızca Osmanlı-Mısır ilişkilerindeki dengeyi korumayı değil, aynı zamanda işgal karşıtı millî mücadele bağlamında halkın Osmanlı'ya duyduğu güveni pekiştirmeyi hedefliyordu.

Sonuç olarak, her iki gazete de söz konusu Akabe krizi boyunca Osmanlı Devleti'ni destekleyen bir tutum sergileyerek Mısır toplumunda işgal karşıtı bilinci artırma görevini yerine getirdi. Liva ve Müeyyid, farklı üslup ve yaklaşımlarla Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunurken, İngiliz işgaline karşı millî bir duruş sergilediler. Bu durum, Mısır basınının millî ve siyasi meselelerde halkı yönlendirme gücünü bir kez daha ortaya koymuştur.

2.4. DENİŞVAY OLAYI VE MISIR'DAKİ MİLLÎ MÜCADELE: BASIN, DİRENİŞ VE RADİKALLEŞME

Akabe Krizi'nin ardından, 13 Haziran 1906 tarihinde meydana gelen Denişvay Olayı,²⁴⁹ İngiliz yetkililer tarafından Denişvay köylülerine uygulanan sert cezalar nedeniyle büyük yankı uyandırdı. Olay millî basında işgal politikasına karşı yoğun eleştirilerin

²⁴⁸ el-Liva 16 Mayıs 1906.

²⁴⁹ Denişvay Olayı, 11 Haziran 1906 tarihinde Mısır'ın Denişvay köyünde yaşanan trajik bir olaydır. İngiliz askerleri ve subaylarının köyde avlanmak istemesiyle başlayan olay, yanlışlıkla bir kadının vurulması sonucu köylülerin tepkisiyle şiddetli bir çatışmaya dönüştü. İngiliz askerlerin müdahale ettiği olayda, subaylardan biri hayatını kaybetti ve köylüler, askerlerin silahlarına el koyarak olaya müdahale eden köy bekçileriyle karşı karşıya geldiler. Bu olay, meydana geldiği gün Mısır'daki merkezi yönetime ulaştı ve hemen Mısır İçişleri Bakanlığı yetkilileri, başında İngiliz danışman Mitchell ile birlikte olayı incelemek için harekete geçti. Bu dava, üç bin kişilik büyük bir çadırdaki gerçekleştirildi. Mahkemede, Manufiye Müdüriyeti ve çevresindeki beldelerden tanıklar davet edildi. Oturumun sekreteri olarak Osman Murtaza Paşa seçildi. İngiliz bir yargıç olan Bond, Mısır Temyiz Mahkemesi savcısı ve Hakkaniyet Nezareti'nin başkan yardımcısı olarak görev yaptı. Ayrıca İngiliz ordusunu temsilen bir subay da mahkemeye katıldı. Mahkeme başkanı ise dönemin Hakkaniyet Nazırı Botros Gali Paşa'ydı. Mahkeme, üç gün boyunca sanıkları ve tanıkları dinledi. Şahitlerden biri olan İngiliz bir tabip, Kaptan Paul'ün ölümünün güneş çarpmasından kaynaklandığını ve başındaki yaralanmanın ölümünde herhangi bir etkisi olmadığını belirtti. Buna rağmen söz konusu mahkeme, baştan itibaren sanıklar üzerinde ağır bir önyargı sergiledi. Davanın son aşaması, 27 Haziran'da verilen kararlarla dört kişiye idam cezası verildi, iki kişiye ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası, bir kişiye on beş yıl, altı kişiye yedi yıl hapis cezası verildi. Üç kişi elli kamçı ve bir yıl hapis cezası aldı, ayrıca beş kişi elli kamçı cezasına çarptırıldı. İngiltere'nin Mısır temsilcisi Lord Cromer'in onayı alan hükümler, mahkemede yaşanan zulüm seviyesinde bir vahşetle uygulandı. Cezalar, köy halkının gözleri önünde ve kulakları duyarak gerçekleştirildi. Muhammed Cemaleddin el-Musdi, *Denişvay*, Kahire: 1974; Roger Owen, *Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, Oxford: 2005, ss. 378-383.

yükselmeye neden oldu. Bu eleştirilerin öncüsü *Liva* gazetesi oldu.²⁵⁰ *Liva*'nın muharrirlerinden Ahmed Hilmi söz konusu olayı şu ifadelerle tasvir etmeye çalışmıştır:

Kanım, o dehşet verici sahneleri gördükten sonra adeta donmuş gibi oldu. Gözlerim gördüklerime inanamadı ve yerimden kalkamadım. Arabaya geri döndüm, ama şoför arabayı sürerken o adamın çırpınışlarını ve dövülüşünü duyuyordum. Lütfen okuyucularımdan özür dilerim, çünkü bu köyde yaşanan o dehşet verici olayları tüm çıplaklığıyla anlatmaya gücüm yetmedi. Her köy, bu zulümle kaplanmış bir yas ve kederle sarılmıştı. Her evde derin bir keder vardı. Mahalledeki taşlanmış evler, vahşi şekilde dövülen insanlar ve daha pek çok trajik sahne... Anlatmaya çalıştığım tüm bu betimlemeler ancak bu kadar mümkündür.²⁵¹

Ayrıca *Müeyyid* gazetesi, İngiliz subaylarına yönelik mahkeme kararını eleştirerek, mahkemenin dayandığı gerekçelerin zayıf olduğunu belirtti.²⁵²

Denişvay Olayı Mısır'ın İngiliz işgaline karşı direnişinde dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu olay, sadece yerel düzeyde değil, aynı zamanda ulusal ve uluslararası alanda da yankı bulmuş ve Mısır'ın milli mücadelesini derin bir şekilde etkilemiştir. Olayın ardından, Mısır basını işgalin zulmünü ve politikalarını ifşa etmek için yoğun bir kampanya başlatmış ve bu, halkın milli bilincinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bunun sonucu, işgal altında bile İngiltere'de yankılanan bir tepki doğurmuş ve büyük İngiliz yazar Bernard Shaw, bu durumu şu şekilde değerlendirmiştir:

Eğer Britanya İmparatorluğu, Denişvay'da yaptığı gibi dünyayı yönetmeye devam ediyorsa, dünyanın herhangi bir yerinde daha önemli ve acil bir siyasi görev yoktur, bu da bu imparatorluğu çökertmek, bastırmak ve mağlup etmektir.²⁵³

Bu süreçte, Hafız İbrahim Bey ve Ahmed Şevki Bey gibi dönemin önemli şairleri, Denişvay Olayı'nı ölümsüzleştirmek için yoğun bir çaba göstermiştir. Hafız İbrahim, şu dizeleriyle olayın etkisini ve halkın duygularını ifade etmiştir:

²⁵⁰ Mustafa Kamil'in bu olayla ilgili eleştirileri için bkz, *el-Liva*, 31 Temmuz 1906

²⁵¹ *el-Müeyyid*, 31 Temmuz 1906.

²⁵² *el-Müeyyid*, 31 Temmuz 1906.

²⁵³ Abbas Mahmud el-Akkad, *Bernard Show*, Kahire: 1950, s.85.

Güneş kurbanı bize hayat verdi
 Ve uyuyan halkı uyandırdı.
 Keşke Cromer bizimle olsa
 Her boynu zincirle sarsa.
 Bu kefenleri üzerimizden çekip alsak
 Ve dünyaya yeniden hayat sunsak.²⁵⁴

Ahmed Şevki Bey ise Denişvay Olayı'nı şu şekilde betimlemiştir:

Ey Denişvay sana selam olsun
 Güzelliklerin köylerinde günler geçti.
 Keşke gökyüzünde kuşlar mı olurdu
 Yoksa ellerin ve ölümün hüküm sürdüğü kaleler mi?²⁵⁵

Denişvay Olayı'nın sonuçları yalnızca edebî ve millî anlamda değil, aynı zamanda siyasî ve toplumsal mücadele açısından da derin etkiler yaratmıştır. Olay sonrasında Mısır'da şiddet, millî mücadele stratejilerinde giderek daha fazla benimsenen bir yöntem haline gelmiştir. Bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan toplumsal tepki ve siyasi bilinç, sonraki yıllarda işgal yönetimine karşı direnişin farklı biçimlerde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu direnişin en dikkat çekici örneklerinden biri, 1908-1910 yılları arasında Başbakanlık görevini yürüten Butros Gali Paşa'nın uyguladığı sert politikalara karşı gelişmiştir. Dinşuvay mahkemesinin başkanlığını yapmış olan Butros Gali Paşa, halkın öfkesini yatıştırmak amacıyla basın üzerindeki denetimi artırmıştır. Ayrıca, daha önce imzalanan sözleşmeye göre 17 Kasım 1968'de sona ermesi beklenen Süveyş Kanalı Şirketi'nin imtiyaz süresi, İngiltere'nin dört milyon İngiliz sterlini karşılığında 40 yıl daha uzatılarak 2008 yılına kadar devam etmesi kararlaştırılmıştır.²⁵⁶ Böylece İngiltere'nin bölgedeki kontrolü, neredeyse bir asır daha sürdürülmüştür. Bu gelişmeler, kamuoyunda önemli tepkilere yol açmış ve nihayetinde 20 Şubat 1910'da Hizbü'l Vatani ile ilişkili Nasif el-Verdani tarafından gerçekleştirilen suikast sonucu Butros Gali Paşa hayatını kaybetmiştir. Söz konusu suikastın siyasi bağlantıları ise tartışmalı bir konu olarak kalmıştır.²⁵⁷ İbrahim Verdani yargılandığı mahkemede, suikast planını kimsenin teşvik

²⁵⁴ Hafız İbrahim Bey, *Divan Hafız İbrahim*, (Der: Ahmed Emin & Ahmed el-Zeyn & İbrahim el-İbyari), Kahire: 1987, s.334-339.

²⁵⁵ Ahmed Şevki, *Divan'üş Şevkiyat*, Kahire: Hindawi, 2012, ss. 331-335.

²⁵⁶ Muhammed Mustafa Saffet, *el-İhtilal-il İngiliz Li Mısır ve Mevkifu'l Düvvel'ül Kübra İza'iha*, İskenderiye: 1952, s. 278.

²⁵⁷ Hizbü'l Vatani'nin ikinci lideri Muhammed Ferid Bey, hatıratında partinin dönemin başbakanı Ghali Paşa'nın suikast planından haberdar olduğunu ve hatta bu planın, Dr. İbrahim Verdani'nin eczanesinde 19 Şubat 1910 tarihinde tasarlandığını ifade etmiştir. Bkz., Muhammed Ferid Bey, *a.g.e.*, s. 346.

etmediğini ve yalnızca kendi akli ve yeteneğiyle hareket ettiğini ifade etmiştir. Verdani Butros Paşa'ya silah doğrultmasının asıl sebebini, Paşa'nın Denişvay Davası'nda verdiği haksız kararlardan ve Süveyş Kanalı'nın imtiyaz haklarını İngilizlere uzatarak ihanet ettiğine olan kendi inancından kaynaklandığını açıklamıştır. Mısırlı avukatlar, Butros Paşa'nın ölümüne doğrudan Verdani'nin kurşununun değil, hastanede gördüğü yanlış tedavinin yol açtığını kanıtlamış olsalar da Verdani, 18 Mayıs 1910 tarihinde idam edilmiştir.²⁵⁸

Sonuç olarak Denişvay Olayı, sadece toplumsal hafızada derin izler bırakmakla kalmamış, aynı zamanda Mısır'ın milli mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve işgal karşıtı direnişin radikalleşmesine neden olmuştur. Şiirlerden siyasete uzanan bu süreç, Mısır halkının işgale karşı birleştiği ve daha kararlı bir mücadeleye yöneldiği bir dönemi simgeler. Ayrıca Osmanlı Devleti'ni destekleyen ve işgale karşı çıkan Mısır'daki basın hareketleri, İngiltere hükümetini rahatsız etmiş ve bu durum, milli hareketin lideri Mustafa Kâmil'in dini aşırılıkla suçlanmasına kadar varan siyasi gerilimlere yol açmıştır. Ancak bu suçlamaların haksızlığını vurgulayan Mustafa Kâmil Mısır millî hareketinin temelinde Osmanlı Devleti'ne duyulan desteğin yattığını ifade ederek işgal karşıtı duruşunu kararlılıkla sürdürmüştür.²⁵⁹

Öte yandan, aşağıda göreceğimiz gibi, millî hareketin basın yoluyla güçlenmesi, işgal yetkililerinin baskı politikalarını artırmasına yol açmıştır. Özellikle basın üzerindeki sansür ve tutuklamalarla millî hareketin sesi kısılmaya çalışılmıştır. Bu baskılar, Lord Cromer'ın görevden ayrılmasına neden olmuş ve yerine atanan Sir Eldon Gorst ile Hidiv Abbas Hilmi Paşa arasında yeni bir uyum politikası geliştirilmiştir. Ancak bu yeni politika, işgal yönetimi ile Mısır yönetimi arasında geçici bir işbirliği sağlasa da, millî hareket açısından daha sert kontrol ve kısıtlamaları beraberinde getirmiştir. Millî hareketin siyasi faaliyetleri ve basın özgürlüğü üzerindeki sınırlamalar, direnişin örgütlenmesini güçleştirmiş ve mücadele koşullarını zorlaştırmıştır. Böylece, söz konusu politika Mısır millî hareketinin etkisini azaltmak amacıyla uygulanan yeni bir baskı aracı

²⁵⁸ Abdülmünim ec-Cimi-i, *a.g.e.*, s. 50-51.

²⁵⁹ Abdürrahman er-Rafii, *a.g.e.*, s.36.

haline gelmiştir. Tüm bu gelişmeler, dönemin siyasi dengelerini köklü biçimde değiştirirken, Mısır'daki millî hareketin karşılaştığı zorlukların boyutunu derinleştirmiştir.

Buna karşın, söz konusu Denişvay Olayı Mısırlılarda hem yerel hem de uluslararası kamuoyunda etkili bir ses oluşturmak amacıyla siyasi bir parti kurma ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda, resmî bir tüzüğü ve yönetim komitesi olmaksızın Hizbü'l Vatani kurulmuştur.²⁶⁰ Liva gazetesi, kurulan bu partinin işgale karşı mücadele edeceğini ve yalnızca Mısırlılar arasında değil, uluslararası düzeyde de bir direniş hareketi olarak kabul edildiğini ifade etmiştir.²⁶¹ Ayrıca partinin temel ilkesinin "el-Celâ" (kurtuluş) olarak belirlendiği açıklanmıştır.²⁶² Bu ilke zamanla bazı üyeler tarafından partinin "el-Celâ Partisi" (Kurtuluş Partisi) olarak anılmasına yol açmıştır.

2.5. MISIR'DAKİ OSMANLI ALGISI VE MİLLÎ MÜCADELE (1906-1914): EL-CERİDE GAZETESİ BAĞLAMINDA MISIR MİLLİYETÇİLİĞİ VE OSMANLI EGEMENLİĞİ ELEŞTİRİSİ

Yukarıda değindiğimiz 1906 Akabe Meselesi Osmanlı Devleti'ne destek verenler ile karşı çıkanlar arasında bölünmelere yol açmıştır. Bu durum, Mısır'da siyasi partilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.²⁶³ Her parti Osmanlı Devleti'ne yönelik tutumunu kendi programları doğrultusunda belirlemiştir. Mustafa Kâmil'in liderliğinde Ekim 1907'de kurulan Hizbü'l Vatani 1840 Londra Antlaşması'na dayanarak Mısır'ın Osmanlı egemenliği altında iç bağımsızlığını savunmuştur.²⁶⁴ Bunun ardından 21 Eylül 1907'de Ahmed Lütfi es-Seyid Bey'in liderliğinde Hizbü'l Ümme (Ümmet Partisi) kuruldu. Partinin yayın organı olarak da el-Ceride gazetesi çıkarıldı.²⁶⁵ Söz konusu gazetenin sahibi ve partinin kurucu Ahmed Lütfi Bey, "*Mısır'ın yalnızca kendi sesiyle konuşan, Türkiye'ye ya da ülkedeki yasal veya fiili otoritelerden herhangi birine özel bir eğilim*

²⁶⁰ Yunan Lebib Rızık, *el-Hayat'ül Hizbiye fi Mısır fi Ahd-il İhtilal-il Britani 1882-1914*, Kahire: 1970, s.64.

²⁶¹ el-Liva 10 Ekim 1907.

²⁶² el-Liva 23 Ekim 1907.

²⁶³ Yunan Lebib Rızık, *a.g.e.*, s. 49.

²⁶⁴ *a.g.e.*, s. 65.

²⁶⁵ Ahmed Zekeriya eş-Şılık, *Hizbü'l Ümme ve Devre'hu fi'l Siyase'til Mısriye*, Kahire: 1979, ss. 12,23-25.

göstermeyen bağımsız bir gazete kurma amacı güdülmüştür.” İfade ederek hem Mısır’daki yönetim hem Osmanlıya karşı tarafsız bir gazetenin gerekliliğini vurgulamıştır.²⁶⁶ Bu doğrultuda el-Ceride gazetesi Osmanlı’ya bağlılıktan uzak bir tutum sergiledi. Diğer yandan mevzubahis gazete işgal yönetimi ve bağımsızlık meselelerinde ılımlı bir politika benimsedi. Kurulan Parti ise kısa sürede geniş bir destek kazandı.²⁶⁷ Bu gelişme Mısır’daki siyasi eğilimlerin daha net biçimde ayrışmasına ve ideolojik kamplaşmalara zemin hazırladı.

Hizbü’l Ümme Partisi Osmanlı Devleti’ne karşı tutumunu kendi programıyla netleştirmiştir. Parti kurucusu Ahmed Lütfi Bey partinin ilkelerini el-Ceride’de yayımlayarak “el-Mısriye” (Mısırcılık) fikrini ön plana çıkarmış ve Osmanlı’dan bağımsızlığı savunmuştur.²⁶⁸ Söz Konusu Parti programı Mısır’ın bağımsızlığını hemen talep etmediğini, ancak İngiltere ile ilişkilerin belirli bir özerklik çerçevesinde düzenlenmesini kabul ettiğini ifade etmiştir. Söz konusu özerklik Mısırlıların kendi kendilerini yönetme yetenekleri geliştikçe kademeli olarak genişletilecektir.²⁶⁹ Program Osmanlı’ya herhangi bir şekilde dönüşü, Mısır’ın tam bağımsızlık hakkının ihlali olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Osmanlı vatandaşlığından farklı bir “Mısır vatandaşlığı” fikrini savunmuştur. Bu doğrultuda bağımsızlık hedefinin aşamalı bir şekilde gerçekleştirilmesine karşı bir engel görülmemiştir. Anayasa konusundaki görüşleri ise ülke yönetiminde “gerçek çıkar sahipleri” olarak seçkinlerin etkili bir rol alması gerektiğini vurgulamıştır. Bu süreçte yabancı ayrıcalıklarına dokunulmaması gerektiği de belirtilmiştir.²⁷⁰

Lütfi Bey kendi hatıratında henüz Hukuk mektebinde bir öğrenciyken 1893 yılında İstanbul’a gidip Cemaleddin Afgani ile görüşüğünü ve ondan siyasi fikirler aldığını kaydetmekle birlikte,²⁷¹ İngilizlerle mücadelede tamamen farklı bir yöntem benimsediği görülmektedir. Nitekim İngiliz yönetimi Hizbü’l Vatani Partisi mensuplarını mutaassıp ve gerici olarak nitelendirirken, Lütfi Bey’i ve onun kurduğu Hizbü’l Ümme’yi ılımlı ve

²⁶⁶ Ahmed Lütfi es-Seyid, *Kıssa-tü Hayati*, (Hazırlayan: Tahir et-Tenahi), el-Hilal, Kahire, 1962, s.41.

²⁶⁷ Ahmed Zekeriye eş-Şılık, *a.g.e.*, s. 43.

²⁶⁸ el-Ceride 16 Aralık 1907.

²⁶⁹ el-Ceride 17 Mayıs 1908.

²⁷⁰ Hüseyin Fevzi en-Neccar, *Ahmed Lütfi es-Seyid Üstad’ül Cil*, Kahire: 1995, ss. 168-192.

²⁷¹ Ahmed Lütfi es-Seyid, *a.g.e.*, s. 14.

işbirlikçi bir parti olarak değerlendirmiştir.²⁷² Bu tutum iki parti arasındaki ideolojik farklılıkların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hizbü'l Vatani, Osmanlı Devleti'ne sıkı bağlılığı ve dini referanslarla milliyetçi bir politika benimserken, Hizbü'l Ümme daha pragmatik bir yaklaşımla, Mısır'ın bağımsızlık mücadelesinde belirli bir özerklik ve uyum içinde iş birliği arayışını savunmuştur. İngilizler, Hizbü'l Vatani'nin sert ve dini temelli milliyetçilik anlayışını, kendi çıkarlarına daha büyük bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Buna karşın, Hizbü'l Ümme'nin ılımlı ve reformist tutumu, işgal yönetimi ile belirli sınırlar çerçevesinde ortak çalışmayı mümkün kılacak bir siyaset tarzı olarak görülmüştür. Bu nedenle, Hizbü'l Ümme'ye destek vermek, İngilizlerin bölgesel denetimini sürdürme stratejilerine daha uygun bir seçenek olarak değerlendirilmiştir.

2.5.1. Mısır'ın Bağımsızlık Yolu: el-Ceride Gazetesi, Mısır Milliyetçiliği ve Osmanlı Egemenliği Eleştirisi

el-Ceride'nin sahibi Lütfi Bey bir siyasetçiden önce bir düşünür ve vizyoner olarak tanındı ve düşünceleri özellikle entelektüeller üzerinde etkili oldu. Ancak halkla doğrudan iletişim kurmada Liva sahibi Mustafa Kâmil Bey kadar bir yetkinliğe sahip bir lider değildi. Bu nedenle, Mısırlıları kendilerine güvenmeye yönlendirmek için yazılı metinleri, yani argümanlarla argümanları çürütme yöntemini kullanmayı tercih etti. Bu bağlamda el-Ceride'nin başarılarını üstlendi ve partinin ana hedeflerini benimseyen düşünürleri bu gazetede yazı yazmaya davet etti.²⁷³

el-Ceride İngiliz işgaline karşı ılımlı bir tutum sergileyerek bu işgalin – sözde – sağladığı olumlu reformları objektif bir şekilde değerlendirme çağrısında bulunmuştur. Ayrıca El-Ceride Mısır'ın İngiliz işgalinden kurtuluş sürecinin yalnızca aşamalı bir şekilde ve gerekli altyapı tamamlandığında mümkün olabileceğini savunmuştur. Buna göre bu altyapı; eğitimde ilerleme, tarımın geliştirilmesi ve sanayi ile ticaretin göz ardı edilmemesi gibi unsurları içermelidir. Ekonomik kalkınma ve eğitim, onların için bağımsızlığın iki temel dayanağıdır. Bu bağlamda El-Ceride Mısır'ın büyük ekonomist ve düşünürlerinden Talat Harp Paşa'nın ulusal bir banka kurulması çağrısını yapması ve

²⁷² Ahmed Zekeriya eş-Şılık, *a.g.e.*, s. 55-56.

²⁷³ Ahmed Zekeriya eş-Şılık, "Safahat Matviya min Tarih Hareket-il İstiklal fi Mısır li Ahmed Lütfi es-Seyid Dirase ve Tahlil"; *Havliyat Külliye'tül İnsaniyat*, Doha: 1989, Sayı: 12, ss.7-9.

ekonomiyi geliştirme yollarını tartışması, bağımsızlık hedefinin desteklenmesi açısından önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.²⁷⁴

Bunun yanı sıra el-Ceride'nin sahibi Lütfi Bey Mısır'ın yasama meclisi ile genel kurulların yetkilerinin genişletilmesini savunmuştur. Bu genişletmenin bu meclislerin eğitim ve tarım konularında etkili görüş bildirmelerini sağlayacak şekilde olması gerektiğini belirtmiştir. Amacı yavaş yavaş ülkenin siyasi durumuna uygun bir yasama meclisine ulaşmaktır. Ayrıca seçkinlerin, büyük ailelerin başkanları olarak milleti doğal bir şekilde temsil ettiğini ve bu nedenle hükümetle birlikte ülkenin yönetimine katılma hakkına sahip olduklarını düşünmüştür.²⁷⁵ Bununla birlikte Lütfi Hizbü'l Vatani'nin acil kurtuluş talebine (*celâ*) yönelik tutumunu eleştirmiştir. Ona göre söz konusu kurtuluş Mısırlıların tam bir hazırlık yapmasını ve bu süreçte seçme yetkisi olan meclislerde kendi işlerini yönetme deneyimi kazanmalarını gerektiriyordu. Lütfi oy kullanma hakkının sadece okuryazar olanlar ve yılda elli kuruş vergi ödeyenlerle sınırlı olmasını talep etmiştir.²⁷⁶ Bunun yanı sıra ekonomik reformların devamının ve eğitime verilen önemin oy kullanma hakkını adım adım genişleteceğini belirtmiştir. Bu hakkın serbest meslek sahipleri olarak avukatlar, doktorlar ve mühendisler gibi meslek gruplarına ise herhangi bir şart aranmaksızın verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁷⁷

el-Ceride'nin Osmanlı'ya karşı tutumu ise Mısır milliyetçiliğini veya Mısır Birliği'ni (*el-Camia el-Mısriye*) savunan görüşlerini açıkça yansıtmaktadır. Bu yaklaşım Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki egemenliği konusundaki eleştirilerini de şekillendirmiştir. El-Ceride defalarca Mısır'ın bağımsızlığını Osmanlı Devleti'ne bağlama fikrini benimseyenleri eleştirmiştir. Bu bağlamda şunları kaleme almıştır:

Efendiler,

Mısır meselesinin çözümü ya da Mısır'ın bağımsızlığı, Lord Cromer'in söylediği gibi, tamamen Avrupa'ya ait bir mesele ise hiç şüphe yok ki bağımsızlığa götüren tüm hazırlıklar Mısırlıların kendi çabalarına dayanır ve

²⁷⁴ Rauf Abbas, "Ahmed Lütfi es-Seyid el-Ab'ül Ruhi li'l Liberaliye'l Mısriye"; *el-Hilal Dergisi*, Sayı: Eylül 1999, s.14-15.

²⁷⁵ *a.g.m.*, s. 16-18.

²⁷⁶ *a.g.m.*, s. 20.

²⁷⁷ *a.g.m.*, s. 23.

Avrupa'nın müdahalesinden bağımsızdır. Mısırlılar, kendilerini eğitmek, sosyal, ekonomik ve siyasi durumlarını iyileştirmekle bizzat kendileri ilgilenir. Avrupa'nın yapması gereken tek şey, Mısırlıların bu bağımsızlık talebini tanımaktır.

Mısırlılar, bağımsızlığı getirecek ön koşulları hazırlarken, Avrupa yalnızca bu bağımsızlığı tanıyabilir. Ancak Avrupa'dan herhangi bir müdahale beklemek ya da Mısır'ın özgürlüğü için harekete geçeceğini varsaymak, bizler ulusal görevimizi yerine getirmeden mümkün değildir. Geçmişte bu konuda büyük bir hata yaptık; Mısır'ın bağımsızlığı için çalışmayı kendi sorumluluğumuzdan çıkarıp başkalarına yükledik. Umutlarımızı önce İstanbul'a, yani hâkimiyet hakkına sahip olan Padişah'ın hükümetine bağladık ve Türklerin bizim için neler yapacağını bekledik. Ancak bundan hiçbir sonuç elde edemedik. Hatta 1887'de İngilizler, ülkeden çekilme koşullarını sunmuş, fakat aynı zamanda yabancı bir güç Mısır'a müdahale etmek durumunda kalırsa geri dönme hakkını kendilerine saklı tutmuşlardı.

Biz ise özgürlüğümüzü geri kazanma çabasında kendi görevimizi yerine getirmek yerine, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin kişisel ahlakına veya ulusunun hükümet üzerindeki etkisine bel bağladık. Bu tutum, zayıf bir halkın despot bir kralın kişisel ahlakına güvenerek adalet aramasına benzerdi. Ancak bu süreçte şunu fark edemedik: Türkiye ve Fransa bağımsızlığımız için bir şey yapmadıysa, ülkemizi yalnızca kendi çıkarları için işgal eden İngiltere'nin de bizim menfaatlerimiz için harekete geçmeyeceği açıktır.²⁷⁸

Aynı Minvalde el-Ceride Hilafet ve İttihad-ı İslam gibi dini temellere dayalı bir siyasi birliğin 20. yüzyıl koşullarında sürdürülebilir olmadığını savunmuştur. Buna göre, siyasi eylemler dini inançlardan ziyade somut menfaatlere dayanmalıdır. Bu görüşünü, “*Bir Mısırlı Müslüman, kendi menfaatini mi yoksa Türkiye'nin menfaatini mi tercih eder?*” sorusuyla açıkça dile getirmiştir.²⁷⁹ Ayrıca El-Ceride'nin yer verdiği aynı makalede, İttihad-ı İslam ve-veya Panislamizm teriminin dilde doğal bir yerinin olmadığını, tamamen siyasi bir kavram olarak ortaya çıktığını savunmuştur. Gazete, İttihad-ı İslam'ın somut bir varlığa sahip olup olmadığı ya da Müslümanlar arasında ulaşılmaya çalışılan gerçek bir hedef teşkil edip etmediğine dair herhangi bir kanıt bulunmadığını ileri sürmüştür. Ayrıca El-Ceride, İttihad-ı İslam'ın bu fikri savunanlar için dahi ulaşılmaması mümkün bir hedef olmadığını ifade etmiştir. Bu görüşünü temellendirmek için, Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Müslümanlar arasında yaşanan bölünmeleri örnek göstermiştir. Gazete, bu tarihi örneği kullanarak, Müslümanlar arasında tarih boyunca

²⁷⁸ el-Ceride, 17 Mayıs 1907.

²⁷⁹ el-Ceride, 7 Mayıs 1907.

tam bir birliğin sağlanamadığını ve böyle bir hedefin pratikte gerçekleştirilemeyeceğini vurgulamıştır.²⁸⁰

el-Ceride Mısır'ın Osmanlı Devleti ile olan ilişkisini, Mısır'ın egemenliğini dış meselelerle sınırlayan fermanlara dayandırmıştır. Buna göre, söz konusu fermanlar, Osmanlı Devleti'ne yalnızca dış meselelerde egemenlik hakkı tanımış ve Mısırlıların bu sınırların ötesine geçmeye çalışmasının kurtuluşa ve bağımsızlığa aykırılık teşkil ettiğini savunmuştur. Bu nedenle, Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bazı Hizbül Vatani Partisi çevrelerinin önerdiği, Mısır'ın Meclis-i Mebusan'da temsilci bulundurulması fikrini şiddetle reddetmiştir. Gazeteye göre, bu önerinin Mısır'ın bağımsızlığını ve egemenliğini tehlikeye atacağını ifade etmiştir. Ayrıca Mısırlıların Mebusan Meclisi'nde yer almalarının, Mısır'ın iç bağımsızlığını ve egemenliğini zedeleyeceğini ve Mısır'ın uluslararası konumuna uygun olmadığını vurgulamıştır. Lütfi Bey El-Ceride'de bu durumu şu şekilde kaleme almıştır:

Türkiye'nin serbest bir hükümet olarak Mısır'ı doğrudan idare etmesi gerektiğini öne sürmek, Mısır'ın haklarını gasp etmek anlamına gelir ve bu, Devlet-i Aliyye'nin istiklalimizi saygıyla karşıladığı bir durumda haksızlık olur.²⁸¹

el-Ceride Mısır'ın Meclis-i Mebusan'a tabi kılınmasını eleştirmiş ve Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın bağımsızlığını ve egemenliğini korumakla yükümlü olduğunu vurgulamışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı'nın Mısır üzerindeki siyasi ve idari yetkilerinin sınırlı olduğunu, Mısır'ın kendi bağımsızlık ve özerklik hedeflerine zarar vermemesi gerektiğini savunmuşlardır. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın çıkarlarına saygı duyması gerektiğini ve herhangi bir müdahalenin haksızlık olarak görülmesi gerektiğini dile getirmişlerdir.

Sonuç olarak El-Ceride Mısır milliyetçiliği veya Mısır Birliği üzerine birçok makale kaleme almış ve bu yazılarda milliyetçilik bağlamında yararı temel bir ilk olarak kabul

---

²⁸⁰ *el-Ceride* 7 Mayıs 1907.

²⁸¹ *el-Ceride* 12 Temmuz 1908.

etmiştir. Ceride, “uluslar yarar üzerine inşa edilir ve dini duygulara yer verilmemelidir” ilkeleri üzerinde yayınları sürdürmüştür. el-Ceride’nin yaklaşımı bir gelişim olarak görülmüş ve büyük bir tartışma ve itirazı beraberinde getirmiştir.

Öte yandan el-Ceride’nin Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa’ya yönelik tutumuna baktığımızda, bu konuda özgün bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Buna göre “hukuki yetki” (Hidiv) ve “pratik egemenlik” (işgal) terimlerini kullanan ilk yayınlardan biri olarak, Hidiv’in yetkisinin yalnızca nominal bir hukuki yetkiyle sınırlı olduğunu açıkça vurgulamıştır.²⁸² El-Ceride sahibi Lütfi Bey bu görüşleri daha da ileri taşıyarak yöneticilerin hesap verebilir olması gerektiğini cesur bir şekilde savunmuştur. Muhtemelen Mısır’ın önde gelen ayanlarından biri olarak siyaset ve düşünce dünyasında etkili olduğu için bu görüşleri dile getirme cesaretini göstermiştir. Konuyla ilgili olarak şöyle demiştir:

“...Eğer anayasal bir düzen yoksa, krallar ve yöneticilerin sorumluluktan muaf olduklarını söylemek kimsenin hakkı olamaz. Sorumluluktan muaf olmak isteyen biri, halkına bir anayasa sunmalı ve kendisi fiilen yönetim işlerinden çekilmelidir. Anayasa her bir çalışanın sorumluluğunu açıkça belirler.”²⁸³

el-Ceride’nin Mısır’daki yetkili makamların Hidiv Abbas Hilmi Paşa’ya yönelik tutumunu ele alırken kullandığı dil ve yaklaşım, dönemin siyasi iklimine ve yönetim anlayışına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Hidiv’in yetkisinin yalnızca nominal bir “hukuki yetki” olarak tanımlanması ve buna karşın gerçek gücün işgal yönetiminde olduğu gerçeğinin vurgulanması, El-Ceride’nin siyasi söylemini daha derin bir perspektiften analiz etmeyi gerektirir. Bu durum, hem Osmanlı’nın Mısır üzerindeki sembolik otoritesine hem de İngiliz işgalinin fiili egemenliğine yönelik eleştirel bir bakış açısını ortaya koymaktadır.

el-Ceride’nin sahibi Lütfi Bey’in yöneticilerin hesap verebilirliğini anayasal bir çerçevede içerisinde savunan cesur söylemleri, onun yönetim anlayışında halkın haklarının ve

²⁸² el-Ceride 5 Temmuz 1908.

²⁸³ el-Ceride 5 Temmuz 1908.

sorumluluk ilkesinin ön planda olduğunu göstermektedir. Bu tutum, yalnızca dönemin idari yapısına eleştiri getirmekle kalmamakta, aynı zamanda anayasal bir yönetim düzeninin gerekliliğini güçlü bir şekilde savunmaktadır. Bu bağlamda, Lütfi'nin yukarıdaki mezkûr ifadeleri, modern devlet anlayışının temel taşlarından biri olan güçler ayrılığı ilkesini ve yöneticilerin hesap verebilirliğini merkeze almaktadır. Dahası Mısır'da anayasa eksikliğinin siyasi karar alma mekanizmalarındaki sorumsuzluk ve keyfiyetle doğrudan bağlantılı olduğuna dair bir eleştiri sunmaktadır. Bu eleştirinin, El-Ceride'nin dönemin siyasi atmosferine dair anayasal düzeni savunma misyonuyla örtüştüğünü söylemek mümkündür. El-Ceride'nin bu yaklaşımı, Mısır'daki otorite boşluğunun anayasal çerçevede çözülmesi gerektiği yönünde bir öneri sunarken, aynı zamanda işgal yönetiminin dayattığı güç dengesizliklerini de gözler önüne sermektedir. Bu bakış açısı, hem dönemin siyasi yapısına yönelik bir eleştiri hem de geleceğe yönelik bir vizyon olarak değerlendirilebilir.

Lütfi Bey'in el-Ceride'si Mısır'ın milli mücadelesine yönelik orta yolcu ve kademeli bağımsızlık yaklaşımı, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru siyasi arenada etkili bir rol oynamıştır. Bu dönemde, büyük ölçüde kendisinin kurduğu Hizbül Ümme üyelerinden oluşan ve "el-Ved'ül Mısri" (*Mısır Heyeti*) adıyla anılan bir grup kurulmuştur. Söz konusu kurulan heyetin temel hedefi, Mısır'ın kurtuluş mücadelesini çatışmaya dayalı bir mücadele yerine müzakere yoluyla elde etmektir. Bu strateji, dönemin karmaşık uluslararası dinamikleri göz önüne alındığında, pratik bir tercih olarak görülmüştür. Bununla birlikte anılan heyetin faaliyetleri, özellikle 1919'da Mısır'da patlak veren devrim sırasında ve 1923 Lozan Antlaşması'na giden süreçte önemli bir rol oynamasına rağmen, halkın daha hızlı ve kesin bir bağımsızlık talebini tam anlamıyla karşılayamamıştır. Lütfi Bey'in gerek el-Ceride'de gerek partisinde şekillendirdiği politikaları, Mısır'ın kurtuluş yolunda bazı kazanımlar elde etmesini sağlasa da bu yaklaşımın halkın özgürlük ve bağımsızlık ideallerine olan güçlü özlemini yeterince tatmin edemediği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Lütfi Bey'in liderlik anlayışı ve stratejisi, Mısır'ın bağımsızlık mücadelesinde dikkat çekici bir rol oynamış, ancak aynı zamanda, halkın daha radikal ve acil beklentileri ile uyum sağlayamayan sınırlamaları da gözler önüne sermiştir.

Öte yandan gerek el-Ceride'nin gerekse Liva'nın Mısır iç siyasetinde yarattığı hareketlilik, Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın kendi hedef ve beklentilerini ifade edebileceği bir platforma duyduğu ihtiyacı artırmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda, 6 Aralık 1907'de Hizbü'l İslah Â'lel Mâbâdi-il Düsturiye (Meşrutiyet Esasları Üzerine Islahat Partisi) kurulmuştur. Partinin kuruluşu, Hidiv'in isteği üzerine gerçekleştirilmiş ve liderlik görevini hem hidiv yanlısı hem de İngilizlere karşı ılımlı bir politika benimseyen el-Müeyyid gazetesinin sahibi Şeyh Ali Yusuf üstlenmiştir.²⁸⁴ Söz konusu Hizbü'l İslah'ın programı, Osmanlı Devleti'ne destek vermeyi ve hidivin yetkilerini Osmanlı fermanlarına uygun şekilde savunmayı taahhüt etmiştir. Aynı zamanda, İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiği günden bu yana verdiği vaatlerin yerine getirilmesini talep ederek, Mısır'ın iç siyasetindeki reform arayışlarına bir zemin hazırlamıştır.²⁸⁵

Ancak Hidiv'in kurduğu Hizbü'l İslah Â'lel Mâbâdi-il Düsturiye Partisi, Hidiv'in ifade ve beklentilerini karşılamaktan çok, Mısır'daki siyasi rekabeti ve fikir tartışmalarını daha da sertleştirmiştir. Özellikle bağımsızlık meselesinde Hizbü'l Vatani, Hizbü'l Ümme ve Hizbü'l İslah arasında ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlıkların temelinde, “tam istiklal” ve “mutlak istiklal” kavramlarına yönelik farklı yaklaşımlar yatmaktadır. Hizbü'l Vatani Partisi ve Hizbü'l İslah Partisi, bir tarafta; Hizbü'l Ümme Partisi ise diğer tarafta yer alarak bu meselede zıt pozisyonlar almıştır. Hizbü'l Vatani Partisi, Hizbü'l Ümme Partisi'ni “tam istiklal” taleplerinde samimiyetsizlikle suçlamıştır. Onlara göre, Hizbü'l Ümme'nin asıl amacı İngilizlerden ziyade, Hidiv ailesinin yönetiminden ve Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden kopmaktır.

Sonuç olarak el-Ceride, özellikle Osmanlı egemenliği meselesi söz konusu olduğunda, “tam istiklal” talebinin bu egemenliği tamamen sona erdirmek anlamına geldiğine dair yayınlar yapmıştır. Nitekim El-Ceride, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığından hoşnutsuzluk duyduğunu ve Osmanlı Devleti'ne tam destek vermekten çekindiğini açıkça dile getirmiştir. el-Ceride “Tam İstiklal” ilkesinin Mısır hükümetinin Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında tamamen bağımsız hale gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca söz konusu bağımsızlığın diğer tüm devletlere, özellikle de İngiltere'ye karşı tam bir özgürlük

²⁸⁴ Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, s.90.

²⁸⁵ *el-Müeyyid* 10 Aralık 1907.

ve bağımsızlık sağlamak anlamına geldiğini vurgulamıştır. Bu talebin, uluslararası hukuka veya fermanlar ve antlaşmalarla kazanılan haklara aykırı olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca El-Ceride, “*Gerçek iktidardan bağımsızlık talep ettiğimiz bir tahtla nasıl savaşabiliriz?*” sorusuyla, tam istiklal talebinin Hıdiv ailesine karşı bir savaş olmadığını net bir şekilde ortaya koymuştur.²⁸⁶

Söz konusu İstiklal tartışmaları ve bu tartışmaların yarattığı anlaşmazlıklar, Osmanlı Devleti’ne yönelik ulusal hareketin politikasında çeşitli değişiklikler yapan II. Meşrutiyet’in ilanına kadar devam etmiştir.

2.6. II. MEŞRUTİYET VE MİSİR MİLLİYETÇİLİĞİ: OSMANLI EGEMENLİĞİ, BAĞIMSIZLIK TALEPLERİ VE ANAYASA ARAYIŞI

1908’de Türkiye’de II. Meşrutiyet’in ilanı, Mısır’daki milliyetçi hareketlerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yeniden değerlendirmesine neden olmuştur. Bu anayasal devrim, Mısır’daki siyasi dengeleri derinden etkilerken, hem Hizbü’l Vatan ve Liva çevresinde toplananlar hem de İslah Partisi mensupları, Mısır’ın Osmanlı ile bağlarını ve İttihad-ı İslam gibi fikirleri sorgulamaya başlamıştır. Devrim, özellikle Hizbü’l Ümme ve İslah Partisi üzerinden, Mısırlıların Sultan II. Abdülhamid’in otoriter yönetimine ve Osmanlı merkezîyetçi yapısına yönelik eleştirilerini yoğunlaştırmış, bağımsızlık ve özgürlük taleplerinin daha güçlü bir şekilde dile getirilmesine yol açmıştır.

Bu süreçte, Mısır’daki milliyetçi hareketler Osmanlı Devleti’ne karşı daha sert bir duruş sergileyerek, İttihad-ı İslam düşüncesinden uzaklaşmış ve ulusal bağımsızlık hedeflerine odaklanmıştır. Milliyetçiler, Osmanlı Devleti’nin merkezîyetçi yapısının Mısır’da özgürlük ve reform süreçlerini engellediğini savunarak milli kimliklerini daha açık bir şekilde vurgulamışlardır. Bunlara ek olarak, II. Meşrutiyet’in ilanının ardından Osmanlı Devleti, uluslararası sorunların baskısıyla İngiltere ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Osmanlı ile işgalci güç İngiltere arasındaki bu yakınlaşma, Mısır’daki durumu daha karmaşık bir hale getirmiştir. İşgal güçlerini temsil eden fiili otorite ile Osmanlı

²⁸⁶ *el-Ceride* 16 Kasım 1907.

Devleti’ni temsil eden yasal otorite arasındaki bu yeni ilişki, özellikle Mısır’daki siyasi partiler ve genel olarak halk arasında derin endişelere neden olmuştur.²⁸⁷

II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında Osmanlı Devleti ile Mısır milli hareketi arasındaki ilişkilerde belirgin bir etki gözlemlenmiştir. Bu anayasal devrim, Mısır basınında derin yankılar uyandırmış ve geniş bir sempatiyle karşılanmıştır. Anayasanın ilanı, Mısırlılar tarafından büyük bir coşkuyla kutlanmış; Mısırlı gazeteler ve siyasi partiler, Türk devrimini sıcak bir heyecanla selamlamışlardır.²⁸⁸ Özellikle Hizbü’l Vatani Partisi’nin yeni başkanı Muhammed Ferid Bey Osmanlı padişahına anayasa ilanı dolayısıyla bir tebrik telgrafı göndermiştir.²⁸⁹ Ayrıca 15 Ağustos’ta İskenderiye’de yaptığı bir konuşmada Osmanlı milletini anayasanın ilanı dolayısıyla tebrik etmiştir. Ferid Bey, konuşmasında Mısırlılara, Osmanlı milletinin elde ettiği anayasanın ardından kendi anayasal haklarını talep etme konusunda ilham almayı önererek, yaklaşmakta olan anayasa sürecini desteklemeye çağırmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti’ni ve Meclis temsilcilerini, Mısır’a anayasal hakların verilmesi konusunda destek olmaya davet etmiştir. Ferid Bey konuşmasında, “...Şimdi itibarıyla İstanbul’u siyasi Kâbe ’miz olarak kabul etmeliyiz. Biz, Osmanlı milletinin bir parçasıyız ve Mısır’ın bağımsızlığı, bizim Osmanlı kimliğimizi değiştirmeyecektir.” ifadeleriyle hem Osmanlı ile olan bağları vurgulamış hem de anayasa talebini bu bağlamda temellendirmiştir.²⁹⁰

II. Meşrutiyet’in ilanı ve bugünün anılmasıyla ilgili Mısır halkı tarafından her yıl kutlamalar düzenlenmiştir. Örneğin, Kahire’de Ezbekiye Parkı’nda II. Meşrutiyet’in birinci yıl dönümünde gerçekleştirilen kutlamalarda Osmanlı bayrağı asılmış ve coşkulu konuşmalar yapılmıştır. Bu etkinliklere yalnızca Mısırlılar değil, burada mukim olan veya Sultan II. Abdülhamid döneminde Türkiye’den Mısır’a yeni gelen çok sayıda Türk de katılmıştır.²⁹¹ Resmi düzeyde ise II. Meşrutiyet’in ilk yıl dönümü nedeniyle, Hizbü’l Vatani Partisi’nden bir heyet, parti başkanı Muhammed Ferid Bey ile birlikte Osmanlı padişahını tebrik etmek için İstanbul’a gitmiştir. Muhammed Ferid padişah ve anayasal

²⁸⁷ Yunan Lebib Rızık, *a.g.e.*, s. 336.

²⁸⁸ Tevfik Ali Bero, *el-Arab ve’l Türk fi’l Ahd-il Destur-il Osmani 1908-1914*, Kahire: 1960, s.193.

²⁸⁹ Vadi’l Nil 26 Temmuz 1908.

²⁹⁰ Söz konusu Ferid Bey’in İskenderiye mitinginde verdiği tam konuşma metni için bkz. *el-Liva*, 16 Ağustos 1908.

²⁹¹ *Vadi’l Nil*, 26 Temmuz 1908.

hükümetten Mısır'a Osmanlı Devleti'nin sağladığı özgürlük ve anayasa haklarını sunmaları konusunda destek talep etmiştir. Ayrıca Mısır'a anayasa verilmesi sürecinde padişahın Mısır hidivine aracılık etmesini istemiştir.²⁹²

Öte yandan, Mısır'ın tam bağımsızlığını ve anayasal bir yönetime kavuşmasını savunan Hizbü'l Ümme'nin yayın organı *El-Ceride* Türkiye'de ilan edilen Meşrutiyet'i büyük bir sevinçle karşılamıştır. Bu durum, egemenlik sahibi Osmanlı Devleti'nden ve işgalci güç İngiltere'den ayrılma fikrini benimseyen *El-Ceride*'nin, partisinin en önemli hedeflerinden biri olan anayasa için geniş çaplı kampanyalar başlatmasıyla doğrudan ilişkilidir. Gazete, bir yandan Türkiye'deki anayasa devrimini kutlarken, diğer yandan Osmanlı'nın siyasi otoritesini ve düşünce yapısını Mısır'da temsil eden kişilere yönelik sert eleştirilerini sürdürmüştür.²⁹³ *El-Ceride* 31 Ağustos 1908 tarihli yayınında bu durumu şu ifadelerle dile getirmiştir:

...Mısır milleti, Osmanlıların elde ettiği anayasa haklarını kendileri için de talep etmektedir. Osmanlı milletinin anayasa ile yaşadığı memnuniyet ve duyduğu gıpta, tek adam yönetimine karşı bir protesto olarak değerlendirilmektedir ve anayasanın gerekliliği konusunda tam bir bilinç ve ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.²⁹⁴

Bu açıklamalar Mısır halkının anayasa konusundaki kararlılığını ve Osmanlı'daki anayasal reformların bölgedeki etkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

Meşrutiyet Esasları Üzerine Islahat Partisi ise İstanbul'da ilan edilen II. Meşrutiyet'e desteğini açıkça ifade etmiştir. Partinin lideri Şeyh Ali Yusuf, kendi gazetesinde yayınlanan bir yazısında, özgürlük ve anayasanın aynı "kın" içinde barınamayacağını dile getirmiştir. Ali Yusuf, özgürlüğe ulaşmanın bazen kolay görünebileceğini, ancak asıl önemli olanın özgürlüğü korumak olduğunu vurgulamıştır. Bu korumanın, özgürlüğün ölçülü ve bilinçli bir şekilde kullanılmasıyla mümkün olabileceğini belirten Ali Yusuf, özgürlüğün yıkıcı etkilerine karşı dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiştir. Anayasanın

²⁹² *el-Liva*, 4 Temmuz 1909.

²⁹³ *el-Ceride* 26 Temmuz 1908.

²⁹⁴ *el-Ceride* 31 Ağustos 1908.

ilk uygulanma sürecinde “kılıç”, “özgürlük” ve “anayasa” kavramlarının birbirinden ayrılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin elde ettiği anayasal hakların korunmasının ve bu hakların sağladığı değerlerin sürdürülebilirliğinin büyük önem taşıdığını belirtmiştir.²⁹⁵ Ayrıca Şeyh Ali Yusuf, İstanbul’da bulunan Hidiv Abbas’a gönderdiği bir telgrafta, Türkiye’deki anayasal devrimden sonra temsilci hükümet modelinin Mısır için de kaçınılmaz hale geldiğini ifade etmiştir.²⁹⁶ Bu telgrafın ardından, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Eldon Gorst’a bir anayasa verilmesi çağrısında bulunmuş ve anayasa talep edenleri desteklemiştir. Ayrıca, İngiltere’nin bu hedefe ulaşma yolunda herhangi bir engel çıkarmaması gerektiğini açıkça dile getirmiştir.²⁹⁷ Şeyh Ali Yusuf, 6 Ocak 1909’da Parti Kulübü Genel Kurulu’nda yaptığı konuşmada, Mısırlıların anayasa taleplerine olan inançlarının giderek güçlendiğini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti’nde gerçekleşen ani anayasal devrim, Mısırlılar arasında kendi ülkelerinde de benzer bir dönüşüm yaşanabileceği yönünde büyük bir umut yaratmıştır. Yusuf’a göre, Mısır’ın Osmanlı Devleti’nin bir parçası olması, bu değişim beklentisini daha da güçlendirmiştir.²⁹⁸ Bu gelişmeler, Şeyh Ali Yusuf’un Mısır’a anayasa verilmesi konusundaki kararlılığını ve bu talebin geçici bir heves olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Parti lideri, Osmanlı Devleti’ndeki anayasal değişimlerin Mısır’da da benzer etkiler yaratması gerektiğine dair güçlü bir inancı savunmuş ve anayasanın, Mısır’ın siyasi ve toplumsal gelişimi için hayati bir adım olduğuna vurgu yapmıştır.

2.6.1. Mısır’da Anayasa Talepleri ve Egemenlik Mücadelesi: İngiltere, Hidiv ve Halk Arasındaki Çelişkiler (1908-1914)

Mısır’da anayasa talepleri, halk arasında giderek artarken, bu talepler yöneticiler ve siyasi aktörler aracılığıyla açık bir şekilde dile getirilmiştir. İngiliz işgaline karşı yükselen talepler, bağımsızlık ve kurtuluş mücadelesinin temel taşları olarak görülmüş, bu süreçte Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki tarihsel bağlar, anayasa arayışını şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Türkiye’deki Jön Türk devrimi, Mısır halkı üzerinde güçlü bir umut yaratmış ve bu devrimin, Mısır’daki yönetim anlayışını değiştirebileceğine dair

²⁹⁵ *el-Müeyyid* 26 Temmuz 1908.

²⁹⁶ *el-Müeyyid* 12 Ağustos 1908.

²⁹⁷ *el-Müeyyid* 24 Ekim 1908.

²⁹⁸ *el-Müeyyid* 7 Ocak 1909.

beklentiler doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin haklarını savunma misyonunu üstlenmesi beklenen Mebusan Meclisi, Mısırlılar için bir sembol haline gelmiştir. Meclisin, İngiliz işgalinin Osmanlı'nın Mısır üzerindeki haklarını ihlal etmesine karşı bir duruş sergilemesi ve böylece Mısırlıların bağımsızlık arzularını gerçekleştirmesine katkı sunması umut edilmiştir. Anayasa verilmesi, yalnızca siyasi bir düzen arayışı değil, aynı zamanda Mısır'ın kalkınma ve ilerleme sürecinin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.²⁹⁹ Bu talepler yalnızca halk düzeyinde kalmamış, yöneticiler nezdinde de etkili olmuştur. Özellikle Hidiv Abbas Hilmi Paşa'ya yönelik anayasa talepleri bu dönemde dikkat çekici şekilde yoğunlaşmıştır.³⁰⁰ Tüm bu gelişmeler Mısır halkının anayasal düzen arayışındaki kararlılığını ve Osmanlı'daki reformların Mısır'daki beklentiler üzerindeki doğrudan etkisini açıkça göstermektedir.

Buna karşın Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa, Mısırlıların anayasa taleplerine temkinli ve dikkatli bir tutumla yaklaşmıştır. Hidiv, anayasanın Mısır'a getirilmesinin mevcut statüyü ve buna bağlı olarak kendi otoritesini zayıflatabileceğinden endişe ediyordu. Ona göre anayasal düzen, Mısır halkına daha geniş siyasi haklar kazandırarak hidivlik rejiminin yetkilerini sınırlandırabilir ve yönetim üzerindeki etkisini azaltabilirdi.³⁰¹ Ancak Abbas bu endişelerine rağmen halkın taleplerine tamamen kayıtsız kalmamayı tercih etti. Anayasa talebini yatıştırmak ve halk arasında bir memnuniyet havası oluşturmak amacıyla, İsmail Abaza Paşa başkanlığında bir heyeti İngiltere'ye gönderdi.³⁰² Bu girişim anayasa için somut adımlar atılıyormuş gibi bir izlenim yaratmayı hedefliyordu. Bu durum, Abbas'ın anayasanın kendi iktidarını tehdit edeceğinin farkında olmasına rağmen halkın taleplerini tamamen göz ardı edemediğini ve stratejik bir tavır sergilediğini göstermektedir. Diğer taraftan İngiltere Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden tamamen kopmasını sağlama hedefi doğrultusunda hareket ediyordu. İngiltere anayasanın uygulanmasının Mısır ile Osmanlı arasındaki bağları güçlendirebileceğinden ve kendi nüfuzunu zayıflatabileceğinden endişe ediyordu. Bu durum İngiltere'nin Mısır üzerindeki

²⁹⁹ Tefik Ali Biro, *a.g.e.*, s. 194-195.

³⁰⁰ Ahmed Şefik Paşa, *Müzakirati fi Nısf-i Karn*, c. 2, Kahire: 1998, ss. 199-201.

³⁰¹ Celal Yahya, *a.g.e.*, ss.140-141.

³⁰² Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, ss. 201-202.

etkisini sorgulanabilir hale getirebilir ve yönetsel kontrolünü tehdit edebilirdi. Bu nedenle İngiltere anayasal hareketleri baskılamak için çeşitli politikalar geliştirdi.³⁰³

Sonuç olarak Hidiv Abbas Hilmi'nin otoritesini koruma kaygısı ile İngiltere'nin anayasa karşıtı politikaları örtüşmüş ve iki taraf da anayasa karşıtı bir duruş sergilemiştir. Böylelikle Mısır'daki anayasa talebi hem İngiliz işgalinin hem de yerel yönetimin çift taraflı baskısıyla karşılaşmıştır. Bu durum, anayasal düzenin Mısır'da hayata geçirilmesi önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Nitekim 12 Ekim 1908 tarihinde İngiltere'nin Mısır temsilcisi Sir Eldon Gorst'un *el-Mukattam* gazetesine verdiği röportaj bu durumun çarpıcı bir yansımasıdır. Gorst, Türkiye'deki anayasal reformların Mısır hükümeti üzerinde ciddi bir etkisi olduğunu ve temsilci hükümet sisteminin getirilmesi yönünde çağrılara yol açtığını kabul etmiştir. Ancak Gorst Türkiye'deki gelişmelerin Mısırlıların özerk yönetime geçme arzusunu artırmadığını iddia ederek, Mısırlıların siyasi yaşam için uygun olmadığını ifade etmiştir. Gorst anayasa talebinin temsilci bir hükümet kurulmasını hedeflediği varsayılırsa, bu tür bir sistemin Mısır'da uygulanması için gerekli şartların bulunmadığını savunmuş ve bu talebi "saçma ve delilik" olarak nitelendirmiştir.³⁰⁴

İngiltere'nin anayasa karşıtı politikası, Dışişleri Bakanı Lord Grey'in Hidiv Abbas Hilmi Paşa tarafından Londra'ya gönderilen yukarıda anılan İsmail Abaza Paşa başkanlığındaki heyete verdiği yanıtla daha da netleşmiştir. Grey Mısır'a yalnızca Müdürlükler Konseyi Tasarısı çerçevesinde sınırlı bir özerklik sağlanabileceğini belirtmiştir.³⁰⁵ Bu tasarı, Mısır'a yerel yönetim özerkliği tanımakla birlikte, İngilizlerin merkezi yönetim üzerindeki kontrolünü muhafaza etmeyi amaçlamaktaydı. Böylece anayasa talebi, Mısır halkının siyasi haklarını genişletme ve özgürlük mücadelesinde bir dönüm noktası olma potansiyeli taşımasına rağmen, İngilizler ve yerel otoritenin iş birliğiyle bastırılmış ve bu taleplerin hayata geçirilmesi uzun vadeli bir mücadeleye dönüşmüştür.

³⁰³ *a.g.e.*, s. 202-203.

³⁰⁴ *el-Mukattam* 12 Ekim 1908.

³⁰⁵ *el-Kutr'ül Mısri* 30 Ekim 1908.

2.6.2. Mısır'da Meclis-i Mebusan'da Temsil Talepleri: Anayasa, Egemenlik ve Siyasi Çatışmalar (1908-1914)

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, Mısır'da anayasa çağrılarının yanı sıra Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda temsil edilme talepleri de hızla artış göstermiştir. Bu talepler, özellikle Meşrutiyet Esasları Üzerinde Islahat Partisi'nin lideri Şeyh Ali Yusuf'un öncülüğünde gündeme taşınmıştır. Ağustos 1908'de el-Müeyyid gazetesinde kaleme aldığı bir yazıda, Mısır'ın Meclis-i Mebusan'da temsil edilmesini engelleyen herhangi bir yasal hükmün bulunup bulunmadığını sorgulayan Şeyh Ali Yusuf, bu meseleye dair tartışmaları derinleştirmiştir. Özellikle Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden Hidiv Abbas dönemine kadar geçen süreçte çıkarılan fermanlarda, Mısır'ın temsil hakkını kısıtlayan bir düzenlemenin varlığına dair bir açıklık olmadığını vurgulamıştır. Şeyh Ali Yusuf, Mehmet Ali Paşa'nın elde ettiği imtiyazların, Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden tamamen ayırmadığını, aksine temel konularda Osmanlı sistemine bağlı kaldığını belirtmiştir. Bu bağlamda, yabancı imtiyazlar ve gümrük politikalarının, Osmanlı'nın genel düzenlemeleriyle uyum içinde olduğunu ve bu sistemden çıkma girişimlerinin Avrupa devletlerinin sert tepkisiyle karşılaşabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu statünün yasal dayanaklarla desteklendiği savunulmuştur. Ayrıca Mısırlıların Meclis-i Mebusan'a temsilci gönderme hakkına sahip olduğunu teyit eden çeşitli yasal düzenlemelere dikkat çekilmiştir. Bu durum, anayasal bir düzen talebiyle birlikte, Osmanlı'ya bağlılık bilincini yansıtmış ve Mısır halkının siyasi temsiliyet arzusunun ne denli güçlü olduğunu göstermiştir.³⁰⁶

Müeyyid gazetesi, Mısır'ın Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda temsil edilme hakkını savunmaya devam ederek, bu konudaki kamuoyu oluşturma çabalarını sürdürmüştür. Özellikle 11 Ağustos 1908 tarihli bir makalede, Mısır'ın diğer Osmanlı vilayetleri gibi temsilciler seçmesi önünde hiçbir engelin bulunmadığı vurgulanmış ve Mısırlıların Meclis-i Mebusan'a katılımının engellenmesinin kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir. Gazete bu iddialarını desteklemek için Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren Kavalalı Hanedanı'nın valilerine verilen fermanlara atıfta bulunarak, Mısır'a tanınan imtiyazların Osmanlı Devleti'ne bağlılık statüsünü ortadan kaldırmadığını savunmuştur.

³⁰⁶ el-Müeyyid 5 Ağustos 1908.

Ona göre, Mısır'da hüküm süren valiler ancak Osmanlı halifesi tarafından verilen bir fermanla meşru hükümdar olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca, şer'i hükümlerin yürürlüğe girmesi Osmanlı tarafından atanan Mısır Kadıaskeri'nin iznine bağlıydı. Ayrıca gazete Osmanlı-Mısır ilişkilerinin diğer alanlarda da devam ettiğini belirtmiştir. Örneğin, Mısır'da liyakat gösteren kişilere verilen rütbe ve nişanların İstanbul'dan geldiğini ve bu nişanların verilmesinin hıdivin yetkisi altında olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde, Mısır bayrağındaki sembollerin Osmanlı hilaliyle aynı olduğu, Mısır ordusunun ise Osmanlı askeri düzenine uygun şekilde şekillendiği vurgulanmıştır.³⁰⁷

Tüm bu unsurlardan hareketle Müeyyid gazetesi çeşitli izahat ve örnekler vererek Mısır halkının Osmanlı milletinin özgür bireyleri olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuş ve Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olarak varlığını sürdürdüğünü dile getirmiştir. Bu bağlamda, Mısır'ın Meclis-i Mebusan'da temsil edilmesi sadece Osmanlı'ya bağlılığın bir göstergesi değil, aynı zamanda İngiliz işgaline karşı bir protesto aracı olarak da zorunlu görülmüştür.

Müeyyid gazetesi, Mısır'ın Meclis-i Mebusan'da temsil edilme kampanyası çerçevesinde yayımladığı "Mısır, Osmanlı'nın Bir Vilayetidir" başlıklı makalesinde bu katılım fikrine karşı çıkanlara ve kaygıları olanlara bir açıklık getirmeyi amaçlamıştır. Makalede Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vilayet olduğunu, ancak iç işlerinde özerk bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştir. Makalede, özellikle Mısır'ın dış ilişkilerinin tamamen Osmanlı Devleti'nin yetkisi altında bulunduğu vurgulanmış ve bu durum, Mısır'ın Osmanlı sistemi içerisindeki ayrıcalıklı statüsüne dikkat çekilerek açıklanmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı Parlamentosu'nun anayasa uyarınca hem iç hem de dış meseleleri tartışma yetkisine sahip olduğu, ancak alınan iç meselelerle ilgili kararların Mısır için bağlayıcı olmadığı belirtilmiştir. Bu durum, Mısır halkının çıkarlarını ilgilendiren dış meselelerde, Mısırlıların Osmanlı Parlamentosu'nda temsil edilmesinin hem adil hem de yasal olduğunu ortaya koymaktadır. Gazete, bu temsiliyetin sadece bir hak değil, aynı

---

³⁰⁷ *el-Müeyyid* 11 Ağustos 1908.

zamanda Mısır'ın Osmanlı sistemi içindeki statüsünün bir gereği olduğunu savunmuştur.
308

9 Ekim 1908 tarihinde, el-Müeyyid gazetesinin başlattığı kampanyanın bir sonucu olarak, Kahire'de Ali Yusuf Bey'in başkanlığında birçok Mısırlı siyasetçi bir toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantı, Osmanlı Devleti'nde Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi sonrasında Mısır'ın Osmanlı Devleti içindeki statüsünü değerlendirmek ve anayasal değişimlerin Mısır'a etkilerini analiz etmek amacıyla iki ayrı rapor hazırlanmasını kararlaştırmıştır. Bu karar, Mısır'ın "elayet-i mümtazesı" (ayrıcalklı vilayet) olarak tanımlanan statüsünü ve bu statünün Osmanlı'daki anayasal reformlarla nasıl bir dönüşüme uğradığını incelemeyi hedeflemektedir. Toplantının ardından İslahat Partisi, Osmanlı Devleti'nin Meclis-i Mebusan'ına bir tebrik telgrafı göndererek, parlamenter sisteme yeniden kavuşmalarını kutlamıştır. Bu telgrafta, Meclis Başkanı'ndan Mısırlıların haklarının korunması talep edilmiş ve Mısırlı temsilcilerin en kısa sürede diğer halkların milletvekilleriyle birlikte Meclis-i Mebusan'da yer almasının beklendiği vurgulanmıştır.³⁰⁹ Bu ifadeler, Mısırlıların Osmanlı parlamento sistemine duyduğu güveni ve aynı zamanda Mısır'ın bu sistem içindeki temsiliyetine dair yüksek beklentilerini açıkça ortaya koymaktadır. Böylelikle Mısırlı siyasetçiler, anayasal reformlar ışığında hem haklarını talep etmiş hem de Osmanlı Devleti ile olan bağlarını güçlendirme ve yeniden değerlendirme çabası içine girmiştir.

Ancak burada dikkat çekici bir çelişki bulunmaktadır: Ali Yusuf'un liderliğindeki İslahat Partisi'nin ve yayın organı Müeyyid gazetesinin anayasa ve Meclis-i Mebusan'da temsil edilme talepleri, Hidiv Abbas Hilmi'nin politik hedefleriyle net bir tezatlık teşkil etmekteydi. Daha önce vurgulandığı üzere, Hidiv Abbas anayasanın kendi egemenliğine tehdit oluşturacağından endişe duyuyor, bu nedenle bu talepleri reddediyor ve Mısırlıları oyalama stratejisini tercih ediyordu. Ancak, Hizbü'l Vatani ve Hizbü'l Ümme ile ilişkileri zarar gören Hidiv Abbas, Ali Yusuf'un partisini de kaybetme ihtimalinden endişe ediyordu. Bu durum, Hidiv Abbas'ın kendi otoritesini koruma çabası ile Ali Yusuf'un partisine verdiği destek arasında sıkıştığını ve politik stratejilerinde yaşadığı çelişkileri

³⁰⁸ el-Müeyyid 17 Ağustos 1908.

³⁰⁹ el-Müeyyid 11 Aralık 1908.

ortaya koymaktadır. Belki de bu çelişkinin etkisiyle Hizbü'l Ümme Başkanı Lütfi Seyid Bey, Ali Yusuf ve partisini sert bir şekilde eleştirmeye başlamıştı. Lütfi'ye göre, Ali Yusuf ve partisi, bir yandan Hidiv'in mutlak yönetimine bağlı kalırken diğer yandan Osmanlı'nın meşrutiyet düzenini Mısır'a getirme vaadinde bulunarak halkı yanıltıyor ve gereksiz bir beklenti içine sokuyorlardı. Bu ikircikli tutum Lütfi'ye göre, Mısır halkını gerçek çözümlerden uzaklaştıran ve hayali umutlarla meşgul eden bir yanılgıya neden oluyordu.³¹⁰

El-Ceride Lütfi Bey'in fikirlerini benimseyen bir çizgide hareket ederek Meclis-i Mebusan'a katılma fikrini beklenildiği üzere reddetmiştir. Ayrıca gazete Mısır'ın iç işlerinde egemen olduğunu, dış ilişkilerdeki egemenliğinin bir kısmının ise Osmanlı Sultanı'na bağlı bulunduğunu savunmuştur. Ona göre, Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe giren anayasa yalnızca Osmanlı'nın iç egemenlik meselelerine hitap etmekte olup Mısır'da uygulanması mümkün değildir. Böyle bir kabul Mısır'ın uluslararası antlaşmalarla kazandığı iç egemenlik haklarından feragat etmesi anlamına gelecektir.³¹¹ El-Ceride, ayrıca Osmanlı fermanlarına dayanarak Hidiv'in Mısır'ın iç işlerinde geniş yetkilere sahip olduğunu vurgulamış ve bu bağlamda, Meclis-i Mebusan'ın Mısır'ın iç yönetimine müdahale etme yetkisinin bulunmadığını öne sürmüştür. Ona göre, Mısır'ın kendi bağımsız parlamentosuna sahip olması, Osmanlı Meclisi'nde temsil edilmekten çok daha faydalı olacaktır. Çünkü Meclis-i Mebusan'da temsil edilmek, uzun mücadeleler sonucu elde edilen ayrıcalıkların kaybına yol açma riski taşımaktadır.³¹²

Öte yandan Hizbü'l Ümme Partisi'nin Meclis-i Mebusan'a katılmayı reddedeceği öngörülürken, beklenmedik bir şekilde Hizbü'l Vatani Partisi de Meclis-i Mebusan'a katılma fikrini benimsememiştir. Nitekim Parti lideri Muhammed Ferid Bey İttihatçılarla ilişkileri güçlendirme yönünde eğilimli olmasına rağmen Meclis-i Mebusan'a katılma taleplerini başlangıçta reddetmiştir.³¹³ Hizbü'l Vatani'nin Meclis-i Mebusan'a katılmayı reddetmesinin temel sebeplerinden biri İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Meclis-i Ayan

³¹⁰ *el-Ceride*, 6 Eylül 1908.

³¹¹ *el-Ceride*, 15 Ağustos 1908.

³¹² *el-Ceride*, 19 Ağustos 1908.

³¹³ Muhammed Ferid, *a.g.e.*, c. 1, s. 92.

üyelerinden Mısırlı Halil Hamada Paşa'nın³¹⁴ arasındaki yakın ilişkilerdir. Halil Hamada Hizbü'l Vatani'ye yönelik ağır eleştirel bir tutum sergilemiştir.³¹⁵

Hizbü'l Vatani'nin Meclis-i Mebusan'a katılmayı reddetmesi, yalnızca bir siyasi tutum değil, aynı zamanda Mustafa Kâmil Bey'in liderliğindeki eski parti siyasetinden bir sapma olduğunu göstermiştir. Parti, bu kararıyla İttihatçı hükümete daha mesafeli ve temkinli yaklaşacağını ortaya koymuş, aynı zamanda Mısır'ın ulusal çıkarlarını ön planda tutan ve ülkedeki diğer muhalif partilerle daha uyumlu bir politika izlemeye başlayacağını sinyallerini vermiştir. Bu gelişme, Osmanlı-Mısır ilişkilerinde yeni bir aşamanın başlangıcına işaret etmiş ve siyasi dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir.

2.7. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ VE MİSİR'DAKİ OSMANLI ALGISI: BASININ TEPKİLERİ VE SİYASİ AYRILIKLAR

27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Mısır basınında geniş yankı uyandırmış ve özellikle Müeyyid ile Liva gazeteleri bu kararı sert bir şekilde eleştirmiştir. Her iki gazete de Abdülhamid'in siyasal dehasını ve yönetim tecrübesini vurgulayarak, onun azledilmesini Osmanlı Devleti için büyük bir hata olarak nitelendirmiştir. Müeyyid gazetesi, bu bağlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarına yönelik açık bir muhalefet sergilemiş ve Abdülhamid dönemini, devletin daha istikrarlı bir dönemi olarak tanımlayan eleştirilerini kamuoyuna düzenli olarak taşımıştır. Gazete Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirerek Abdülhamid döneminin büyük olaylarla dolu olduğu belirtilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir:

...O, büyüklüğün ve kudretin bir misaliydi; zekâsı, dehası, aşırı uyanıklığı ve tedbirliliğiyle hanedanın tüm üyelerinden daha üstün bir konumdaydı. Aynı zamanda usta bir siyasetçi olarak, birçok siyasi sorunu bizzat kendisi çözmüştür. Döneminde meydana gelen olaylardan sorumlu tutulmamalıdır.³¹⁶

³¹⁴ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss.447-448.

³¹⁵ Muhammed Ferid, *a.g.e.*, c.1, s. 154.

³¹⁶ *el-Müeyyid*, 29 Nisan 1909.

Ayrıca Müeyyid gazetesi Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'nin Abdülhamid'in azline dair verdiği fetvaya şüpheyile yaklaşmış ve halifeyi tayin etme ya da görevden alma konularında nihai kararın yalnızca halkın iradesine bırakılması gerektiğini savunmuştur.³¹⁷

El-Ceride gazetesi ise Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine büyük bir sevinçle yaklaşmış ve bu durumu destekleyen açık ifadeler kullanmıştır. Gazete, yayımladığı "Kralların Büyüklüğü" başlıklı makalesinde, halkın iradesini vurgulamış ve sultanın tahtan indirilmesinin bir zorunluluk olduğunu savunmuştur. Makalede "...*Ümmet istedi ve sultan tahttan indirildi. Artık hiçbir irade, alçağı yükseltip yüceyi alçaltmaz. Ne bir müminin emirine teslimiyet vardır ne de Rabbimizin elçisinin halifesine. Müslüman ülkelerindeki minberlerde ona övgüler yağdırılmamakta, aksine yeni hükümetin uygun gördüğü yere götürülmektedir...Sultan Abdülhamid, siyasi özgürlük yerine istibdadı tercih etmiş, mutlak hüküm sürme arzusunu adalete üstün tutmuştur. Dolayısıyla Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, adaletin bir zaferidir.*"³¹⁸ şeklinde ifadelerle II. Abdülhamid'in otoritesinin sona erdiği ve halkın egemenliğinin ön plana çıktığı vurgulanmıştır. Ayrıca, gazete Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi haberinin, hakkın batıla galip geldiği ya da cemaatin otoritesinin bireyin otoritesine üstün geldiği bir sevinç haberi olduğunu belirtti. Sonrasında El-Ceride gazetesi Sultan V. Mehmed'in tahta çıkışını desteklemiş ve onu '*Evvel Sultan Düsturi min Âli Osman*', yani Osmanlı Hanedanı'nın ilk anayasal padişahı olarak tanımlamıştır. Ayrıca El-Ceride Mısırlılara Osmanlı Devleti'ne yardım etmemeleri çağrısında bulunmuş ve bağımsızlık taleplerine sıkı sıkıya bağlı kalmalarını talep etmiştir.³¹⁹

Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine üzüntülerini dile getiren Mısır yayınlarından biri Liva gazetesi olmuştur. Liva, İslam Birliği'nin lideri olarak bu gelişmeye derin bir tepki göstermiştir. Gazete, bu olayın Osmanlı Devleti'nin tarihinde en

³¹⁷ *el-Müeyyid* 23 Mayıs 1909.

³¹⁸ *el-Ceride* 28 Nisan 1909.

³¹⁹ *el-Ceride* 07 Eylül 1909.

olumsuz etkileri bıraktığını ve devletin merkezi yönetimi ile geleceği üzerinde zararlı sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Gazete şu ifadelere yer vermiştir:

İslam dünyası, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin etkilerini ilerleyen zamanlarda daha net hissedecektir. Sultan Abdülhamid, halk üzerinde mutlak otoriteye sahip güçlü bir hükümdar olarak kabul ediliyordu. Ancak anayasal sistem onun politikalarıyla çeliştiği için, tahttan indirilmesi ve yerine başka bir sultanın geçmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.³²⁰

Liva Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesine üzüntüyle yaklaşmasına rağmen, kendi Hizbü'l Vatani Partisi olarak Osmanlı Devleti'ndeki siyasi dengeleri ve yeni reform süreçlerini göz önünde bulundurarak, büyük eleştirilerden kaçınmayı tercih etti. Partinin bu tutumu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerini güçlendirme yönünde aktif bir strateji izlemeye devam etmesine yol açtı. Bu doğrultuda, İstanbul'a Parti lideri Muhammed Ferid Bey'in başkanlığında bir heyet gönderme kararı alındı. Heyet İttihatçılarla yakınlaşmak ve iki taraf arasında olası iş birliğini teşvik etmek amacıyla İstanbul'a yapacağı ziyareti önemle planladı. İstanbul'da devlet yetkilileri, heyeti samimi bir şekilde karşıladı ve iyi bir şekilde ağırladı.³²¹

Vadi'l Nil gazetesi ise Sultan'ın tahttan indirilmesinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kışkırttığı fitnenin bir sonucu olduğunu belirtmiştir. Gazete ayrıca, Avrupa devletleri tarafından işgal edilen tüm ülkelerin hâlâ hilafete büyük bir saygı duyduğunu vurgulamış ve Sultan Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin iç ve dış işlerini yönetmede en büyük lideri olduğunu ifade etmiştir.³²²

Sonuç olarak Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesinde önemli bir zafiyete yol açarken, Mısır'daki Osmanlı'dan uzak fikirlerin ivme kazanmasına ve ulusal bilincin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

³²⁰ *el-Liva* 28 Nisan 1909.

³²¹ Muhammed Ferid, *a.g.e.*, s. 157.

³²² *Vadi'l Nil* 28 Nisan 1909.

2.8. Mısır ve Osmanlı İttihatçı Hükümeti Arasındaki İlişkiler (1908-1914)

Yukarıda ifade edildiği üzere, Muhammed Ferid Bey liderliğinde şekillenen Mısır millî hareketi, Osmanlı Devleti ile ilişkilerde yeni bir başlangıç yapmayı ve İttihatçılarla yakın işbirliği kurmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda Mısır heyeti İstanbul'a bir ziyaret düzenlemiştir. Söz konusu heyet Türk yetkililer tarafından sıcak bir şekilde karşılanmış olmasına rağmen, bu ziyaretin somut sonuçlar doğuramadığı gözlemlenmiştir. Bu durumun temel nedeni, İstanbul Hükümeti'nin Mısır devasına mesafeli yaklaşım sergilemesidir.

Nitekim Mısır heyetinin henüz İstanbul'da bulunduğu sırada, 8 Aralık 1909 tarihinde Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Temps gazetesine verdiği demeç, Mısır millî hareketini derinden sarsan bir etki yaratmıştır. Bu demeç, İttihatçı hükümetin Mısır'a yönelik politikalarının doğasını açık bir şekilde ortaya koymuş ve Mısır kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır. Adeta Mısır millî hareketine yönelik sert bir darbe niteliği taşıyan bu açıklamada, Hüseyin Hilmi Paşa şu ifadeleri kullanmıştır:

Mısır fırka-yi Milliyesiyle hiçbir münasebetimiz yoktur. Münasebete girişmek de arzu etmiyoruz. Mısır'ın hal ve mevkii hakkında beyan edecek hiçbir mütalaamız yoktur. Biz bu hal ve mevkii pekiyi buluyoruz. Mamefih hal ve mevki-i Mısırlıların arzusu dairesinde değişecek olursa, bittabi bundan şikâyet edecek değiliz. Fakat biz kendiliğimizden Mısır'ın hal ve mevkiini değiştirmek için hiçbir şey yapmayacağız.³²³

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Temps gazetesine verdiği demeç, yalnızca Mısır millî hareketi üzerinde etkili olmakla kalmamış, aynı zamanda İngilizler tarafından Mısır'daki siyasi hedeflerini güçlendirmek amacıyla kullanılmıştır. İngiliz yönetimi, bu demeçten adeta Osmanlı Hükümeti'nin Mısır üzerindeki iddialarından vazgeçtiği anlamını çıkararak, beyanatı tüm Mısır basınına ve halkına yaymıştır. Bu süreç Mısır halkının Osmanlı Devleti'nden umutlarını tamamen kesmesi gerektiğine dair bir mesaj olarak sunulmuştur.

³²³ *Tanin* 8 Aralık 1909.

Ayrıca Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Tanin gazetesine verdiği söz konusu demec Mısır'ın entelektüel çevrelerinde de dikkat çekici tepkilere yol açmıştır. Mısır'ın ünlü aydınlarından ve Liva gazetesinin başyazarı Abdülaziz Çaviş, bu demec üzerine yaptığı yorumda şunları dile getirmiştir:

...Bu açıklamalar [Sadrazam'ın açıklamaları] doğru olsun ya da olmasın, hiç kimse aramızda, Hizbü'l Vatani ile Osmanlı hükümeti arasında bir ilişki olduğunu söylemedi. Zira Osmanlı hükümeti, diğer ülkelerin tüm hükümetleri gibi, özellikle başka bir ülkedeki siyasi partilerle ilişki kuramaz.³²⁴

Çaviş'in bu açıklaması iki önemli noktayı gözler önüne sermektedir. İlk olarak, Osmanlı hükümetine yönelik eleştirel bir mesafeyi ifade ederken, aynı zamanda Hizbü'l Vatani'nin bağımsızlığını vurgulama çabasını yansıtmaktadır. Ancak daha çarpıcı olan, Çaviş'in Osmanlı-Mısır ilişkilerine dair üslubunda meydana gelen değişimdir. Hizbü'l Vatani'nin lider kadrosunda yer alan yazar Çaviş, partisinin söyleminde sıklıkla kullanılan "Osmanlı Mısır'ı" ifadelerinden uzaklaşarak ilk kez Osmanlı'yı Mısır'dan ayrı bir "diğer ülke" olarak nitelendirmiştir. Bu üslup değişikliği, İttihatçıların iktidara gelmesinden sonra Osmanlı-Mısır ilişkilerinin ne denli zedelendiğini ve Mısır millî hareketinin Osmanlı ile bağlarını yeniden tanımlamaya başladığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak aynı demecin ardından, Vadi'l Nil gazetesi farklı bir perspektif sunarak Osmanlı-Mısır bağlarının korunması gerektiğini savunmuştur. Vadi'l Nil gazetesi, bu konuda şu ifadeleri dile getirmiştir:

Hüseyin Hilmi Paşa'nın açıklaması kendimizi ve başkalarını umutsuzluğa düşürmemeli, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki haklarından feragat ettiği ya da işgali kabul ettiği anlamına gelmemelidir. Her ne kadar bütün hükümetlerden, hatta İstanbul hükümetinden destek görmemiş olsak da Osmanlı milletinin Mısır'ın haklarını ve hizmetlerini unutmayacağını bilmeliyiz. Osmanlı Devleti ile dayanışma bağlarını sürdürmeliyiz çünkü Mısır, Osmanlı Devleti'nin bir parçasıdır.³²⁵

³²⁴ *el-Liva* 12 Aralık 1909.

³²⁵ *Vadi'l Nil* 8 Ekim 1909.

Vadi'l Nil'in söz konusu açıklaması Mısır'da Osmanlı ile ilişkiler konusundaki fikir ayrılıklarını ortaya koyarken, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin hâlâ bir umut ve dayanışma kaynağı olarak görüldüğünü göstermektedir. Özellikle bu tartışmaların ortasında, Hizbül Vatani Başkanı Muhammed Ferid Bey hem kendisinin hem de partisinin Osmanlı'ya duyduğu umutları koruma çabası içinde hareket etmiştir. Ferid Bey bu amaçla Ekim 1909'da İstanbul'a giderek Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeye dair La Nouvelle gazetesine verdiği röportajda Ferid Bey Osmanlı yetkililerinin Mısır'daki İngiliz işgalini kesinlikle tanımadıklarını ve Mısır meselesini uluslararası platformda gündeme getirmek için uygun bir fırsat beklediklerini ifade ettiğini belirtmiştir.³²⁶

Sadrazam Hilmi Paşa'nın söz konusu demeçleri Mısır'daki İngiliz işgal yönetimi ve Osmanlı'ya karşı siyaset izleyenlerin tezlerini pekiştirmiştir. Nitekim, bu demeçleri bir fırsat olarak değerlendirerek, yukarıda bahsettiğimiz İngiliz yanlısı Mısır Reisinüzzar'ı Butros Gali Paşa Osmanlı Sultanı Mehmed Reşat'ın Saltanatına cülus törenini Mısır'da yasaklamıştır.³²⁷ Bu yasaklama Osmanlı Mısır tarihinde bir ilk olmuştur. Sadrazam Hilmi Paşa'nın beyanatı üzerine verilen Butros Paşa'nın yasaklama kararı Osmanlı'nın Mısır üzerindeki otoritesinin zayıflaması sürecinde somut bir örnek olarak değerlendirilmektedir.

Öte yandan İttihatçıların Mısır'daki Arapça basına, özellikle Müeyyed gazetesine karşı tahammülsüzlüğü giderek artmıştır. Bunun en önemli nedeni gazetenin yönetimlerini sert bir şekilde eleştirmesi ve İttihatçı rejimi hedef alan Arap yazarlarına geniş bir platform sunmasıdır. Bu durum İttihatçıların tepkisini çekmiş ve Müeyyid, Sa'a ve Saika gibi Mısır'da Arapça yayınlanan birçok gazetenin Osmanlı topraklarına girişi tamamen yasaklanmıştır.³²⁸

Bu dönemde meydana gelen çeşitli gelişmeler Mısır ile İstanbul arasındaki ilişkilerin giderek gerilmesine neden olmuş, aynı zamanda İngiliz işgaline karşı oluşan cephenin

³²⁶ La Nouvelle gazetesinden naklen *Vadi'l Nil*, 18 Ekim 1909.

³²⁷ Saad Zağlul Paşa, *a.g.e.*, c. 2, s. 980.

³²⁸ BOA. DH.MKT. 2827/25 01 Haziran 1909; BOA. DH.MKT. 2818/3 19 Mayıs 1909; BOA. DH.MKT. 2830/100 03 Haziran 1909.

kendi içinde bölünmesine zemin hazırlamıştır. İngiliz işgaline karşı duruşuyla tanınan Liva gazetesi bu süreçte daha çok Hidiv'in siyasetini eleştiren yazılara ağırlık vermeye başlamıştır.³²⁹ Osmanlı Devleti'ni temsil eden Hidiv'in etrafında toplanan prensipleri savunan el-Müeyyed gazetesi, daha önce El-Ceride'nin ortaya attığı “*.İstiklalimiz için Türkiye'ye değil, her şeyden önce kendimize güvenmeliyiz*” anlayışını yazmaya başlamıştır.³³⁰ Öte yandan Destur gazetesi, Enver Bey'in (Paşa), İngilizlerin Mısır'daki icraatlarını olumlu değerlendirdiğini ve onlara karşı gelişen hareketleri provokasyon olarak nitelendirdiğini öne sürmüştür.³³¹

Şüphesiz söz konusu siyasi olaylar ve Mısır basınının bu süreçteki olayları ele alma biçimi Osmanlı-Mısır ilişkilerin daha da bozulmasında önemli bir etken olmuştur. Ancak İstanbul'daki meclisin 1912 yılında dağılması sonrasında, Mısır milli hareketi ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde bir ilerleme sağlanacağına dair bir beklenti doğmuştur. Bu bağlamda Meclisin feshedilmesinin ardından 22 Temmuz 1912'de sadrazamlığa getirilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Mısır'da Osmanlı temsilciliği yapmış olması ve bu dönemde Mısırlılara İngiliz işgaline karşı direnme taahhüdünde bulunmuş olması, bu beklentinin temel nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak kanaatimizce, Meclisin dağılması ve Gazi Muhtar Paşa'nın hükümetin başına geçmesiyle Mısır milli hareketinin Osmanlı Devleti ile daha olumlu bir ilişki kurabileceği görüşü belirli bir ölçüde mübalağa içermektedir. Bu kanaatin gerisinde yatan birkaç neden mevcuttur. Öncelikle Muhtar Paşa'nın sadrazamlık görevine getirilmesi, yalnızca İttihatçılar tarafından sağlanan kolaylıklar ve dönemin siyasi koşullarıyla mümkün olmuştur.³³² Bu sebeple, onun Mısır milli hareketine olumlu bir katkı sağlayacağına dair beklentiler sınırlı kalmıştır. Ayrıca Muhtar Paşa, Trablusgarp Savaşı'nı 18 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması ile sona erdirerek bir başarıya imza atsa da Balkan Savaşı'nın patlak vermesini engelleyemedi.³³³ Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı ordusunun aldığı yenilgiler ve iç politikada yaşanan olaylar, onu 29 Ekim 1912'de sadrazamlık görevinden

³²⁹ Fethi Rıdvan, *Meşhurun Mensiyun*, Kahire: 1970, s.37.

³³⁰ *el-Müeyyed*, 8 Eylül 1909.

³³¹ *el-Destur*, 16 Eylül 1909.

³³² Feroz Ahmad, & Dankwart Rustow: “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5, 1976, ss. 245-246.

³³³ Rifat Uçaryol, “Gazi Ahmed Muhtar Paşa”, *İ.A.*, c.13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, ss. 445-448.

istifa etmeye mecbur bıraktı.³³⁴ Bu nedenle, Muhtar Paşa'nın Temmuz'dan Ekim'e kadar geçen üç aylık dönemde mevcut olaylar ve zorluklarla birlikte, Osmanlı-Mısır ilişkilerindeki İttihatçılar ve Mısırlılar arasında oluşan gerginliği ortadan kaldırdılabileceğini düşünmek pek gerçekçi olmaz. Bu kısa süre zarfında hem iç politikadaki karmaşa hem de uluslararası gelişmeler, gerginliklerin giderilmesini zorlaştırmıştır.

Diğer taraftan Ahmed Muhtar Paşa'nın istifasının ardından, 29 Ekim 1912 tarihinde dördüncü kez sadrazam olarak atanan Kıbrıslı Kâmil Paşa, Mısır ile olan bağları açısından önemli bir figürdü. 1845 yılında Mısır'a gelerek burada eğitimini başarıyla tamamlayan Kâmil Paşa Mısır Valisi tarafından takdir edilmiş ve Kavalalı ailesiyle yakın dostluklar kurmuştur.³³⁵ Ancak Kâmil Paşa'nın sadrazamlık dönemi, Osmanlı-Mısır ilişkilerinin pratik anlamda gelişmesine önemli katkılar sağlamış gibi görünmemektedir. Nitekim Sadareti süresince, Balkan Savaşı ve Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgali gibi büyük krizler yaşanmıştır. Ayrıca, bu dönemde Bâbüâli Baskını meydana gelmiş, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa ve yaveri öldürülmüştür.

Sonuç olarak Kâmil Paşa'nın on beş yıl boyunca Mısır'da ikamet etmiş olması ve Mısır'ın içinde bulunduğu buhrana vakıf olması Osmanlı-Mısır ilişkilerinin pekiştirilmesi açısından Mısırlılarda önemli bir beklenti oluşturmuştur. Nitekim Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın mabeyin baş kâtibi Ahmed Şefik Paşa şunu kaydetmiştir:

Hatırımda kaldığına göre, Gazi Muhtar Paşa'nın bir koalisyon kabinesi teşkil etmesinden sonra, Sultan Reşad Hazretleri ile görüşme şerefine nail oldum. Mülakatımızın evvelinde mevzu, Abbas'a dair idi. Padişah Hazretleri, kendisine olan muhabbetini izhar ederek sıhhat ve afiyetini sordu. Ardından bahis yeni teşkil olunan sadaret-i uzmaya intikal etti. Sultan bu husustaki kanaatimi ve Mısırlıların hükümet hakkındaki mütalaalarını sual buyurdular. Ben de kendilerini tebrik ederek şöyle dedim: 'Mısır halkı olarak bu kabinenin teşkilinden memnuniyet duymaktayız. Çünkü bu hükümet eski sadrazamların en muteber simalarını ihtiva etmektedir. Bilhassa Kâmil Paşa'nın burada yer alması bizim için ziyadesiyle meserret vericidir. Cenab-ı Hak'tan, bu kabinenin memlekete hayırlı hizmetlerde bulunmasını temenni ederiz. Bu cevabım üzerine Sultan Hazretleri şöyle buyurdular: 'Mısırlıların bize

³³⁴ a.g.m. s. 447.

³³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1955, ss. 1347-1372.

sadakatle muhlis olduklarını biliyorum.' Ve devamla, Türkçe lisanıyla şu ayet-i celileyi tilavet ettiler: 'Müminler ancak kardeştir.'³³⁶

Ne var ki Kâmil Paşa'nın görevde bulunduğu kısa süre boyunca söz konusu Mısırlıların beklentilerine cevap verilmesi mümkün olmamıştır. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve İngiltere'nin Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden tek taraflı olarak ayırarak himaye sistemini ilan etmesi,³³⁷ ve bu süreçte Arap milliyetçiliğinin güç kazanıp farklı yönlerde gelişerek daha belirgin bir hal alması,³³⁸ Osmanlı idaresine karşı ademi merkezîyetçi hareketlerin yükselmesi³³⁹ gibi etkenler söz konusu Osmanlı-Mısır ilişkilerine büyük darbe vurmuştur. Diğer taraftan Osmanlı'nın bayrağını taşıyan Hizb'ül Vatani'nin en büyük iki lideri Muhammed Ferid Bey ve Abdülaziz Çaviş'in kendi aralarında anlaşmazlığının giderek derinleşmesi,³⁴⁰ Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın (iktidar) Ferid Bey ile (muhalafet) şahsi çıkarlar doğrultusunda şekillenen barışma ve ayrılık süreçleri, son olarak da Sadrazam Halim Paşa'nın savaşın arifesinde Mısırlı vatani/milliyetçi mücadelecilere maddi yardımları kesmesi³⁴¹ gibi çeşitli iç ve dış çalkantılarla Mısırlıların Osmanlı ile ilişkilerdeki beklentilerini ciddi şekilde zedelemiştir.

Bütün bunlara rağmen 1882-1914 yılları arasında Osmanlı-Mısır ilişkilerinin en dikkat çekici yönlerinden biri İngilizlerin Mısır'da ilan ettiği himaye sisteminin tam 32 yıl boyunca ertelenmiş olmasıdır. İngilizler 1882'de Mısır'ı işgal ettiklerinde doğrudan bir himaye rejimi uygulayabilirlerdi. Ancak Mısır millî hareketinin direnci ve Osmanlı ile kurulan köklü ilişkiler, bu sürecin gecikmesine neden olmuştur. Bu direnç, işgal altındaki diğer Osmanlı vilayetlerinden farklı bir durum ortaya çıkarmıştır. Örneğin Tunus ve Cezayir'de Fransızlar işgalle eş zamanlı olarak himaye rejimini devreye sokarken, Mısır'da bu rejim ancak 1914 yılında hayata geçirilebilmiştir. İngilizlerin Mısır'daki himaye sistemini geciktirmek zorunda kalması hem Mısır millî hareketinin gücünü hem

³³⁶ Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, c. 2, s. 261.

³³⁷ el-Veka-yi Mısıriye 18 Aralık 1914.

³³⁸ Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s. 28-34.

³³⁹ *a.g.e.*, s. 35-36.

³⁴⁰ Zekeriya Süleyman Beyyumi, *el-Hizb 'ül Vatani ve Devrehu fi'l Siyaset-il Mısıriye 1907-1953*, Kahire: 197, s.195-1981, 203.

³⁴¹ Ahmed Mustafa Abdürrahim, *Tarih-u Mısır 'ül Siyasi minel İhtilal hatta'l Muahede 1882-1936*, Kahire: 1967, s. 94.

de Osmanlı-Mısır ilişkilerinin işgalcilere karşı sağladığı direnişî gözler önüne sermektedir. Bu durum, Osmanlı-Mısır bağlarının işgal sürecindeki etkinliğini ve İngiliz müdahalesini sınırlama potansiyelini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

3. BÖLÜM

1909 MATBUAT KANUNU SONRASI MISIR BASININDA OSMANLI ALGISI: SANSÜR, SİYASAL GERİLİM VE SİYASAL DÖNÜŞÜM (1909–1914)

3.1. MATBUAT KANUNU'NUN SİYASAL VE HUKUKİ ARKA PLANI

Basın 19. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır'da hem Osmanlı Devleti'nin hem de İngiliz işgal yönetiminin siyasi mücadele alanlarından biri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını vurgulayan gazeteler ile İngiliz işgalini destekleyen yayın organları arasındaki gerilim, özellikle 1881'de çıkarılan Matbuat Kanunu ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yasa idari makamlara gazeteleri para cezasına çarptırma, ihtar etme, belirli sürelerle veya tamamen kapatma yetkisi tanımış, böylece basın özgürlüğü üzerinde ciddi bir kısıtlama mekanizması oluşturmuştur. Ancak 1894'te Hidiv Abbas Hilmi'nin bu yasayı işgal yanlısı el-Mukattam gazetesi aleyhine kullanma girişimi hukuki ve diplomatik sorunlara yol açtığı için yasa uygulamadan kaldırılmıştır.³⁴²

1894-1909 yılları arasında İngilizler Mısır basınının görece özgür bir ortamda faaliyet göstermesine müsaade etmiştir. Bu durum basının işgal yönetimi üzerinde ciddi bir tehdit oluşturmadığı düşüncesine dayanmaktaydı. Lord Cromer Mısır'daki basın özgürlüğünü bir prestij unsuru olarak sunmuş ve bu dönemi daha önce benzeri görülmemiş bir ifade özgürlüğü dönemi olarak nitelemiştir. İngiliz yönetimi işgal karşıtı çevrelerin Osmanlı yanlısı basın ve entelektüeller aracılığıyla denetlenebilir bir çerçevede faaliyet göstermesinin, onları gizli örgütlenmeler veya radikal hareketlerden uzak tutacağına inanıyordu. Ancak zamanla Osmanlı yanlısı ve işgal karşıtı yayın organlarının artan etkisi İngiliz yönetiminin bu politikayı gözden geçirmesine yol açmıştır. Ancak 1905-1909 yılları arasında Osmanlı yanlısı basının giderek daha cesur bir söylem benimsemesi ve halk üzerindeki etkisini artırması, İngilizleri önlem almaya zorlamıştır. Bu doğrultuda, 25

³⁴² el-Mukattam 27 Mart 1909.

Mart 1909'da Mısır Başbakanlığı (*Riaset-ü Meclisiüzzar*) Matbuat Kanunu'nu tekrar yürürlüğe koyarak basın üzerindeki denetimi artırmıştır.³⁴³ Bu karar özellikle Osmanlı yanlısı yayın organlarını hedef almış ve İngiliz yönetiminin Mısır'daki hâkimiyetini güçlendirme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Kanunun tekrar yürürlüğe girmesi Osmanlı Devleti'ne destek veren gazeteleri baskı altına alırken, halkın tepkisini de beraberinde getirmiştir.

1905-1909 yılları arasında Mısır'daki Osmanlı yanlısı basın, İngiliz işgaline karşı giderek sertleşen bir muhalefet yürütmüş ve halkı Osmanlı Devleti ile dayanışmaya çağırmıştır. Bu süreçte yalnızca gazeteler değil, Ezher gibi dini eğitim kurumları da siyasal farkındalığın oluşmasında etkili olmuştur. 1909'da Ezher öğrencilerinin düzenlediği grev, eğitim taleplerinin ötesine geçerek, emperyalist işgale karşı kitlesel bir tepki biçimini almıştır.³⁴⁴ Bu toplumsal hareketlilik, Osmanlı yanlısı basının İngiltere karşıtı söylemleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Bu bağlamda, 1906'daki Denşevay Olayı ve Akabe Krizi gibi gelişmelerin söz konusu söylemleri daha da keskinleştirdiği görülmektedir. Özellikle *Liva* ve *Müeyyid* gibi gazeteler, bu olayları yalnızca işgale yönelik bir tepki olarak değil, aynı zamanda Osmanlı'nın Mısır üzerindeki meşruiyetinin bir göstergesi olarak sunmuştur. Bu yayınlar halkı hilafet etrafında birleşmeye ve İngiliz hâkimiyetine karşı direnmeye çağırmıştır. İngiliz işgal yönetimi ise başlangıçta hukuki yollarla bu yayınları bastırmaya çalışmış, ancak açılan davalarda basın lehine verilen kararlar, yönetimi daha sert önlemler almaya yöneltmiş ve nihayetinde 1909'da Matbuat Kanunu'nun yeniden yürürlüğe konmasına neden olmuştur.³⁴⁵

25 Mart 1909 Matbuat Kanunu'nun yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte Osmanlı yanlısı gazeteler baskıların hedefi haline gelmiştir. Ancak bu dönemde hukuki boşluklardan yararlanarak faaliyetlerini sürdürebilmenin yolları da tartışılmıştır. Özellikle yabancı himayesi altına girerek gazetenin resmi sahipliğini Avrupalı şahıslara devretme yöntemi

³⁴³ *el-Veka-yi Mısriye* 25 Mart 1909.

³⁴⁴ Jakes, Aaron G. "Peaceful Wars and Unlikely Unions: The Azhar Strike of 1909 and the Politics of Comparison in Egypt." *Comparative Studies in Society and History*, c. 61, sayı: 1, 2019, ss. 28-57.

³⁴⁵ Yunan Lebib Rızık, *Tarih Mısır Beynelfikir ve'l Siyase*, Kahire: Matbaa Dar'ül Kutub, 2009, ss. 74-76.

öne çıkmıştır. Bu strateji gazetenin hukuken yabancı bir mülk olarak kabul edilmesini sağlıyor ve böylece yabancı hukuki ayrıcalıklar (kapitülasyonlar) çerçevesinde korunmasını mümkün kılıyordu. Bu çerçevede Mısır el-Fetâ (*Genç Mısır*) gazetesi 5 Nisan 1909'da sahibi Yusuf Muvelihî Bey ve ortakları tarafından kâğıt üzerinde bir satış işlemiyle Alman vatandaşı August Kain'e devredilmiştir. Ancak gazetenin yayın çizgisinde hiçbir değişiklik olmamış, tam tersine, gazete bu satışı yalnızca yasal bir manevra olarak gördüğünü açıkça ifade etmiştir.³⁴⁶ Gazete aynı çizgide yayın yapmaya devam edeceğini ve “*hakikat bayrağını yücelteceğini, mazlumları savunacağını ve ezilen halkların sesi olmaya devam edeceğini*” duyurarak Osmanlı yanlısı tavrını sürdürmüştür.³⁴⁷ Bu durum Osmanlı yanlısı basının İngiliz baskılarına karşı nasıl bir direniş hattı kurduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak İngiliz yönetimi kısa sürede bu tür hukuki manevraları engelleyecek yeni tedbirler olarak gazetelerin yabancı sahiplik altında bile faaliyetlerini sürdüremeyeceğini garanti altına almıştır.

Matbuat Kanunu'nun yürürlüğe girişini takip eden ilk iki ay, Osmanlı yanlısı basının yeni hukuki düzenlemelere karşı tavrını belirlemeye çalıştığı bir “keşif dönemi” olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte Liva gazetesi, doğrudan İngiliz işgalini hedef almak yerine, basın özgürlüğü ve genel haklar konusuna odaklanarak dolaylı bir eleştiri üslubu geliştirmiştir. Bu yazılarda, her ne kadar açık bir şekilde İngiltere hedef alınmasa da basın özgürlüğünün Mısır'da büyük bir tehdit altında olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca doğrudan eleştirinin sakıncalarını bertaraf etmek için, işgal karşıtı söylemleri yabancı gazetelerden yapılan alıntılar üzerinden aktarma yöntemine başvurulmuştur.

Ancak bu temkinli üslup uzun sürmemiştir. el-Liva gazetesi kısa süre içinde önceki sert söylemine geri dönerek yalnızca İngiliz işgalini değil, aynı zamanda Mısır hükümetini ve Hidiv'i de açık biçimde eleştirmeye başlamıştır. Nitekim Matbuat Kanunu çerçevesindeki mevcut baskılara rağmen, gazete daha önce değindiğimiz Süveyş Kanalı imtiyazının 2008 yılına kadar uzatılmasına yönelik teklifin Meclis'e taşınmasına karşı güçlü bir kamuoyu seferberliği yürütmüştür. Bu kapsamda, “Süveyş Kanalı Meselesi: Siyasal Değerlendirmeler” başlıklı yazı dizisiyle, konunun yalnızca mali yönlerini değil, aynı

³⁴⁶ *Mısır el-Fetâ* 6 Nisan 1909.

³⁴⁷ *Mısır el-Fetâ* 6 Nisan 1909.

zamanda ahlaki ve ulusal boyutlarını da gündeme taşımıştır. el-Liva, imtiyazın uzatılmasını “vatan onuru” ve “milli haklar” bağlamında ele alarak kamuoyunu bu projeye karşı açık biçimde konumlandırmıştır.³⁴⁸

Söz konusu yayınlar, kamuoyunun yönlendirilmesinde etkili olmuş ve nihayetinde teklifin reddedilmesiyle birlikte önemli bir siyasi kazanım elde edilmiştir. Dönemin siyasi atmosferi göz önüne alındığında, bu gelişmeyi yalnızca zayıflamış durumdaki Hidiv ile hükümetin değil, aynı zamanda İngiliz işgal yönetiminin planlarının da kamuoyu baskısıyla engellendiği bir dönüm noktası olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim bu projenin reddi, 1882’de başlayan işgal sürecinden bu yana kamuoyunda “ilk millî zafer” olarak yankı bulmuştur.

Özellikle Süveyş Kanalı imtiyazının uzatılmasına karşı yürütülen mücadelede, dönemin bazı nazırlarının sergilediği tavizkâr tutumlar göz önünde bulundurulduğunda, basının oynadığı kritik rol daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, dönemin önde gelen siyasetçilerinden biri olan Dahliye Nazırı Saad Zağlul Paşa’nın günlüklerinde yer alan ifadeler, kamuoyu ve basının süreç üzerindeki etkisini doğrudan yansıtmaktadır:

Hidiv, dün — 31 Ekim 1909 — Butros’un yanında yapılan ilk toplantımıza katıldı. Butros şöyle dedi: “Yemin ederek söylüyorum ki, projenin faydalı olduğuna inanıyorum; ancak halk bunu anlamıyor!” Sırrı Paşa, “Çok harika bir proje!” dedi. Rüşdi Paşa da buna yakın şeyler söyledi. Ben ise şu karşılığı verdim: “Ben tam aksine, bu projenin çok zararlı olduğuna inanıyorum.” Sonrasında Sırrı Paşa’ya dönüp dedim ki: “Bu projeyi okudun ve inceledin mi?” O da şöyle cevap verdi: “Sathî bir göz attım.” Ben de dedim ki: “Peki, öyleyse neden incelemeden hakkında hüküm verdin?”

Saat dörtte yapılan toplantıda uzun uzun tartıştık. Hişmet Paşa görüş bildirmekten kaçındı. Bu da beni ona şöyle demeye zorladı: “Aşırı ihtiyatlı davranmana şaşırıyorum! Aranızda sadece ben mi düşünüp değerlendirme yapabiliyorum? Neden ben tüm düşüncelerimi sana açıklarken, sen bana hiçbir görüşünü söylemekten çekiniyorsun?” Bu sözlerim bile onun daha da ihtiyatlı davranmasına neden oldu.

³⁴⁸ *el- Liva* 25-30 Ekim 1909.

Rüşdi Paşa ise bana tamamen zıt bir çizgideydi. Projenin Mısır için çok faydalı olduğunu ve Sudan ile Mısır'daki diğer kamu yararlarına yönelik harcamalar açısından gerekli olduğunu savunuyordu. Sudan için harcanan paranın boşa gitmeyeceğini, bilakis Mısır'ın faydasına olacağını söylüyordu. Ayrıca, İngiliz hükümetinin Sudan'daki kalkınma gerçekleştikten sonra bu harcamaları geri ödeyeceğini iddia ediyordu.

Bu meselede halkın iki yönlü tavrı hoşuma gitti: Birincisi, meseleye duydukları ilgi; ikincisi bu konuda birlikte hareket etmeleri.

...Gece yarısı eve döndüğümde, Sir Eldon Gorst'tan bir mektup buldum. Mektupta şu ifadeler yer alıyordu: 'Yarın saat 10.00'da İngiliz Sefareti'nde benimle görüşürseniz memnun olurum.'

Ertesi gün kendisiyle görüştüğümde bana şöyle dedi: 'Kanal projesi hakkında ne düşündüğünüzü öğrenmek istiyorum.'

Ben de açıkça projeye karşı olduğumu ifade ettim. Sebebini sordu. 'Her şeyden önce teminat şartı nedeniyle,' dedim. 'Bu durum şirkete büyük kolaylık sağlar; ücretleri düşürse bile zarar görmez.'

Gorst, itiraz ederek şöyle dedi:

'Şirket bunu yapmaz; çünkü ücretlerin artışı onun çıkarıdır.'

Ben de şu cevabı verdim: 'Bu çıkar, şirketin sarf ettiği emeğe kıyasla küçüktür.'

Sözümü keserek şöyle konuştu:

'Biz yerli unsurların yalnızca örf, ahlâk ve din gibi konulardaki görüşlerine başvururuz. Bunların dışındaki meselelerde karar yetkisi bize aittir. Eğer siz bu gibi konularda da söz sahibi olacaksanız, bizim bu ülkedeki varlığımızın ne anlamı kalır? Bu projeyi bir buçuk yıldır Maliye Müsteşarı ile birlikte titizlikle hazırlıyoruz. Sizden detaylara takılmadan bize güvenmenizi ve bu projenin Mısır için faydalı olduğuna inanmanızı bekliyoruz.'

Ardından şunu ekledi:

'Bu konuda Butros Paşa ve Hazret-i Cenab-ı Âlî (Hidiv) ile de istişare ettim. Her ikisi de projeyi beğendi ve halkın da bundan memnun olacağını söylediler.'

Ben ise şöyle cevap verdim:

'Benden görüşümü istediniz, ben de açıkça söyledim. Yaptığım değerlendirmeler neticesinde bu projenin uygun olmadığını düşünüyorum. Şimdi sizin de gördüğünüz gibi, halk projeden memnun değil. Demek ki

Butros Paşa da Hidiv de bu meselede yanılmış.’ Evet, ben bir maliyeci değilim. Ancak Maliye Müsteşar’ının sunduğu tüm rakamları esas aldım; doğruluklarını ayrıca sorgulamadım, olduğu gibi kabul ettim. Fakat diğer gerekçeleri kendi aklımla değerlendirdim. Çünkü bu konuda en az bir mali müsteşar kadar muhakeme gücüne sahip olduğuma inanıyorum. Bu kanaate de ancak bu değerlendirmeler sonucunda ulaştım. Ben bu kanaate sahipken, aksini dile getiremem. Ne zaman bu konuda fikrim sorulsa, yine aynı şekilde ifade ederim. Zira kendi aklımı devre dışı bırakıp, bir başkasının aklıyla düşünemem. Eğer asıl niyet her şeye rağmen bu projeyi hayata geçirmekse, bu durumda yapmanız gereken tek şey emir vermektir. O hâlde bizler artık kendi kanaatlerimizi değil, sizin talimatlarınızı uyguluyoruz.’

Gorst şöyle dedi:

‘Size herhangi bir emir vermedim. Sadece fikrinizi öğrenmek istedim.’

Ben de dedim ki:

‘İşte fikrim budur. Bu proje zararlıdır, ülkeye hiçbir fayda sağlamaz. Aksini düşünen varsa, buyursun tartışalım; bana projenin hangi yönlerden faydalı olduğunu anlatsın. Meclis-i Umumi’de yalnızca “Maliye Müsteşarı ve Sir Eldon Gorst bu projeyi faydalı buldu” diyerek projeyi savunamam. Lehine açık ve somut bir delil gösterilmelidir.’

Bunun üzerine şöyle dedi:

‘Zaten bu projeyi Meclis-i Umumi’de savunmak senin değil, Hişmet Paşa’nın görevidir. Sen yalnızca onunla birlikte bu işin içindesin.’

Sonra şöyle konuştu:

‘Belki de bu muhalefetle halkın sempatisini kazanmak istiyorsun.’

Ben ise şu yanıtı verdim:

‘Ben görüşlerimle ne bir menfaat peşindeyim ne de bir umut taşıyorum.’³⁴⁹

1909 yılında gündeme gelen kanal projesi etrafında şekillenen tartışmalar, dönemin Mısır kamuoyunun yalnızca edilgen bir tepki unsuru olmadığını; aksine siyasal sürece müdahil olan aktif bir güç hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Matbuat Kanunu’nun yürürlükte olduğu bir dönemde, yani ifade özgürlüğünün ciddi biçimde sınırlı olduğu bir ortamda kamuoyunun bu derece güçlü ve organize bir tepki verebilmesi, dikkat çekicidir. Bu durum, halkın geleneksel baskı mekanizmalarına rağmen siyasî gelişmeleri yakından

³⁴⁹ Saad Zağlul Paşa, *a.g.e.*, c. 3, ss. 131-142.

takip ettiğini, gerektiğinde fikir birliği ve eylem birliği içerisinde harekete geçebildiğini göstermektedir.

Saad Zağlul'un projeye yönelik itirazı, sadece bireysel bir duruş değil; halkın iradesine yaslanan bir siyasî tavidir. Nitekim, projeye destek veren Reisunüzzar Butros Paşa'nın "halk anlamıyor" şeklindeki ifadeleri, yöneticilerin kamuoyunun memnuniyetsizliğinin farkında olduklarını ancak bu tepkilere rağmen projeye angaje olmaktan çekinmediklerini göstermektedir. Bu noktada dikkat çeken bir başka husus da şudur: Zağlul'un karşısında yer alan diğer siyasetçilerin (örneğin Eşgal Umumiye ve Harbiye ve Bahriye Nazırı Sırrı Paşa, Maliye Nazırı Rüşdi Paşa ve Hariciye Nazırı Hişmet Paşa'nın) ya yüzeysel bilgiyle kanaat belirtmeleri ya projeye deset vermeleri ya da görüş bildirmekten imtina etmeleri, yöneticiler arasında yaygın bir siyasî pasifliğe işaret etmektedir.

Dolayısıyla bu örnek, yalnızca bir projeye dair teknik bir tartışma değil; aynı zamanda kamuoyu bilincinin, siyasî meşruiyet üzerinde nasıl etkili hâle geldiğinin somut bir göstergesidir. Matbuat Kanunu gibi otoriter düzenlemelere rağmen, halkın konuyla ilgili yoğun ilgisi ve farklı siyasî grupların aynı hedef etrafında birleşebilmesi, o dönemde gelişmekte olan Mısır kamuoyunun demokratik bir rol üstlenmeye başladığını da gösterir. Kamuoyu, artık yalnızca bir "izleyici" değil, yönetenler üzerinde baskı kurabilen bir siyasî aktör hâline gelmiştir.

Öte yandan Öte yandan, Mısır el-Fetâ gazetesi, basına yönelik yeni hukuki düzenlemelere karşı tavır alma konusunda daha radikal bir yaklaşım benimsemiştir. Yabancı bir himaye altına girerek kapatılma riskini asgariye indiren gazete, bu koruma avantajını işgal yönetimine karşı en sert kampanyalarından birini başlatmak için kullanmıştır. Özellikle İngiliz işgal yönetimi ve onunla iş birliği yaptığı düşünülen Mısır hükümetine yönelttiği ağır eleştiriler, işgal makamlarını daha sert tedbirler almaya sevk etmiştir.³⁵⁰

Bu süreçte İngiliz yönetimi el-Fetâ gazetesinin bu manevrasını fark ettiğinde meselenin yalnızca yerel bir basın düzenlemesi olmadığını, uluslararası boyut kazandığını gördü. Matbuat Kanunu'nun Mısır'daki Osmanlı yanlısı basını baskı altına almak için yeterli bir araç olmadığı anlaşılmış, yabancı korumasına giren gazeteler üzerinden sansür politikası

³⁵⁰ *Mısır-el-Fetâ* 7-8 Nisan, 5,11 Haziran 1909.

aşılmaya başlanmıştır. Bu nedenle İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Almanya'nın Kahire'deki temsilcilerine Matbuat Kanunu'na uymaları yönünde çağrıda bulunmuştur.³⁵¹ Ancak Almanya bu çağrıyla söz konusu kanunun Avrupa devletlerinin onayı alınmadan çıkarıldığını ve Mısır'daki kapitülasyon haklarına aykırı olduğunu belirterek reddetmiştir.³⁵² Bunun üzerine İngiliz hükümeti Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bu tutumunu Mısır hükümetinin Matbuat Kanunu'nu uygulamasına yönelik bir engelleme olarak değerlendirmiş ve iç güvenliği sağlama çabalarının baltalandığını ileri sürerek resmi bir protestoda bulunmuştur. Londra bazı Alman vatandaşlarının Arapça yayımlanan Mısır gazetelerini satın alarak İngiliz karşıtı propaganda yapılmasına imkân tanıdığı gerekçesiyle rahatsızlığını açıkça dile getirmiştir.³⁵³ Ancak Almanya Mısır basınının satın alınmasının hukuki bir engel taşımadığını belirterek İngilizlerin itirazlarını reddetmiştir.³⁵⁴ Bu diplomatik çekişme devam ederken, el-Fetâ gazetesi Kahire'de kendisini güvende hissediyor ve İngiliz yönetimine ve Mısır hükümetine karşı sert eleştirilerini sürdürüyordu. Gazete Alman himayesinin sağladığı avantajı kullanarak İngiliz işgaline yönelik en agresif yayın politikasını benimsemekte tereddüt etmemiştir.

Sonuç olarak, İngiliz yönetimi Matbuat Kanunu aracılığıyla Osmanlı yanlısı basını susturmayı hedeflerken, bu girişiminin beklenmedik uluslararası sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Mısır basını üzerindeki baskılar, yalnızca içeride tepkilere yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Avrupa devletleriyle İngiltere arasında hukuki ve diplomatik bir mücadeleye dönüşmüştür. Bu durum, İngiliz işgal yönetiminin Mısır'daki hâkimiyetini sağlamlaştırma çabalarının sanılanın aksine daha fazla direnişle karşılaştığını ortaya koymaktadır.

3.1.2. Osmanlı yanlısı Yerel Basın ve Gazetecilere Yönelik Baskılar

Matbuat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte, Mısır'daki Osmanlı yanlısı ve işgal karşıtı basın ciddi bir baskı altına girdi. Daha önce el-Fetâ gazetesi yabancı himaye altına girerek Matbuat Kanunu'ndan kaçmaya çalışmış ancak İngiliz işgal yönetimi bu durumu

³⁵¹ F.O. 407/174 No. 55 Grey to Sir Gosehen, 30 Nisan 1909.

³⁵² F.O. 407/174 No. 77 Sir Gosehen to Grey, 26 Mayıs 1909.

³⁵³ F.O. 407/174 No. 81 Grey to Sir Gosehen, 9 Haziran 1909.

³⁵⁴ F.O. 407/174 No. 86 Sir Gosehen to Grey, 14 Haziran 1909.

uluslararası bir mesele haline getirmişti. Ancak yabancı himaye altında olmayan gazeteler için Matbuat Kanunu çok daha sert uygulanmaya başlandı. Bu süreçte *el-Kutr el-Mısri* gazetesi de işgal karşıtı yayınları nedeniyle doğrudan hedef alınan yayın organlarından biri oldu. Gazetenin sahibi Ahmed Hilmi, Hidiv ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanı'na yönelik sert eleştirileri ve Matbuat Kanunu'na karşı düzenlenen bir protesto gösterisini örgütlediği gerekçeleriyle toplam on altı ay hapis cezasına çarptırıldı ve gazetesi altı ay süreyle kapatıldı.³⁵⁵

Matbuat Kanunu'nun uygulanışı, yalnızca bu tür doğrudan eleştirilerle sınırlı kalmamış, işgal karşıtı her türlü düşüncenin bastırılması için bir araç haline gelmiştir. Bu kapsamda dikkat çeken bir diğer vaka, el-Livâ gazetesi başyazarı Abdülaziz Çaviş'in yargılanmasıdır. Hindistan'da Sir Curzon Wylie'yi öldüren genç devrimci Dhingra'nın idam edilmesi üzerine, *el-Livâ* gazetesinde şu satırlar yer almıştır:³⁵⁶

Bugün, Hindistanlıların kalbinde İngiltere'ye karşı nefret ateşi alevleniyor... Bugün, sömürge imparatorluğu çatırıyor... Selam sana ey Dhingra, seni hatırlayan her kişide selamla anılacaksın. Selam olsun sana, hayatta da ölümdede!

Bu yazının yayımlanmasının ardından İngiliz yönetimi, *el-Livâ* gazetesine derhal müdahale etmiş ve Abdülaziz Çaviş'i Matbuat Kanunu çerçevesinde yargılayarak altı ay hapis ve 20 pound para cezasına çarptırmıştır.³⁵⁷ Ancak bu Çaviş'in işgal yönetimiyle yaşadığı son hukuk mücadelesi olmamıştır. Hapisten çıktıktan sonra bu kez de Ali el-Gayati'nin kaleme aldığı *Vatanîyetî (Vatanseverliğim)* adlı kitabın önsözünü yazdığı gerekçesiyle tekrar yargılanmıştır. Mahkeme o sırada İstanbul'da bulunan yazar Ali el-Gayati'yi gıyabında bir yıl hapis cezasına çarptırırken, Abdülaziz Çaviş'e de üç ay hapis cezası vermiştir. Suçlamalar arasında hükümete nefret beslemeye teşvik, devlet adamlarına hakaret ve Dhingra ile Mısırlı suikastçı İbrahim el-Verdani'nin eylemlerini yüceltme iddiaları yer almıştır. Ayrıca *Vatanîyetî* kitabına övgü yazan Hizb'ül Vatani

³⁵⁵ *el-Kutr el-Mısri* 19 Kasım 1909.

³⁵⁶ el-Liva 17 Ağustos 1909.

³⁵⁷ Enver el-Cüdi, *Abdülaziz Çaviş min Ruv'vad-il Terbiye ve'l Sahafa ve'l İçtima*, Kahire: el-Müessesse el-Mısıriye el-Âmme, t.y, ss. 58, 116-117, 124-126.

Parti lideri Muhammed Ferid Bey'in İstanbul'dan Mısır'a döndüğünde tutuklanması ve 6 ay hapse mahkûm edilmesi kararlaştırılmıştır.³⁵⁸

İngiliz işgal yönetimi yalnızca bireysel gazetecileri cezalandırmakla kalmamış, doğrudan gazete kapatma politikası izleyerek muhalif basını kökten tasfiye etme yoluna gitmiştir. 1911'de Trablusgarp Savaşı'nın başlamasıyla birlikte sansür daha da sertleşmiş, hatta yabancı himaye altındaki gazeteler bile bu baskıdan kaçamamıştır. Almanya'nın korumasına sığınan el-Fetâ gazetesi dahi kapatılmış, Vadi Nil gibi yayın organları da benzer akıbete uğramıştır. Özellikle el-Fetâ 4 Ekim 1911'de yayımladığı “*Mısır Hükümeti İtalya'ya Dört Gizli Hizmet Sunuyor*” başlıklı makalede, Mısır yönetiminin İtalya'ya verdiği örtülü destekleri eleştirmiştir.³⁵⁹ İngiliz işgal yönetimi bu durumu basın özgürlüğü bağlamında değerlendirmek yerine, gazeteyi susturmak için bir fırsat olarak görmüş ve Lord Kitchener Mısır Reis-i Nüzzeri Hüseyin Rüşdü Paşa ile anlaşarak el-Fetâ'nın kapatılmasına karar vermiştir.³⁶⁰ Bu baskı yalnızca el-Fetâ ile sınırlı kalmamış, 3 Nisan 1912'de Vadi Nil; 6 Kasım 1912'de el-Alem gazeteleri tamamen susturulmuştur.³⁶¹ Alem gazetesi Balkan Savaşları'nda Osmanlı'nın yenilgisinin, İttihat ve Terakki yönetiminin ihmalkâr politikalarından kaynaklandığını öne süren bir makale yayımlamıştır.³⁶² Bu makale İngiliz işgal yönetimi tarafından “*Müslümanların duygularını kıskırtmak ve Mısırlılar arasında Balkan vilayetlerindeki halklara karşı nefret uyandırmak*” suçlamasıyla gazetenin kapatılması için gerekçe olarak kullanılmıştır.³⁶³

Tüm bu baskılar ve ardı ardına gelen mahkûmiyet kararları, birçok yazar için Mısır'da kalmayı giderek daha tehlikeli hale getirdi. El-Liva'nın başmuharriri Abdülaziz Çaviş söz konusu İngilizlerin baskılarını arttırmaları ve muhaliflere yönelik ağır cezaların

³⁵⁸ F.O. 407/175 No. 106 Mr. Cheetham to Grey, 07 Ağustos 1910.

³⁵⁹ el-Fetâ 4 Ekim 1911.

³⁶⁰ F.O. 407/177 No. 225 Kichener to Grey, 06 Ekim 1911.

³⁶¹ Vadi Nil'in kapatma kararı için el-Veka-yi el-Mısriye 3 Nisan 1912.

³⁶² el-Alem 18 Aralık 1911.

³⁶³ el-veka-yi el-Mısriye 6 Kasım 1912.

sürmesi üzerine, Mısır'da mücadelenin imkânsız hale geldiğini anlayarak 1912'de İstanbul'a gitmek zorunda kaldı.³⁶⁴

Bu gelişmeler İngiliz işgal yönetiminin Matbuat Kanunu'nu yalnızca bir sansür mekanizması olarak kullanmadığını, aynı zamanda muhalif basını tamamen tasfiye etmek için sistematik bir baskı aracı hâline getirdiğini göstermektedir. Özellikle, Hindistan, İstanbul ve Mısır'daki direniş hareketleri arasındaki bağların güçlenmesi, İngiltere için büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. Ancak mesele yalnızca bir tehdit algısı değil, aynı zamanda işgal yönetiminin fırsatçı bir şekilde hareket ederek Matbuat Kanunu'nu, tüm muhalif basını susturmak için bir kaldıraç olarak kullanmasıdır. İngilizler bu yasayla sadece belirli gazeteleri cezalandırmakla kalmamış, aynı zamanda işgal karşıtı düşüncenin Mısır'da kök salmasını engellemek için geniş çaplı bir baskı stratejisi geliştirmiştir.

3.2. OSMANLI KARŞITI YAYINLAR VE İNGİLİZ HİMAYESİNDE GELİŞEN BASIN POLİTİKASI

Yukarıda da ele aldığımız gibi, İngiliz işgal yönetimi, 1909 tarihli Matbuat Kanunu'nu özellikle Osmanlı yanlısı ve işgal karşıtı Mısır basınına karşı sistematik bir baskı aracı olarak kullanmış; pek çok gazeteyi kapatarak ya da gazetecileri cezalandırarak muhalif sesleri susturmaya çalışmıştır. Ancak aynı dönemde Mısır'da bu politikanın tam zıttı bir uygulama dikkat çekmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'dan kaçan muhalif Osmanlı aydınları ve siyasetçileri, Mısır'a sığınarak Osmanlı yönetimi karşıtı yayınlarını burada sürdürmüş, üstelik bu faaliyetlerini İngiliz sansüründen neredeyse tamamen muaf bir biçimde gerçekleştirmiştir.³⁶⁵ İngiliz yönetiminin bu çifte standardı, Mısır'ı hem yerel muhalefet için bir baskı rejimi hâline getirirken hem de Osmanlı karşıtı fikirlerin özgürce yayıldığı bir propaganda üssüne dönüştürmüştür. Bu çarpıcı örneklerden biri II. Abdülhamid yönetimine muhalefet eden Osmanlı aydınlarının Kahire'de yayımladığı İleri gazetesidir. Türkçe, Arapça ve Fransızca yayımlanan bu

³⁶⁴ Muhammed Eroğlu, "Abdülaziz Çâvîş," *İ.A.*, c. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, ss. 187-188.

³⁶⁵ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007, s. 107.

gazete yalnızca Osmanlı muhaliflerine değil, aynı zamanda geniş bir yabancı okuyucu kitlesine de hitap etmiş; binlerce kişiye ulaşarak Mısır'daki muhalif söylemin önemli bir aracı olmuştur. İleri gazetesinin ötesinde, Jön Türkler Mısır'da farklı dillere hitap eden çok sayıda gazete ve dergi yayımlamışlardır. Bunlar arasında Selim Serkis'in el-Müşîr'i, Necib Haddad'ın Lisânü'l-Arab'ı, Reşid Bey ve İsmail İbrahim'in Basîretü'ş-Şarkı, Mizancı Murad'ın el-Mîzân'ı, Hasan Fehmi'nin Emel'i, Abdullah Cevdet'in İctihâd'ı, Veliüddin Yeğen ve Muhammed Kadri'nin el-Kanûnü'l-Esâsî el-Arabî'si ve Yusuf Hamdi Yeğen'in el-İnzâr'ı öne çıkmaktadır. Bu yayınlar, istibdat rejimine karşı özgürlük, anayasa ve halk iradesi çağrılarını yapmış; II. Abdülhamid'i açık biçimde hedef almışlardır.³⁶⁶

Öte yandan Osmanlı yönetimi bu gazeteleri ve yazarlarını devlet düşmanı olarak addetmiş; hem içeride hem dışarıda bu yayınların etkisini kırmak için çeşitli yollara başvurmuştur. Posta sansürü sıkılaştırılmış, Mısır'daki muhaliflerin iadesi talep edilmiş, Selim Serkis gibi bazı isimler suikast girişimlerine maruz kalmıştır.³⁶⁷ Ancak dikkat çekici olan, Mısır'daki bu yayınlara İngiliz işgal yönetimi tarafından hiçbir doğrudan sansür uygulanmamış, Matbuat Kanunu bu çevrelere neredeyse hiç işletilmemiştir. Aynı dönemde Osmanlı yanlısı Mısır basını baskı altına alınırken, Osmanlı karşıtı yayınlara adeta göz yumulmuş, hatta kimi zaman destek sağlanmıştır. Bu propaganda savaşının tek taraflı olmadığını da belirtmek gerekir. II. Abdülhamid yönetimi Mısır'dan yapılan yayınlara karşı koymak amacıyla bazı Osmanlı ve Avrupa gazetelerini finanse ederek kendisine yönelik eleştirileri dengelemeye çalışmıştır. Özellikle Avrupa basını üzerinden yürütülen bu karşı propaganda faaliyetleri, rejimin basının gücüne verdiği önemi ve bu mecrayı denetim altına alma çabasını ortaya koymaktadır.³⁶⁸

³⁶⁶ Adı geçen gazeteler, İstanbul'da 1873 yılında doğan ve amcası dönemin Mısır Maarif Nazırı Ali Haydar Paşa'nın himayesinde Mısır'da eğitimini tamamlayan, daha sonra 1908 yılında siyasi yazıları nedeniyle Sivas'ta hapse giren, Meşrutiyet'in ilanından sonra ise tekrar Mısır'a dönen Velîeddin Yeğen'in Arapça hatıratında yer almaktadır. Ancak Matbuat Kanunu'nun yürürlüğe girdiği dönemde yayın hayatını sürdüren söz konusu gazetelerin Mısır Milli Arşivi'nde, Mecmua-i Zekiye No: 4713 dosya koduyla muhafaza edilen el-Müşîr ve Lisânü'l-Arab gazetelerinin 1894'ten sonraki sayıları hariç diğer sayıları bulunmamaktadır. Diğer adı geçen gazetelerin ise sayıları hiç mevcut değildir. Velîeddin Yeğen, *a.g.e.*, c.1, ss. 65-67.

³⁶⁷ *a.g.e.*, s. 64.

³⁶⁸ Cromeri Abbas II, s. 77.

3.2.1. İngiliz İşgali, Basın Politikaları ve Osmanlı Karşıtı Söylemlerin İnşası

a. Ermeni Basınının İşgal Dönemindeki Rolü

Mısır'da Ermenice basının temelleri, 1865 yılında atılmıştır. Bu tarih, Mısır'ın matbaa ile tanıştığı Fransız işgalinden yetmiş yedi yıl, Bulak Matbaası'nın kuruluşundan ise kırk dört yıl sonrasına denk gelir. Ermenice gazeteciliğin doğuşu, yalnızca kültürel bir gelişme değil, aynı zamanda cemaatin toplumsal ve siyasal taleplerini ifade etme arayışının da bir yansımasıdır. Ermeni gazeteleri başta Mısır'daki olmak üzere, diaspora topluluklarına da hitap etmiş ve temelde cemaatin iç meselelerini gündeme taşımıştır.³⁶⁹

369

Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1805-1849) yönetimi, Mısır topraklarında Ermeni göç dalgalarının belirgin şekilde arttığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu göç hareketinin temelinde, Mehmed Ali'nin kişisel geçmişi ve yönetim stratejileri önemli rol oynamıştır. Muhammed Ali'nin Mısır'a gelişinden önceki yaşamına dair kaynakların sınırlı olmasına rağmen, onun gençlik döneminde Ermeni topluluğuyla kurduğu ilişkiler, bu gruba karşı beslediği yakınlık ve güvenin temelini oluşturmuştur. Özellikle tütün ticaretiyle meşgul olduğu yıllarda, Karakehya Yeremyan adlı bir Ermeni tüccarın yanında çalışması ve bu kişiden gördüğü babacan muamele, onun Ermeni toplumuna karşı olumlu bir tutum geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Mısır'ın idaresini üstlendiğinde, bu minnettarlığını göstermek amacıyla Karakehya ailesinden bireyleri İstanbul'daki mali işlerinde görevlendirmiştir.

Mehmed Ali'nin Ermeni topluluğuna yönelik desteği birkaç şahsi vakialarda belirgin olmuştur. Örneğin; Fransızlara karşı Osmanlı ordusunda görev aldığı dönemde, askeri sefer için gerekli nakdi temin edemeyen Mehmed Ali, Ermeni tüccar Yegiazar Amira Bedrosyan'dan teminatsız olarak önemli miktarda borç almış, valiliğe getirilmesinin ardından da bu güvene karşılık Yegiazar'ı İstanbul'daki mali işlerinin başına atamış ve Mısır'a çağırarak "Hazine Ser Sarrafı – Büyük Sarrafbaşı" unvanıyla görevlendirmiştir. Reform projelerini uygularken Mehmed Ali, kendisine sadık ve güvenilir unsurlara dayanmayı tercih etmiş; bu bağlamda Ermeni toplumunun yönetime dahil edilmesi hem Ermenilerin hem de yönetimin yararına olmuştur. Ermenilerin kendisine olan sadakati ve sundukları hizmet, Mehmed Ali'nin onlara duyduğu güveni pekiştirmiştir. Bu güven o denli büyüktür ki, Ermeniler sarayın en hassas alanlarında, örneğin haremlikte, dahi görev almışlardır. Hüsrev Çırakyan, Mehmed Ali'nin haremünün tercümanı olarak hizmet verirken, Esteban Kevorkyan da saray haremünün özel doktoru olarak görev yapmıştır. Ayrıca, Ermeniler Mehmed Ali ailesinin kişisel servet yönetiminde önemli roller üstlenmiş, Sukias Çırakyan gibi isimler, Mehmed Ali'nin oğlu Tosun Paşa'nın mali işlerini yürütmüştür.

Bu hoşgörü ve güven ortamı, Mısır'daki Ermeni nüfusunun artışı teşvik etmiş ve bu topluluk, Mısır idaresinde giderek daha etkin roller üstlenmiştir. Bu dönemde özellikle Boghos Bey Yusufyan'ın varlığı önemli bir mihenk taşı olmuştur. 1768-1844 yılları arasında yaşamış olan ve Mehmed Ali'nin güvenini kazanmış olan Boghos Bey, Nubar, Abroyan, Çırakyan ve Hakikyan gibi birçok Ermeni ailesini Mısır'a davet ederek idari ve ticari alanlarda görev almalarını sağlamıştır. Kendisi ayrıca Ermenilere rehberlik etmiş, onlara ayrıcalıklar tanımış ve Mehmed Ali'yi bazı Ermenilere imtiyazlar vermesi konusunda ikna etmiştir. Eğitim ve kamu hizmetlerinde Ermenilerin yer almasını desteklemiş olması, bu toplumun Mısır'daki konumunun güçlenmesine olanak tanımıştır.

Yüzyılın ikinci yarısında Mısır'a yönelik Ermeni göçü hızla artmış; öyle ki Mısır hükümeti, Babıâli ile ilişkilerini zedelememek amacıyla bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Mısır Dahiliye Nezareti, Kahire ve İskenderiye valiliklerine, geçim imkânı olmayan Ermenilerin İstanbul'a geri gönderilmesi talimatını vermiştir. Ayrıca, anavatanlarına dönmeyi kabul eden Ermenilere, tekrar Mısır'a gelmemeleri koşuluyla

seyahat ücretlerinin yarısını indirme hakkı tanınmıştır. Ermenilerin Mısır'daki ekonomik faaliyetleri arasında dikkat çekici bir yer, içki üretimi ve satışındaki tekelleşmeleridir. 1824 yılında Ermeni sarraf Anicé içki üretim ve satışını üstlenmiş, 1826-1828 yıllarında ise Hovhannes Grabed Kalusdiyan'a doğu bölgelerinde boza, şarap ve kuru üzüm üretiminde ayrıcalık tanınmıştır. Tuz çıkarma ve satma da Ermenilerin kontrolünde bulunmuştur. Ticaret alanında Boghos Yusufyan, Ermenilere ticari anlaşmalar yapma ve ürün nakliyelerini kolaylaştırma yönünde destek sağlamış; örneğin akrabası Hacı Hacob Krikor'un Kıbrıs'a buğday ihracatı için yaptığı anlaşmada, yerel idarecilerin bu faaliyeti engellememesi ve desteklemesi emredilmiştir.

Hükümet kademelerinde görev alan bazı Ermeniler ise, Mehmed Ali'nin kayırmacılığı sayesinde büyük ticari imkânlara erişmişlerdir. Ticaret Nazırı Boghos Bey ile başhekim Hovhannes (Jovani) mısır mahsulünü birlikte satın alırken, Karabet Efendi gibi isimler Bulaq Gümrüğü yönetiminde etkili roller üstlenmiştir. Ermeniler, sınırlı da olsa diğer sektörlerde de yatırımlar yapmış, özellikle tütün ithalatı alanında öne çıkmışlardır. Suriyeli Ermeni ve Portekiz vatandaşı Halil Hıyat, 1888 yılında Acem tütününün ithalatı için tekel hakkı almış, 1890-1897 yılları arasında ise Mısır'a farklı bölgelerden tütün ithalatı konusunda tekel yetkisine sahip olmuştur.

Perakende tütün ticaretinde Ermeniler önemli bir itibar kazanmış, Kahire, İskenderiye ve taşrada birçok dükkân açmışlardır. Bu tüccarların çoğu, Osmanlı sınırları içinde tütün üretimiyle tanınan Mardin gibi bölgelerden göç etmiştir. 1880'li yıllardan itibaren Ermeniler, özellikle tütün sanayisinin gelişmesinde belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Rus Savaşı sonrası ağır borç yükü, tütün dahil bazı sanayilerin gelirlerinden devlet payı alınması uygulamasıyla yakından bağlantılıdır. 1882'den sonra Fransız sermayesinin etkisinin artmasıyla tütün endüstrisi Osmanlı topraklarında, özellikle Mısır'da hızla büyümüştür. Bu gelişme, Ermeni, Yahudi ve Rum işçilerin tütün fabrikalarında istihdam edilmesiyle somutlaşmıştır.

Mısır'ın kuru iklimi, Yunanistan, İtalya ve Osmanlı'dan gelen ham tütünün işlenmesi için elverişli bir ortam sağlamış; buna ek olarak, Müslüman Mısırlı tüccarların tütün tarımı ve üretiminden çekinmeleri, Ermenilerin bu sektörde büyümesine olanak vermiştir. Ermeniler, Tosyan, Melkonian, Jamsarajian, İbikian ve Meceryan gibi aileler öncülüğünde birçok tütün fabrikası kurmuş; bu fabrikalarda çoğunlukla farklı milletlerden işçiler çalışırken, yönetim ve teknik kadrolar Ermenilerden oluşmuştur. Fabrikalar, Avrupa'daki gelişmiş modelleri esas alarak kurulmuş, tütünün işlenmesi ve paketlenmesi gibi alanlarda uzman personel çalıştırılmıştır. Tütün üretim sürecinin en zorlu aşaması, farklı kaynaklardan gelen tütünlerin harmanlanarak makinelerle yüksek kalitede ve aromalı sigaralar haline getirilmesidir. Bu süreç sayesinde Mısır'da büyük miktarda sigara üretimi mümkün olmuştur.

Samsun'da tütün ticaretiyle uğraşan Hovhannes ve Grabed Matossian kardeşler, 1882 yılında Mısır'a göç ederek İskenderiye'nin Fransız Sokağı'nda küçük bir atölye kurmuşlardır. İlk yıllarda üretim sınırlı ve ilkel yöntemlerle yürütülse de 19. yüzyılın sonlarına doğru Matossian Fabrikası yüksek kaliteli ürünleriyle tanınmaya başlamıştır. Bu fabrikanın Mısır'da ürettiği ve halk tarafından büyük ilgi gören en meşhur sigara markaları, "Samsun" ve "Bafra"dır. Söz konusu markalar, 1950'lere kadar yaygın şekilde tüketilmiş; ancak bu süreç, Nasır yönetiminin fabrikayı kamulaştırmasıyla sona ermiştir.

Matossian'dan sonra Mısır'daki en etkili ikinci Ermeni tütün fabrikası, Melkonian kardeşlerin kurduğu işletmelerdir. Kayseri kökenli Krikor ve Grabed Melkonian kardeşler, tütün üretimi ve ticareti konusundaki tecrübelerini Romanya'da edindikten sonra, 1875 yılı sonbaharında Mısır'a yerleşmişlerdir. Burada kurdukları Melkonian fabrikaları, yalnızca Kahire ve İskenderiye'de değil, aynı zamanda Sudan ve Etiyopya'daki çeşitli şehirlerde de temsilcilikler aracılığıyla faaliyet göstermiş ve kendi tütün markalarını tanıtarak bölgesel bir etki alanı oluşturmuştur.

Üçüncü sırada yer alan fabrika ise, Ermenag ve Dikran Jamsarajian kardeşler tarafından kurulmuştur. Aslen Yerevanlı olan bu iki kardeş, İstanbul'daki tütün üretim tecrübelerinin ardından, Sarkisian adında bir başka üreticilerle ortaklık kurarak "Jamsarajian Kardeşler ve Sarkisian Tütün Şirketi" adıyla faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu ortaklık, markanın ticari kapasitesini artırmış ve ürün yelpazesinin genişlemesini sağlamıştır.

Bu gelişmeler ışığında, Mısır'a göç eden Ermeni girişimcilerin kurdukları tütün fabrikaları, ülkenin tütün sanayisinin modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Başta Matossian, Melkonian ve Jamsarajian olmak üzere bu fabrikalar, dönemin ileri tekniklerini kullanarak hem iç piyasaya yönelik üretim gerçekleştirmiş hem de ihracata dönük politikalar benimsemişlerdir.

Sonuç olarak, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde yalnızca Kahire'de faaliyet gösteren Ermeni tütün fabrikalarının sayısı 20'ye, İskenderiye'de ise 16'ya ulaşmıştır. Bu tablo, Ermeni girişimcilerin Mısır tütün sanayisindeki etkin rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Bkz., Ali Giritli, *Tatavvur'ül Nizam'ül Masrafi fi Mısır*, Kahire: Matabi Şirket'ül İlanat, 1960, ss. 201-215; Emin Afifi, *Tarih-u Mısır'ül İktisadi ve'l Mali fi'l*

Ermeni basını, Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler bağlamında değişken bir tutum sergilemiştir. Ermeni toplumu ile Osmanlı yönetimi arasındaki ilişkilerin dostane olduğu dönemlerde gazeteler genellikle ılımlı ve hatta övgü dolu bir dil kullanırken, ilişkilerin bozulduğu ve Ermeni isyan hareketlerinin yükselişe geçtiği dönemlerde sert eleştirilere yönelmiştir. Bu durum, bazı yayınların kapatılmasına ve gazetecilerin hapis ya da sürgün edilmesine yol açmıştır.³⁷⁰

Öte yandan Ermeniler, yalnızca kendi dillerinde değil, Türkçe, Arapça ve Avrupa dillerinde de gazeteler yayımlayarak Mısır basınına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu çerçevede, Arestakes Toneyan adlı bir Ermeni, 1840-1844 yılları arasında Mısır'ın resmî yayın organı olan el-Vekayi-i Mısriyye gazetesinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Bu durum, Ermenilerin yalnızca cemaat gazeteciliğiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda Mısır'daki resmî ve genel basında da aktif roller üstlendiğini göstermektedir.³⁷¹

Ermeni basınının kurumsallaşma süreci, Kahire'de 1864 yılında kurulan Ermeni Millî Meclisi ile doğrudan ilişkilidir. Meclis üyeleri, cemaatin toplumsal ve kültürel gelişimini desteklemek amacıyla, hem Ermenice hem de Osmanlı Türkçesiyle yayımlanacak bir gazetenin çıkarılmasını önermişlerdir.³⁷² Bu hedef doğrultusunda, Ermeni cemaatine ait özel bir matbaa da kurulmuştur.³⁷³ Söz konusu girişim, özellikle basına büyük ilgi duyan ve bu alanda bilinçli bir tutum sergileyen Mısır Ermenileri ruhani lideri Mrguerditch

---

Asrî'l Hadis, Kahire: el-Angol el-Mısriye, 1983, s. 471; Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad 'Alî In Egypt*, Cambridge, Harvard University Press, 1961, ss. 249-254; Ahmed Ahmed el-Hitte, *Tarih-u Mısır'ül Zirai fi Ahdi Muhammed Ali el-Kebir*, Kahire: Darü'l Maarif, 1950, s. 219-220; Salah Haridi, *el-Hiref ve'l Sinaat fi Ahdi Muhamed Ali*, Kahire: Darü'l Maarif, 1985, s. 14-49; Muhamed Rifat el-İmam, *el-Ermen fi Mısır 1896-1967*, Darü'l Bostani, Kahire, 2003, s. 105-108,121-122,131; Howard Cox, *The Global Cigarette: Origins and Evolution of British American Tobacco, 1880- 1945*, Oxford University Press, 2000, s.284; Mehmet Yavuz Ekler & Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919) Tobacco Production in Samsun (1788-1919)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:18, 2011, s. 234. Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Mısır." *İ.A.*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, ss. 62-65.

³⁷⁰ Ramdan Rufai, "Taife'tül Ermen fi Mısır", *Havliyat Külliye'til Diraset Dergisi*, sayı: 26, 2010, ss. 28-35.

³⁷¹ Rifat el-İmam, *Tarih'ül Caliyet'ül Ermeniyet fi Mısır*, Kahire: el-Heye'tül Amme, 1999, s. 326.

³⁷² Ramdan Rufai, *a.g.m.*, s. 29.

³⁷³ Macid İzzet İsrail, *el-Ermen Ala Difaf'il Nil*, Kahire: el-Arabi, 2022, s. 212.

Kevsezyan ile dönemin etkili siyasetçilerinden Nubar Paşa'nın desteğiyle somutlaşmış ve kısa sürede hayata geçirilmiştir.³⁷⁴

Bu teşebbüsün sonucu olarak, 16 Mart 1865'te *Armaveni* (Hürmalık) adıyla ilk Ermenice gazete yayımlanmıştır. Bu yarı aylık gazete, siyasi, edebî ve millî içerikler taşıyan bir yayın olarak kabul edilmiştir. Gazetenin sahibi, dönemin Mısır hükümetinde görev alan ve aynı zamanda Khorenian Okulu'nun himaye komitesi başkanı olan Hovsep Manukyan'dır.³⁷⁵ Yayının yazı işleri, dizgisi ve basımı ise gazeteci Abraham Maradyan (1833–1903) tarafından yürütülmüştür. Maradyan, bu alandaki öncülüğü dolayısıyla “Mısır'daki Ermeni basınını babası” unvanı ile anılmıştır.³⁷⁶ Ne var ki *Armaveni* gazetesinin yayın politikası, dönemin Osmanlı ve Mısır otoritelerine, aristokrasiye ve ruhban sınıfına yönelik açık bir bağlılık ve övgü üzerine kuruluydu. Gazete, Ermeni toplumu Osmanlı hükümetinin kendilerine bahsettiği özgürlüklerden memnuniyet duymaları gerektiğini telkin etmiş; bu özgürlüklerin, Osmanlı yönetiminin “engin merhametinden” kaynaklandığını vurgulamıştır. *Armaveni*, Osmanlı otoritesini yalnızca bir siyasi erk olarak değil, halkına bir baba şefkatiyle yaklaşan koruyucu bir güç olarak tasvir etmiş ve bu nedenle herhangi bir şikâyet ya da hoşnutsuzluğun yersiz olduğunu ileri sürmüştür. Aynı şekilde Mısır hükümeti de gazete tarafından övgüyle anılmış ve “herkesin minnet duyması gereken” bir yönetim olarak tanımlanmıştır. Gazete ayrıca, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin otoritesini pekiştirmeye ve dini kurumları desteklemeye yönelik bir tutum benimsemiştir. *Armaveni*'nin kurucusu Abraham Maradyan, gazetenin ilk sayısında kaleme aldığı başyazıda, her bireyin öncelikle Tanrı'ya, ardından kendisine ve halkına karşı sorumluluk taşıdığını ifade etmiş; insanın yaşam hakkını bahşedenin

³⁷⁴ Ghada Musa, Nubar Paşa ve'l Siyaset'ül Mısriye 1842-1895, (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Damanhur Üniversitesi), Damanhur, 2008, s. 65-67.

³⁷⁵ Khorenian Okulu, Mısır'daki ilk Ermeni okulu olarak 1828 yılında Kahire'de “Yeghiazaryan Dinî Okulu” adıyla kurulmuştur. Okul, Muhammed Ali Paşa'nın baş maliye sorumlusu olan Yeghiaz Amira Bedrosyan'ın anısını yaşatmak amacıyla bu isimle anılmıştır. Bedrosyan, okulun tüm masraflarını karşılamıştır. Eğitim programında başlıca teoloji ve Ermenice dersleri yer almış olup, öğretim İstanbul ve İzmir'den görevlendirilen rahipler tarafından yürütülmüştür. 1854 yılında okul, Ermeni tarihçi Movses Khorenatsi'nin adını alarak “Khorenian Okulu” adını taşımaya başlamış ve Muski bölgesindeki Darb el-Geneina semtine taşınmıştır. Bu okul, Mısır'daki Ermeni cemaatinin eğitim alanındaki kurumsallaşma çabalarının ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Khorenian Okulu, 1897 yılında Bulak'a taşınmış ve o tarihten sonra, ünlü Ermeni tüccar Kalousdian'ın kendi mirası olan altı yüz dönüm arazi ile Nil Nehri'nde mal taşıyan birçok gemiyi Mısır'daki Ermenilerin eğitimine vakfetmesi sayesinde Kalousdian Varjaran Okulu adını almıştır. Bkz., Gercis Selama, *Tarih 'ül Talim 'ül Ecnebi fi Mısır fi'l Karn 'il Tasi Aşer*, Kahire: el-Meclis'ül Âla, 1963, ss. 83-84.

³⁷⁶ Rifat el-İmam, *a.g.e.*, s. 321.

Tanrı olduğu gerekçesiyle, O'na “kayıtsız şartsız itaat” edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak bu anlayış, Ermeni toplumunun tüm kesimleri tarafından olumlu karşılanmamıştır. Gazetenin söylemi, birçok Ermeni aydın tarafından eleştirilmiş ve cemaatin ruhani liderlerinden Kevsseyan, Maradyan'ın bu yaklaşımına açık biçimde karşı çıkmıştır. Bu eleştirilerin yanı sıra, 1865 yılında Mısır'da baş gösteren kolera salgını, Maradyan'ı gazeteyi kapatmak ve İstanbul'a dönmek zorunda bırakmıştır.³⁷⁷

Buna karşılık, İngiliz işgalinin ilk yıllarında Mısır'da yayımlanan bazı Ermeni gazeteleri, *Armaveni*'nin izlediği uzlaşmacı çizgiden tamamen farklı bir yayın politikası benimsemiştir. Bu dönemde çıkan gazetelerin tümü, Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermeni toplumunun yaşadığı çeşitli toplumsal ve siyasal gelişmelere bağlı olarak merkezi yönetime ve yerel idarecilere karşı eleştirel bir tutum sergilemiş ve İngiliz işgal yönetiminin desteğini almıştır. Söz konusu gazeteler, daha çok siyasi yönü öne çıkan bir dil kullanmış; Ermeni toplumunun taleplerini ve beklentilerini daha açık bir şekilde ifade etmeye yönelmiştir. Bu yayın organlarının çoğu, Osmanlı topraklarında karşılaştıkları ifade ve basın özgürlüğü sınırlamaları nedeniyle Mısır'a göç eden gazeteciler ve yazarlar tarafından çıkarılmıştır.³⁷⁸ Bu çerçevede, 1889 yılında İskenderiye'de Katolik bir din adamı olan Ghevont Papazyan tarafından yayımlanmaya başlanan haftalık *Nighos* (Nil) gazetesi öne çıkar. 1897 yılında İskenderiye'de, edebiyatla yakından ilgilenen iki kardeş olan Dikran ve Vartin Alpiar tarafından haftada iki kez yayımlanan *Paros* (Fener) gazetesi kurulmuştur. Aynı yıl içerisinde yine İskenderiye'de Krikor Sarrafyan tarafından günlük olarak yayımlanan *Liraber* (Haberci) gazetesi çıkarılmıştır.³⁷⁹ Bu gazeteler içeriklerinden ziyade Osmanlı topraklarına sokulmaları engellenmediği için Osmanlı makamlarının dikkatini çekmiş; söz konusu yayınları ülkeye sokmaya çalışanlar hakkında ise sıkı soruşturmalar başlatılmıştır.³⁸⁰

Yine İngiliz işgal dönemi, Ermeni gazetecilik faaliyetleri açısından oldukça üretken bir dönem olmuştur. Zira söz konusu dönemde Kahire'de *Nor Or* (Yeni Gün) adlı yarı haftalık gazete, ardından da Nisan ayında İskenderiye'de *Piyunik* (Anka) adlı yarı aylık

³⁷⁷ a.g.e., s. 324-325.

³⁷⁸ Avatif Abdürrahman, *Dirasat fi'l Sahafa'til Arbiye el-Muasire*, Beyrut: Darü'l Farabi, s. 1989, s. 50.

³⁷⁹ İbrahim Abduh, a.g.e., s. 348-349.

³⁸⁰ BOA. DH.MKT. 2138/94 14 Kasım 1899.

gazete Simbad Borat ve Simbad Papazyan tarafından yayımlanmaya başlanmıştır.³⁸¹ Mezkûr gazetelerin haricinde, İngiliz işgali döneminde Birinci Dünya Savaşı'na kadar Mısır'da yayımlanan diğer Ermenice gazeteler şunlardır:

1903 yılında yayımlanmaya başlayan Azad Bum (Özgür Kürsü), dönemin Ermeni aydınları tarafından özgür ifade ortamının bir aracı olarak kabul edilmiştir. Onu, 1904'te çıkan Lusabir (Işık Getiren) gazetesi izlemiş, aynı yıl Fransızca karşılığıyla Horizon (Ufuk) adıyla da anılmıştır. Bu yayınlar, Ermeni toplumunu kültürel ve siyasal açıdan bilinçlendirmeyi hedeflemiştir. 1905 yılında yayımlanan Ourenk (Kanun) gazetesi, toplumsal düzen ve hukuk temelli içerikleriyle dikkat çekerken, 1906'da çıkan Tertich (Bildiri) ve Grag (Ateş) gazeteleri daha çok fikrîsel mücadeleye odaklanmıştır. Aynı yıl yayımlanan Nor Çamana Çinér (Yeni Zamanlar) gazetesi ise dönemin değişen dünya düzenine ve Ermeni toplumunun geleceğine yönelik vizyoner bir söylem geliştirmiştir. 1908 yılında yayımlanan Arev (Güneş) gazetesi, adından da anlaşılacağı üzere, aydınlanma ve toplumsal umut temalarını işlerken; yine aynı yıl çıkan Lusabir-Arev (Işık Getiren – Güneş) gazetesi bu temaları birleştiren bir yayın politikası benimsemiştir. 1912 yılında yayımlanan Hossank (Akım) gazetesiyle birlikte, toplumsal hareketlilik ve değişim meseleleri daha görünür hâle gelmiştir. 1913'te çıkan Ho Sabir (Umut Getiren) gazetesi ise özellikle Mısır'daki Ermeni toplumunun geleceğine dair umut vadeden bir yayın olarak öne çıkmıştır.³⁸²

Söz konusu bu gazeteler yalnızca birer basın organı olmanın ötesinde, Ermeni cemaatinin kültürel kimliğini koruma ve geliştirme çabalarının da bir yansıması olmuştur. Ayrıca Mısır'ın çokkültürlü yapısı içerisinde Ermeni basınının çeşitliliği ve entelektüel düzeyi hem yerel hem de uluslararası meseleler karşısında cemaatin duruşunu anlamak açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bununla birlikte, yukarıda adı geçen ve Mısır Milli Arşivi'nde kayıtlı olan gazetelerden yalnızca birinin birkaç sayısına, teknik sınırlılıklar nedeniyle ulaşılabilmektedir. Bu da 6 Mart 1882 tarihinde Kahire'de yayımlanmaya başlayan ve Mısır'daki ilk günlük Ermenice gazete olan el-Zaman'dır. Gazetenin sahibi

³⁸¹ İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s. 348-349.

³⁸² Rami Ata Sıdık, “en-Naşat’ül Sahafi li’l Caliye’til Ermeniye fi Mısır”, *Mecelle’til Buhus ve’l Dirasat*, Kahire: Al-Shoruk Academy, Sayı: 23, 2023, ss.188-190.

aslen İstanbullu olan Aleksan Sarrafyan'dır. İngiliz işgal yönetiminin desteğiyle çıkarılan El-Zaman, özellikle Osmanlı idaresine yönelik eleştirileriyle dikkat çekmiş, yönetimin uygulamalarını sorgulayan yazılar yayımlamış ve Mısır kamuoyunu bu konulara çekmeyi amaçlamıştır.³⁸³ Sarrafyan yalnızca Osmanlı yönetimini eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda İngiliz işgalinin Mısır'a bazı açılardan katkı sağladığını öne süren değerlendirmelere de yer vermiştir. Gazete, yalnızca Mısır içindeki muhalifleri değil, Britanya'nın uluslararası rakipleri olan Fransa ve Rusya'yı da sert bir dille eleştirmiştir. El-Zaman Britanya'yı dünyanın "en büyük ana devleti" olarak tanımlamış; ekonomik refahı, kara ve deniz kuvvetlerinin gücü sayesinde Rusya ve Fransa'dan üstün olduğunu savunmuştur.³⁸⁴ Öte yandan, el-Zaman gazetesi Ermenilerle ilgili haberlere özel bir önem atfetmiş; Osmanlı toprakları, Avrupa ve Mısır'daki Ermeni toplumuna dair gelişmeleri yakından takip etmiş ve yayımlamıştır. Gazete, Berlin Antlaşması'yla (1878) Ermeni vilayetleri hakkında öngörülen reformların uygulanması için Babiâli'ye sürekli çağrıda bulunmuştur.³⁸⁵ Gazete Her ne kadar İngilizler tarafından desteklenmiş olsa da el-Zaman gazetesi çeşitli dönemlerde yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. Gazete, 24 Ekim 1883'te üç ay boyunca yayımlanmayı durdurmuş, ardından 9 Şubat 1885'te tekrar kapanmıştır. Bu kapanışların sebeplerinden biri de gazeteyi çıkaran Sarrafyan ailesinin hatalarının İngilizler tarafından bile zaman zaman hoş görülmemesidir.³⁸⁶

Gazete sahibi Sarrafyan, Ermenilerin Osmanlı yönetiminden kurtulmasının ancak İngiltere'nin İstanbul'u da işgal etmesiyle mümkün olacağını savunmuş ve bu arzusunu açıkça ifade etmiştir. Bu bağlamda Babiâli'ye yönelik eleştirileri giderek sertleşmiş; Osmanlı hükümeti ise bu söylemler üzerine el-Zaman gazetesinin sadece muzır neşriyat olarak sayıp Osmanlı topraklarına girmesini menetmemiş; aynı zamanda Sarrafyan'ın tutuklanması için Mısır Hükümeti'ne talimat vermiştir. Fakat dönemin İngiltere'nin Mısır Yüksek Komiseri Lord Cromer, Sarrafyan'ın 'siyasi suçlu' olduğu ve Mısır'ın 'iç işlerinde bağımsız bir ülke' sayılması gerektiği gerekçesiyle iade talebini reddetmiştir. Ancak bu kriz, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yürütülen ve İngiliz birliklerinin Mısır'dan çekilme sürecini düzenleyen Wolff–Muhtar Paşa görüşmelerini olumsuz

³⁸³ BOA. Y. PRK. MK. 2/28 16. 02. 1886.

³⁸⁴ el-Zaman 09.10. 1885.

³⁸⁵ el-Zaman 20. 04. 1886.

³⁸⁶ Corci Zeydan, *Tarih-u Edab-il Lügat-il Arabiye*, Kahire: Hindawi, c. 4, 2013, s. 58.

etkileyebileceği endişesini doğurmuştur. Bu diplomatik gerilimi yatıştırmak amacıyla, İngiliz ve Mısır makamları el-Zaman gazetesinin 29 Temmuz 1886 tarihinde tamamen kapatılmasına karar vermiştir.³⁸⁷ Sarrafyan ise gazetesinin tekrar yayımlanması için hem Mısır hükümetine hem de Londra'daki Britanya Parlamentosu'na iki ayrı dilekçe sunmuş; dilekçelerinde Britanya'ya sadakatle hizmet ettiğini ve bu hizmetleri sayesinde İngiliz hükümetinin güvenini hak ettiğini belirtmiştir. Ancak Mısır hükümeti, Babiâli'yi memnun etmek amacıyla bu dilekçeye kayıtsız kalmış ve Sarrafyan'ı Mısır'dan sınır dışı etme sürecini başlatmıştır. Bu noktada İngilizler devreye girerek Sarrafyan'ı himayeleri altındaki Kıbrıs'a göndermişlerdir.³⁸⁸

Sonuç olarak İngiliz işgal yönetimi Mısır'daki basını yalnızca denetim altında tutmakla yetinmemiş, aynı zamanda kendi siyasal hedefleri doğrultusunda şekillendirmeye de çalışmıştır. Bu bağlamda basın, sadece bir kontrol aracı değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni içeriden zayıflatma stratejisinin etkin bir parçası hâline gelmiştir. Özellikle etnik ve dini gruplar arasındaki tarihsel gerilimleri besleyen yayınlar desteklenmiş; başta Ermeniler olmak üzere bazı azınlık topluluklarının Osmanlı karşıtı söylemleri basın yoluyla güçlendirilmiştir. Bu dönemde Mısır'daki Ermeni toplumu hem siyasal hem de kültürel düzeyde önemli bir etki alanı yaratmış, Osmanlı karşıtı söylemlerin yayılmasında kilit bir rol oynamıştır. Osmanlı vilayetlerinde meydana gelen Ermeni isyanlarına dair gelişmelerle doğrudan bağlantılı olan bu faaliyetler, yalnızca Osmanlı yönetimini hedef almakla kalmamış, aynı zamanda Mısır'daki Osmanlı etkisinin izlerini silmeye yönelik bir strateji oluşturmuştur. Bu stratejinin en önemli araçlarından biri, Ermeni gazetecilerinin ve yazarlarının Osmanlı karşıtı yayınlar yaparak bu söylemleri meşrulaştırmalarına dayanmaktadır.

b. Yahudi Basını ve Siyasal Tutumu

İngiliz işgal yönetimi, Mısır'daki Osmanlı varlığını içeriden zayıflatmak ve nihayetinde ortadan kaldırmak amacıyla, farklı etnik ve dini unsurlar arasında milliyetçi eğilimleri

³⁸⁷ Sami Aziz, *a.g.e.*, s. 192-193. Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile İngiltere Hükümeti'nin mümessili Sir Drmondwolf arasında yürütülen tahliye mukaveleleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Süleyman Kızıltoprak, *a.g.e.*

³⁸⁸ BOA. Y. EE. 130/60 1 Eylül 1886.

teşvik etmiş, bu doğrultuda özellikle Yahudi topluluğuna yönelik "İsrail" fikrini desteklemiştir. Bu bağlamda, 1909 yılından itibaren el-Ahram gibi tanınmış gazetelerde Yahudi yazarların yazılarına yer verilmesi yönünde çeşitli teşvikler söz konusu olmuştur.³⁸⁹

Söz konusu gazete, Yahudilerin Filistin'e yerleşme meselesini Mısır kamuoyuna iki temel gerekçeyle açıklamıştır. Birincisi, Filistinlilerin Osmanlı yönetiminin baskısından ötürü göç etmek zorunda kaldıkları yönündeki anlatıdır. El-Ahram, bu çerçevede Filistin'de uygulanan 'müşa' (ortak mülkiyet) sistemi ile ağır vergilendirme politikalarının bölge halkını topraklarını satmaya zorladığını ileri sürmüştür. Haberlere göre; öşür vergilerinin yüksekliği ve tahsilat sürecindeki keyfi uygulamalar nedeniyle köylüler borçlanmakta, geçim kaynaklarını yitirmekte ve sonunda Yahudilere topraklarını devretmektedir. Bu durumun ciddiyetine dikkat çeken Filistin'de Bir Osmanlı Tebaası'dan adını taşıyan bir mektupta, vergilerini ödeyemeyen 40 köy muhtarının hapsedildiği ve halkın, vergilerden kurtulmak için mülklerini Yahudilere sattığı bilgisi aktarılmıştır.³⁹⁰

el-Ahram ve el-Mukattam gazeteleri, Yahudi göçünün yalnızca Filistin'e değil, genel anlamda Osmanlı topraklarına olan katkılarını da öne çıkarmıştır. El-Ahram'da yayınlanan makalelerde, "İsraililerin Osmanlı topraklarına göç etmesine karşı değiliz; bilakis bu göçü arzuluyor ve teşvik ediyoruz. Ancak bu göçün amacı, Filistin toprakları üzerinde bir İsrail Krallığı kurmak olmamalıdır" ifadesiyle, Yahudi yerleşimine ilkesel bir destek sunulmakla birlikte siyasal hedeflere dair bir mesafe korunmuştur. Gazete, Yahudi sermayesinin, sanatının ve ilimlerinin Suriye ve çevresine ekonomik ve kültürel katkı sağlayacağı görüşünü savunmuştur.³⁹¹ Bu olumlu yaklaşımın iki temel nedeni vardır. Birincisi, dönemin bazı Arap entelektüellerinin de benzer görüşleri paylaşmasıdır. Nitekim el-Ahram, bu görüşü destekleyen yazarlar arasında, Şekib Arslan gibi önemli bir Arap düşünürün yazılarına yer vermiştir. Arslan, "Hayfa: Küçük Beyrut" başlıklı makalesinde, Yahudi göçünün doğrudan faydalarını dile getirmemekle birlikte, Yahudi yerleşimcilerin faaliyetlerine duyduğu hayranlığı ifade etmiştir. Bu yaklaşım, göçün

³⁸⁹ Siham Nassar, *es-Sahafa'tül İsrailiye ve'l De'aye'l Sihyoniye fi Mısır*, Kahire: el-Zehra, 1991, s. 41.

³⁹⁰ *el-Ahram*, 5 Ocak 1906

³⁹¹ *el-Ahram* 7,12, Temmuz 1909; 12 Ekim 1909.

olumlu etkilerine dair dolaylı bir destek olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Arslan, Yahudi göçünü açık biçimde desteklemiş ve bu tutumunu tarihsel örneklerle meşrulaştırmıştır. Özellikle Hz. Ömer'in döneminde İskenderiye fethi sırasında komutan Amr bin el-Âs'tan aldığı mektupta, şehirde cizye veren kırk bin Yahudi bulunduğunun meziyet olarak sunulmasını hatırlatmıştır. Ancak Arslan, bu desteğini bazı koşullarla sınırlandırmış; Yahudilerin belirli bölgelerde yoğunlaşmalarına ve güç kazanmalarına izin verilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca göç eden Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına geçirilmesinin zorunluluğuna dikkat çekmiştir.³⁹²

Benzer biçimde el-Mukattam gazetesi de Siyonist hareketin ilk yıllarında Yahudi göçünün Filistin'in ekonomik kalkınmasına katkı sağlayacağını savunmuştur. Gazete, toprak alımları ve yatırımlar yoluyla ülkeye para girişinin arttığını, tarım ürünlerinin ve arazilerin değer kazandığını, böylece sefalet içindeki Filistin halkının ekonomik olarak rahatladığını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, gazete bu gelişmelerin sürdürülebilir olabilmesi için Filistinlilerin, Yahudilerle ekonomik rekabette ayakta kalabilecek yeterliliğe ulaşmaları gerektiğini de belirtmiştir.³⁹³

Yahudi basını ve Siyonist fikirlerin Mısır'daki yankıları, İngiliz işgal yönetiminin Osmanlı karşıtı stratejileriyle doğrudan bağlantılıdır. Özellikle *el-Ahram* ve *el-Mukattam* gibi etkili gazetelerde yer verilen Yahudi yazarlar aracılığıyla, Filistin'e Yahudi göçü olumlu bir kalkınma hamlesi olarak sunulmuş; Osmanlı idaresi ise baskıcı ve geri kalmış bir yapı şeklinde resmedilmiştir. Bu söylem, yalnızca yerel Arap kamuoyunu etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin doğulu Yahudi tebaasını da etnik temelli bir ulus fikrine yönlendirme çabası taşımıştır. Şekib Arslan gibi dönemin saygın isimleri bile başlangıçta bu göçe dair faydacı bir tutum sergilemiş; ancak zamanla Siyonist hedeflerin boyutunu kavrayarak sınırlayıcı şartlar öne sürmüşlerdir. Yahudi göçü etrafındaki bu söylemler, Mısır'daki Osmanlı algısının zayıflatılmasında, İngiltere'nin bölgesel çıkarlarını meşrulaştırmasında ve Filistin'deki demografik dönüşüm sürecine zemin hazırlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Yahudi meselesi etrafında

³⁹² *el-Ahram* 15 Haziran 1909.

³⁹³ *el-Mukattam* 12 Ocak 1905.

gelişen basın söylemi, Osmanlı'nın meşruiyetini sorgulayan ve yerine alternatif siyasal vizyonları teşvik eden bir mecra olarak işlev görmüştür.

3.3. MATBUAT REJİMİ ÇERÇEVESİNDE TRABLUSGARP SAVAŞI'NIN BASINDAKİ YANSIMALARI VE OSMANLI ALGISI

1911 yılında İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısıyla başlayan savaş, yalnızca Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki egemenliğinin sonunu getirmemiş, aynı zamanda İngiliz işgali altındaki Mısır'da siyasal ve toplumsal dengeleri de derinden etkilemiştir. Coğrafi yakınlığı ve tarihsel-sosyolojik bağları nedeniyle Mısır, bu savaştan doğrudan etkilenmiş; özellikle Batı Çölü'nde yaşayan Mısırlı kabilelerle Libya'daki aşiretler arasındaki akrabalık ilişkileri ve ortak dini ve etnik kimlik, halk arasında Osmanlı yanlısı bir dayanışma hissiyatını güçlendirmiştir.³⁹⁴

Bu çerçevede savaşın Mısır'daki yansımaları yalnızca toplumsal tepkilerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda basın alanında da önemli dönüşümlere yol açmıştır. Trablusgarp Savaşı'nın yarattığı atmosfer, Osmanlı'ya yönelik kolektif duygusal sahiplenmeyi tetiklerken, İngiliz işgal yönetiminin basına yönelik denetim ve sansür uygulamalarını daha da sertleştirmesine neden olmuştur. Özellikle 1909 yılında yürürlüğe giren Matbuat Kanunu, bu dönemde İngiliz yönetimi tarafından daha etkin biçimde uygulanarak Osmanlı yanlısı yayınların sıkı bir gözetim altına alınmasına aracılık etmiştir. Ancak savaşın yol açtığı siyasi hassasiyetler bu baskıcı uygulamaların sürdürülebilirliğini sorgulatmıştır. Bu bağlamda, Trablusgarp Savaşı'nın arifesinde İngiltere'nin Mısır Yüksek Komiserliğine gelen Lord Kitchener'in politikaları önceki yöneticilerden belirgin şekilde ayrılmıştır. Selefleri Lord Cromer ve Sir Eldon Gorst'a kıyasla Lord Kitchener, basına daha esnek bir yaklaşım sergilemiş; bunun temelinde ise halkın Osmanlı lehine radikalleşme eğilimlerinden duyulan endişe yatmıştır. Özellikle 1910 yılında Mısır Reisinüzarı Butrus Gali Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi,³⁹⁵ 1913'te İstanbul'da

³⁹⁴ Majid Khadduri, *Modern Libya: A Study in Political Development*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963, ss. 21-23. Trablusgarp'ın Osmanlı münasebetleri ile ilgili tarihçesi için bkz. Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Türk Subayları*, Ankara: 1960; R. Simon, *Libya Between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919)*, Berlin: 1987.

³⁹⁵ el-Ceride 21 Kasım 1910.

Hidiv Abbas Hilmi Paşa'ya yönelik suikast girişimi³⁹⁶ ve Trablusgarp Savaşı'nın yarattığı toplumsal gerilim, İngiliz yönetimini Mısır'daki muhalefeti daha yumuşak yöntemlerle denetleme arayışına itmiştir.³⁹⁷ Bu süreçte Matbuat Kanunu kapsamında uygulanan baskılar kısmen gevşetilmiş, Mısır basınına sınırlı bir ifade alanı tanınmıştır. Bu yönüyle Trablusgarp Savaşı yalnızca Osmanlı-İtalyan çatışmasının bir yansıması değil, aynı zamanda Mısır'daki Osmanlı algısının yeniden şekillendiği ve basın-politika ilişkilerinin yeni bir evreye girdiği önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

3.3.1. İngiltere'nin Tarafsızlık Politikası ve Mısır'daki Siyasi Gerilim

Türkiye ile İtalya arasında savaş ilan edildiğinde, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak savaş koşullarına uygun biçimde hareket etmesi ve Osmanlı'nın yanında yer alması beklenmekteydi. Ancak 1882'den beri fiilen İngiliz işgali altında bulunan Mısır'da, hükümetin savaş konusundaki tutumu büyük ölçüde İngiltere'nin dış politikasına bağlıydı.³⁹⁸ Nitekim İngiltere Trablusgarp Savaşı'nın başından itibaren İtalya'nın bölgeyi işgal girişimini açıkça desteklemiştir. Bu destek yalnızca siyasi değil, aynı zamanda stratejik bir gerekçeye de dayanmaktaydı. İngiliz yönetimi, Trablusgarp'ta İtalya'nın varlığıyla oluşturulacak bir tampon devletin (buffer state), Mısır'daki İngiliz nüfuzu ile Tunus'taki Fransız hakimiyeti arasında bir sınır hattı teşkil edeceğini ve böylece iki sömürge gücü arasında bir denge sağlayacağını düşünmekteydi.³⁹⁹

Bu çerçevede Londra Hükümeti Mısır'ın tarafsızlığını ilan etti. Mısır hükümeti de İngiltere'nin bu yöndeki tüm kararlarını kabul etti. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Arthur Nicolson, Osmanlı'nın Londra Büyükelçiliği tarafından yapılan müdahale talebine karşılık olarak, Trablusgarp Savaşı'nın İngiltere'yi doğrudan

³⁹⁶ Ahmed Şefik Paşa, *Havliyat Mısır'ül Siyasiye*, a.g.e., s. 89.

³⁹⁷ İsmail Sıdkı Paşa, *Müzakerati*, Kahire: Dar'ül Hilal, 1950, ss. 121-122.

³⁹⁸ Muhammed Hüseyin Heykel, *a.g.e.*, s. 49.

³⁹⁹ Cemal Zekeriya Kasım, "Mevkif-u Mısır min'el Harb-il Trablusiye 1911-1914": *el-Mecelle el-Tarihiye, el-Cemiye'l Mısriye li'l Dirasat-il Tarihiye*, Sayı:13, Kahire, 1967, s. 316.

ilgilendirmediğini ve bu konuda yapılacak herhangi bir girişimin “yersiz bir müdahale” olarak değerlendirileceğini bildirmiştir.⁴⁰⁰

Bu doğrultuda, İtalyan donanmasının Libya kıyılarını ablukaya alması üzerine Osmanlı ordusunun Mısır üzerinden kara yoluyla Libya’ya geçme talebi reddedilmiş; Mısır kuvvetlerinin Türkiye’ye destek vermesine de izin verilmemiştir. Mısır hükümeti, İngiliz Dışişleri’nin talimatlarına uyarak kara sularını tarafsız ilan etmiş ve topraklarının askeri amaçla kullanımını engellemiştir.⁴⁰¹ Zaten İngiltere, bu tarafsızlık politikasını uygulamak ve Osmanlı’ya yönelik yardımın önüne geçmek amacıyla Lord Kitchener’ı görevlendirmişti.⁴⁰² Kitchener bu tarafsızlığı memnuniyetle karşıladığını belirterek, Mısır’ın bu sayede herhangi bir saldırı karşısında daha güçlü bir konuma geleceğini savunmuştur.⁴⁰³

İngiltere’nin Mısır’ı tarafsızlığa zorlaması 1840 Londra Antlaşması’na açık bir aykırılık teşkil ediyordu. Zira bu antlaşma Osmanlı Devleti’ne savaş halinde Mısır ordusundan yardım alma hakkı tanıyordu.⁴⁰⁴ Bu durum aynı zamanda Osmanlı egemenliğinin tanınmaması ve İngiliz işgalinin Mısır üzerindeki mutlak kontrolünün teyidi anlamına geliyordu. Öte yandan İngiltere İtalya’ya Mısır’ın savaşta askeri operasyonlar için üs olarak kullanılmasına izin vermeyeceğine dair güvence verdi. Buna rağmen İtalya tarafsızlık politikasından şüphe duydu; özellikle Sadrazam Kâmil Paşa’nın başkanlığında bir Osmanlı heyetinin Mısır’a gelerek Osmanlı kuvvetlerinin Libya’ya geçişini kolaylaştırmak istemesi bu şüpheyi artırdı.⁴⁰⁵ İtalyan hükümeti Mısır makamlarının Bedevi gruplar, Türk subaylar ve Osmanlı askerlerinin Bingazi ve Trablus’a geçişine göz yummasına karşı resmi itirazda bulundu.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Mahmud Salih Mensi, *el-Hamle el-İtaliye âLâ Libya Dirase Vesaikiye fi İstrateji ‘yet-il İstimar ve’l İlakat’ il Devliye*, Kahire: Dar’ül Tabaat’il Hedise, 1980, ss. 47-49.

⁴⁰¹ el-Müeyyid, 8 Ekim 1911.

⁴⁰² el-Müeyyid, 17 Temmuz 1912.

⁴⁰³ Cemal Zekeriya Kasım, *a.g.m.*, s. 317.

⁴⁰⁴ Khaled Fahmy, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁰⁵ Cemal Zekeriya Kasım, *a.g.m.*, s. 319.

⁴⁰⁶ İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 74.

İngiltere ise Osmanlı hükümetine karşı kendi tutumunu şu şekilde savundu: Eğer Mısır tarafsızlık ilkesini ihlal ederse, bu durum İtalya'nın Mısır limanlarını, tıpkı Libya'daki limanlar gibi hedef almasına neden olabilir. Böyle bir gelişme, İngiltere'nin Mısır'daki işgalini koruma gerekçesiyle doğrudan savaşa dahil olmasını meşrulaştırabilirdi. Bu risk nedeniyle İngiltere Mısır'ın tarafsızlığını titizlikle korumaya çalıştı.⁴⁰⁷

İngiltere'nin Mısır'daki tarafsızlık politikasında ısrar etmesinin temel nedeni, Osmanlı ordusu ya da Arap gönüllülerin Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı etkili bir direniş göstermesi ihtimaliydi. Bu direnişin başarılı olması durumunda İtalya'nın geri çekilmek zorunda kalabileceği ve bu gelişmenin sorumluluğunu İngiltere'ye yükleyebileceği endişesi hakimdi. İngiltere böyle bir senaryonun İtalya ile arasındaki diplomatik ilişkileri zedelemesinden kaçınmak istemiştir. Kaldı ki İngiltere savaşın başından itibaren İtalya'nın Libya'daki sömürgeci emellerini zımnen desteklemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti İngiltere'nin dayattığı tarafsızlık kararını fiilen kabul etmek zorunda kalmıştır. İstanbul hükümeti bu kararı ihlal etmesi durumunda İngiltere'nin Mısır'da resmî bir himaye ilan edebileceğini ve böylece Osmanlı'nın Mısır üzerindeki hukuki egemenliğini tamamen sona erdirebileceğini öngörüyordu. Bu riski göze alamayan Osmanlı, Trablusgarp'a Mısır üzerinden kara yoluyla asker sevkinden vazgeçmiştir.⁴⁰⁸ Buna ilaveten, Sadrazam Hakkı Paşa'nın savaşın hemen öncesine kadar İtalyan saldırısına dair gelen uyarılara rağmen Meclis'te Türk-İtalyan ilişkilerinin dostane bir şekilde sürdüğünü ve İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmak gibi bir niyeti olmadığını savunması Osmanlı yönetiminin bu krizi öngörmekte ne denli yetersiz kaldığını göstermektedir.⁴⁰⁹ Hakkı Paşa'nın istifası sonrası göreve gelen Küçük Said Paşa ise, mevcut koşullarda İngiltere'nin Mısır'daki tarafsızlık kararını değiştirmeye yönelik hiçbir etkili adım atamamıştır.⁴¹⁰

Bu çerçevede Osmanlı Hükümeti'nin talebi üzerine, Mısır'daki İtalyan konsoloslğunun faaliyetlerinin askıya alınması ve konsolosluk işlerinin Almanya'nın himayesine

⁴⁰⁷ Cemal Zekeriyâ Kasım, *a.g.m.*, s. 332-333.

⁴⁰⁸ Mahmud Salih Mensi, *a.g.e.*, s. 63-67.

⁴⁰⁹ İsrâfil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 69.

⁴¹⁰ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara: 1989, s. 98.; Mahmud Salih Mensi, *a.g.e.*, s. 65.

devredilmesi gündeme geldiğinde, İtalya bu girişime karşı çıkmıştır. İtalyan Hükümeti, söz konusu girişimin Türkiye'ye destek anlamına geleceğini ve Mısır'ın tarafsızlık ilkesinden sapması şeklinde yorumlanabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu meselenin, Osmanlı Hükümeti'nin değil, Mısır Hidivi'nin yetki alanına girdiğini vurgulamış ve böyle bir adımın savaşın yayılmasına yol açabileceği uyarısında bulunmuştur.⁴¹¹ Bu itirazlar sonucunda, İtalyan konsolosluğu faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.⁴¹²

Tarafsızlık politikası Süveyş Kanalı'na da uzandı. İngiltere'nin talebiyle Mısır kanalın tarafsız olduğunu ilan etti. Zira Osmanlı birliklerinin Süveyş Kanalı'nı geçmesi 1888 Antlaşması'nın ihlali anlamına gelecekti. İngiltere İtalya'nın da bu anlaşmayı ihlal ederek kanal bölgesine donanma göndereceğinden endişe ediyordu. Bu nedenle Süveyş Kanal Şirketi, Londra ve Paris'e bir nota göndererek kanala yönelik herhangi bir saldırı durumunda koruma altına alınması gerektiğini ve kanalın uluslararası himaye altında olduğunu bildirdi.⁴¹³ Bununla birlikte İngiltere Mısır ile Osmanlı arasında deniz trafiğinde karışıklık yaşanmaması için Türk ve Mısır gemilerinin ayrı bayraklar kullanmasını talep etti. Ayrıca Kızıldeniz'in tarafsız kalması ancak ticaretin serbestçe devam etmesi gerektiğini bildirdi. İngiltere ayrıca Osmanlı'yı, Mısır topraklarının Trablusgarp'a savaş yolu olarak kullanılmasının askerî açıdan da faydasız olduğuna ikna etmeye çalıştı. Osmanlı birliklerinin Suriye üzerinden gelip Mısır'a ulaştığında oldukça yıpranmış olacağı ve dinlenmiş İtalyan kuvvetlerince kolayca mağlup edilebileceği öne sürüldü.⁴¹⁴ Yine de Osmanlı hükümeti silah ve gönüllüleri gizlice Mısır üzerinden Libya'ya ulaştırmaya çalıştı; tren yolları bu konuda aktif olarak kullanıldı.

Tüm bu önlemlere rağmen İngiltere'nin hedeflediği şekilde, Mısır'ın Trablusgarp'a yönelik direnişte geçiş noktası olarak tamamen işlevsizleştirilmesi mümkün olmamıştır. Mısır halkı Osmanlı kimliğine bağlılıklarıyla birlikte, Trablusgarp'taki direnişi dinî, ahlaki ve vicdani bir vecibe olarak görmüş ve bu mücadeleye destek vermeyi görev bilmişti. Osmanlı subaylarının geçişini kolaylaştırmak için çeşitli yollarla yardımcı oluyorlardı. Ancak bu destek süreci, Mısır hükümetinin uyguladığı sıkı kısıtlamalar

⁴¹¹ Cemal Zekeriya Kasım, *a.g.m.*, s. 324.

⁴¹² *el-Müeyyid* 14 Ekim 1911.

⁴¹³ *el-Müeyyid* 15 Ekim 1911.

⁴¹⁴ Cemal Zekeriya Kasım, *a.g.m.*, s. 318-319.

nedeniyle oldukça sınırlı kalmıştır. Lord Kitchener, Osmanlı subaylarının Trablusgarp'a ulaşmasını engellemek amacıyla çeşitli tedbirler almıştır. Bu kapsamda, Osmanlı'nın izniyle Mısır'a ilhak edilen Sallum bölgesine⁴¹⁵ asker sevk ederek sınır kontrolünü sağlamıştır. Ayrıca Siva bölgesi ve savaşın getirdiği fırsatlardan da faydalanmıştır. Buna ek olarak sahil güvenlik birimleri İskenderiye ile Sallum arasında silah kaçakçılığını önlemek üzere görevlendirilmiştir. Ayrıca İngiliz denetimindeki gümrük görevlileri limanlarda mal ve sevkiyatı sıkı şekilde kontrol altına almış, telsiz iletişim hatları kesilmiştir.⁴¹⁶ Tüm bu çabalara rağmen, silah, mühimmat, para, erzak ve savaş bölgelerinde lazım olan diğer eşya sevkiyatının tamamen engellenmesi mümkün olmamıştır.⁴¹⁷

3.3.2. Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın Trablusgarp Savaşı'na Yönelik Tutumu

Trablusgarp Savaşı'nın başlangıcında, Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın savaşa ve taraflara yönelik tutumu netlik kazanmamıştı. Ancak bilinen bir gerçek Paşa'nın İtalyanlara karşı dostane bir yaklaşım içerisinde olduğudur. Nitekim savaş öncesinde, daha sonra Mısır Kralı olacak olan ve eğitimini İtalya'da tamamlayarak bu ülkenin vatandaşlık haklarını da elde eden veliaht Prens Fuad ile birlikte İtalya'ya bir ziyaret gerçekleştirmiş, bu ziyaretle Hidiv ile İtalyanlar arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır.⁴¹⁸ Buna rağmen, Hidiv'in Arapça Özel Kalem Müdürü Ahmed Şefik Paşa'nın aktardığına göre, Abbas Hilmi Paşa savaşın başında Mısır'da Osmanlı'yı destekleyen kamuoyu eğilimine yakın bir tutum sergilemiş; yardım malzemeleri ile sağlık ekiplerinin gönderilmesine izin vermiştir. Ancak İtalyan ordusunun Trablusgarp'ta arka arkaya kazandığı askerî başarılar sonrasında, Hidiv bu desteği sonlandırma yoluna gitmiştir. Şefik Paşa'nın ifadesine göre, Hidiv Abbas Hilmi Paşa bu amaçla Başbakan Hüseyin Rüşdi Paşa aracılığıyla İngiltere'nin Mısır'daki Yüksek Komiseri Lord Kitchener'a başvurarak Osmanlı'ya yönelik yardım faaliyetlerinin durdurulmasını talep etmiştir. Bu doğrultuda, Mısır Hilal-

⁴¹⁵ BOA. MV. 162/87 16 Mart 1912.

⁴¹⁶ Mahmud Salih Mensi, *a.g.e.*, s. 103-104.

⁴¹⁷ BOA. A) MKT.MHM.745/27 21 Şubat 1912.

⁴¹⁸ *el-Müeyyid*, 22 Temmuz 1911.

i Ahmer Cemiyeti'nin bölgeye heyet göndermesi de Hidiv'in doğrudan talimatıyla engellenmiştir.⁴¹⁹

Tüm gelişmeler dikkate alındığında, Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgaline karşı doğrudan herhangi bir düşmanca adım atmadığı açıkça görülmektedir. Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın İtalya'nın söz konusu desteği İtalyan yönetiminin dikkatinden kaçmamıştır. Bu durum özellikle 1912 yılında imzalanan Uşi Antlaşması'nın ardından belirginleşmiştir. İtalya savaşın sonlandırılması ve özellikle iç bölgelerde etkili olan Senusî direnişinin kırılması amacıyla Hidiv'i arabulucu olarak devreye sokmak istemiştir. Abbas Hilmi Paşa bu teklife olumlu yaklaşmış ve 1913 yılının ortalarında Abdülhamid Bey Şedid'i, Senusi liderlerinden İdris Senusi ile görüşerek, onu İtalya ile anlaşmaya varmaya ve silahlı mücadeleyi sona erdirmeye ikna etmekle görevlendirmiştir. Bu girişim karşılığında İtalya İdris Senusi'yi o dönemki tarikat lideri ve amcası olan Şeyh Ahmed Şerif Senusi'nin yerine geçecek yeni lider olarak tanımayı kabul etmiştir.⁴²⁰ Ayrıca İtalya Hidiv Abbas Hilmi Paşa'ya ekonomik bir teşvik sunarak desteğini kazanmayı amaçlamıştır. Bu çerçevede, İtalya Hükûmeti İskenderiye yakınlarındaki Maryut Demiryolu hattının, Hidiv'in belirleyeceği bir bedel karşılığında İtalyan sermayeli bir bankaya satılmasına aracılık edeceğini taahhüt etmiştir.⁴²¹ Hidiv bu teklife olumlu yaklaşmış, ancak İngiltere'nin Mısır'daki Yüksek Komiseri Lord Kitchener söz konusu demiryolunun kamu mülkiyetinde olduğu gerekçesiyle doğrudan devreye girerek satışa izin vermemiştir. Ayrıca Kitchener Hidiv'i uyarmış; demiryolu hattının geçtiği arazilerin Mısır hükûmetine ait olduğunu belirtmiş ve Paşa'nın bu satıştan hukuken sorumlu tutulacağını ifade etmiştir. Nihayetinde Abbas Hilmi Paşa söz konusu satış işlemini iptal etmek ve hattı belirli bir bedel karşılığında Mısır hükûmetine devretmek zorunda kalmıştır.⁴²² Şüphesiz İngiliz işgal yönetimi İtalya'nın bölgede ekonomik ya da stratejik bir avantaj elde etmesine kesin olarak karşıydı.

Öte yandan, Hidiv'in Senusîleri kendi siyaset çizgisine çekme girişimleri de başarısız olmuştur. Zira Senusîler kararlı bir şekilde silahlı direnişi sürdürme yönünde bir tutum

⁴¹⁹ Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, c. 2, s 267.

⁴²⁰ Muhammed Fuad Şükrü, *es- Senûsiyye Din ve Devlet*, Kahire: Darü'l Fikir el-Arabi, 1948, ss.152-154.

⁴²¹ Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, c. 2, s 268.

⁴²² Abbas Hilmi, *Müzakerat el-Hidiv Abbas*, el-Mısri, 9 Nisan 1951.

benimsemiş; İtalyan kuvvetleri tamamen Libya'dan çekilmediği sürece barışa yanaşmamışlardır. Bu süreçte Osmanlı Devleti ile İtalya arasında yürütülen barış müzakerelerinin sonlanmasının ardından Hidiv, olası bir Osmanlı-İtalyan uzlaşmasının gerçekleşmesi durumunda, Senusîlere yapılan yardımlar konusunda politik olarak sıkıntılı bir duruma düşeceğini dile getirmiştir.⁴²³

Ancak tüm bu gelişmelere rağmen Abbas Hilmi Paşa'nın İngiliz işgal yönetimiyle olan ilişkileri dikkat çekici bir düzeyde sürmüştür. Savaş sürecinde Osmanlı subaylarının ve gönüllülerin Trablusgarp'a kaçak yollarla geçişine dair planlar hakkında İngiliz makamlarını bilgilendirmiş; ayrıca silah kaçakçılığına ilişkin detayları da paylaşmıştır. Bu durum Abbas Hilmi Paşa'nın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde ne denli temkinli ve çıkar odaklı bir politika izlediğini ortaya koymaktadır. Neticede Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın Trablusgarp Savaşı süresince sergilediği tutum, hem Osmanlı-Mısır ilişkilerinin kırılğan yapısını hem de İngiliz işgal yönetiminin Mısır üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koyan çelişkili ve dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

3.3.3. Mısır Basınının Trablusgarp Savaşı'ndaki Rolü

Trablusgarp Savaşı sırasında Osmanlı topraklarının İtalya tarafından işgali yalnızca Osmanlı topraklarında değil, İslam dünyasının genelinde derin bir yankı uyandırmış; bu tepkilerin en belirgin ve organize şekli ise Mısır kamuoyunda gözlemlenmiştir. Mısır hem coğrafi yakınlığı hem de Osmanlı'ya olan tarihsel bağlılığı dolayısıyla savaşın başından itibaren siyasi ve toplumsal anlamda hareketli bir zemine dönüşmüştür. Bu zeminin en önemli taşıyıcılarından biri kuşkusuz dönemin Mısır basını olmuştur.

Bu süreçte İngiliz işgal yönetiminin Mısır'a dayattığı "tarafsızlık" politikasına karşı en erken ve en güçlü seslerden biri *el-Alem* gazetesinden yükselmiştir. Gazete daha savaşın ilk günlerinden itibaren Osmanlı Devleti'ne açık destek vermiş; İngiltere'nin Mısır'ın tarafsız kalması yönündeki ısrarını hem hukuki hem de ahlaki açıdan sorgulamıştır. Mısır'ın 1840 Londra Antlaşması uyarınca hâlen Osmanlı Devleti'ne tabi olduğu

⁴²³ Muhammed Fuad Şükrü, *a.g.e.*, s. 156.

gerçeğinden hareketle, İngilizlerin bu tarafsızlık politikasını meşru kılacak hiçbir uluslararası zemine sahip olmadığını belirtmiştir.⁴²⁴ Bu doğrultuda gazete hem halkı hem de hükümeti Osmanlı'ya her türlü yardımı sunmaya davet etmiştir. Gazete yalnızca çağrılarla sınırlı kalmamış; Osmanlı mücahitlerini destekleyen ve onlara moral kazandırmayı amaçlayan içeriklerle savaşın ruhunu beslemiştir. İtalya'yı açıkça saldırgan bir devlet, Osmanlı'yı ise bu saldırıya maruz kalan mazlum bir taraf olarak nitelendirmiştir.⁴²⁵ Bu açık tavır Mısır Hidivi, hükümeti ve İngiliz işgal makamlarının yüksek sesle dile getirmeyi imtina ettiği bir duruşu yansıtmaktadır. *el-Alem* aynı zamanda Mısır'daki milliyetçi çevrelerle de güçlü bir bağ kurmuş; özellikle Hizbü'l Vatani Partisi'nin lideri Muhammed Ferid'in başlattığı İtalyan mallarına karşı ekonomik boykot kampanyasını desteklemiş ve geniş kitlelere duyurmuştur.⁴²⁶ Gazete halkı gönüllü olarak Osmanlı saflarında savaşmaya çağırılmış; Osmanlı ordusunun cephede elde ettiği zaferleri coşkuyla aktararak Mısır'da yürütülen bağış ve destek kampanyalarının artmasına katkı sağlamıştır. İtalya'ya yönelik eleştirilerini sürekli bir şekilde sürdürerek savaş boyunca İtalya'nın yaşadığı kayıpları ve başarısızlıkları detaylı biçimde kamuoyuna sunmuştur. Gazete Avrupa devletlerinin savaşı sona erdirmek yönündeki diplomatik girişimlerini de İtalya'nın Trablusgarp'ta karşılaştığı askeri zorluklara bağlamıştır.⁴²⁷

Osmanlı-İtalyan Savaşı süresince Mısır basınının gösterdiği tepkiler yalnızca *el-Alem* gazetesiyle sınırlı kalmamıştır. Onunla paralel bir çizgide hareket eden diğer önemli yayın organları da Osmanlı Devleti'ne verilen desteği geniş kitlelere ulaştırmakta etkili olmuşlardır. Bu gazetelerden biri de *Vâdî-il Nîl* olmuştur. *Vâdî-il Nîl* savaş boyunca İtalya'ya karşı sert eleştiriler yöneltmiş ve özellikle Osmanlı ordusunun Arap mücahitlerle birlikte elde ettiği zaferleri öne çıkarmıştır. Gazete Osmanlı birliklerinin Trablusgarp'ta gösterdiği direnişi, ordunun askerî kabiliyetine ve moral gücüne bir kanıt olarak değerlendirmiştir. Bu yorumlar Osmanlı Devleti'nin askerî açıdan hâlâ güçlü bir aktör olduğunu vurgulamakta ve Mısır halkı üzerinde moral yükseltici bir etki yaratmayı amaçlamaktadır.⁴²⁸ Ayrıca Mısır'ın en etkili ve popüler gazetelerinden biri olan *el-*

⁴²⁴ *el-Alem* 19 Ekim 1911.

⁴²⁵ *el-Alem* 19 Ekim 1911.

⁴²⁶ *el-Alem* 19 Ekim 1911.

⁴²⁷ *el-Alem* 27 Ekim 1911, *el-Alem* 31 Ekim 1911.

⁴²⁸ *Vâdî-il Nîl* 27 Ekim 1911.

Müeyyid savaş sürecinde sadece haber verme işleviyle sınırlı kalmamış, aktif bir seferberlik çağrısı yapmıştır. Gazete doğrudan Mısır halkına seslenerek Osmanlı Devleti lehine bağış kampanyalarına katılmaları çağrısında bulunmuş ve bu doğrultuda kitlesel bir bilinç inşasını hedeflemiştir. Özellikle Mısır'daki Arap aşiretlerini Osmanlı'yı desteklemeye davet etmesi, savaşın sadece bir devletlerarası mücadele değil, aynı zamanda ümmet dayanışması çerçevesinde de okunması gerektiğine dair güçlü bir mesaj içermektedir. *el-Müeyyid* Mısır hükümetine de açık çağrılarda bulunarak İtalya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesini talep etmiştir. Bu talep, savaşın ciddiyeti ve Osmanlı'ya olan bağlılık üzerinden gerekçelendirilmiş ve hükümetin tarafsız kalmasının ahlaki ve siyasi sonuçları sorgulanmıştır. Aynı zamanda gazete, Trablusgarp'ı savunmak üzere Mısır halkını gönüllü birlikler kurmaya davet ederek, doğrudan askerî destek çağrısında bulunmuştur.⁴²⁹

Mısır'da yayımlanan bir diğer etkili yayın organı olan *el-Menâr* dergisi de Trablusgarp Savaşı'na ilişkin değerlendirmelerinde İtalya'nın saldırgan tutumuna sert tepki göstermiştir. Dergi İtalya'nın Trablus'a saldırmasını açık bir şekilde kınamış; hatta Trablus'un Osmanlı tarafından zorla değil, bir antlaşmayla devredilmesinden, işgal yoluyla alınmasının daha az onur kırıcı olacağını ileri sürmüştür. Bu yorum, derginin Osmanlı'nın pasif tutumuna yönelik dolaylı bir eleştirisini de içermektedir. Ayrıca *el-Menâr* İslam dünyasına çağrıda bulunarak Osmanlı'ya maddi ve manevi destek verilmesini istemiş; bu çağrısını özellikle "İslami Mısır" üzerinden vurgulayarak Mısır halkını İslam ümmetinin öncüsü olmaya davet etmiştir.⁴³⁰

Bu dört yayının tutumu Mısır basınının Trablusgarp Savaşı sırasında yalnızca bilgi aktaran bir mecra olmadığını, aynı zamanda Osmanlı yanlısı kamuoyu oluşturma ve halkı harekete geçirme amacı taşıyan bir siyasi aktör haline geldiğini göstermektedir. Özellikle *el-Alam*, *Vâdî-il Nîl* ve *el-Müeyyid*, Osmanlı'nın İtalya karşısında haklı bir direniş verdiğini vurgulamış; Mısır halkı ile Osmanlı Devleti arasındaki dini, kültürel ve tarihi

⁴²⁹ *el-Müeyyid*, 4,5, 12, 25 Ekim 1911.

⁴³⁰ *el-Menâr* 21 Kasım 1911.

bağları yeniden gündeme taşıyarak bu bağı savunulması gereken bir değer olarak sunmuştur.

Mısır'da, Osmanlı'ya destek veren gazetelerle karşıtlık içinde, Mısır hükümeti ve İngiliz işgal yönetimi bu yayınların etkisini kırmak amacıyla sıkı sansür uygulamaya başlamıştı. Basın üzerindeki baskılar artarken işgal yönetimiyle yakın ilişkileri bilinen *el-Mukattam* gazetesi ise adeta hükümetin sesi gibi hareket ediyordu. Söz konusu gazete Osmanlı'yı savunan, İslam dünyasında birleşme ve Mısırlıların İtalyan mallarına boykot etme çağrılarını yapan gazetelere karşı şiddetli bir duruş sergilemiş, özellikle Trablusgarp'a yapılan ekonomik ve askeri yardımları eleştiren birçok yazı yayımlamıştır. *el-Mukattam* Trablusgarp'ın Osmanlı için stratejik açıdan "önemsiz" olduğunu öne sürerek Mısırlıların bu bölgeye yapılan yardımları gereksiz ve "can ve mal israfı" olarak değerlendirmiştir.⁴³¹

Ancak bu sert eleştiriler Mısır'daki halkı engellemek yerine tam tersi bir etki yaratmıştı. Basın halkın duygu ve düşüncelerini ateşlemiş, özellikle İtalya'nın başarısızlıkları ve Osmanlı'nın zaferleri halk arasında coşku yaratmıştı. Mısırlılar Roma Bankası'ndaki hesaplarını kapatıp paralarını çekmeye başladılar. Bu coşkunun etkisiyle, sadece birkaç gün içinde bu bankadan çekilen para miktarı 20 bin Pound'u bulmuştu.⁴³² Hükümet halkı kışkırtıcı şekilde yönlendiren basına karşı adımlar atmaya başladı. Nitekim Dahiliye Nazırı Muhammed Said Paşa, birçok gazetenin halkın duygularını manipüle ettiğini ileri sürerek sert eleştirilerde bulunmuş; bu kapsamda Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında yer alarak Mısırlıların topyekûn bir direneci sürekli çağrı yapan *el-Alem* gazetesini ilk önce üç ay süreyle 19 Aralık 1911 tarihinde tatil etmiş; ardından 7 Kasım 1912'de tamamen kapatmıştır. *el-Müeyyid* gazetesi ise 31 Ağustos 1912'de kapatılmış; böylece hükümet diğer yayın organlarına da caydırıcı bir mesaj vermeyi hedeflemiştir.⁴³³ Buna ek olarak Osmanlı'nın Mısır'daki en önemli siyasi destekçilerinden biri olan ve Mısırlıların davasının bayrağını taşıyan *Hizbü'l-Vatani* Partisi'nin lideri Muhammed Ferid Bey İstanbul dönüşünün ardından asılsız suçlamalarla altı aylığına hapse atılmış; tahliyesinin ardından da çeşitli baskılara maruz kalan Ferid Bey, yeniden tutuklanacağına

⁴³¹ *el-Mukattam* 4,5 Kasım 1911.

⁴³² *el-Müeyyid* 5 Ekim 1911.

⁴³³ Aburrahman er-Rafii, *Muhammed Ferid Remz'ül İhlas*, a.g.e., s. 287.

dair haberler üzerine, arkadaşlarının ısrarı doğrultusunda 26 Mart 1912 tarihinde ülkeyi terk ederek İstanbul'a gitmiş ve Sarıyer'deki evinde Abdülaziz Çaviş ile birlikte siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak birkaç ay sonra, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kabinesinde Şûrâ-yı Devlet Reisi olarak görev yapan Kâmil Paşa'nın İngilizlerle kurduğu yakın ilişkilerin yanı sıra, Ferid Bey'in yakın dostu olan Abdülaziz Çaviş aleyhine bazı tedbirler alması, Ferid Bey'i hayli endişelendirmiştir. Kendisinin de benzer bir muameleyle karşı karşıya kalabileceğini düşünen Ferid Bey, bu nedenle Avrupa'ya sığınmak zorunda kalmıştır.⁴³⁴ Ancak tüm bu baskılar ve yasaklamalar basının etki alanını daraltmış olsa da söz konusu yayın organları ve halkın mücadelelerini sürdürmekten geri durmamışlardır.

Öte yandan Ahmed Lutfi Bey'in *el-Ceride* gazetesi Mısırlıların Osmanlı'ya yapacakları yardımlara sert bir karşı duruş sergileyerek “*Duygusal Yardım Yerine Faydalı Politika*” başlığı altında bu tür yardımların Mısır'ın durumunu daha da karmaşık hale getireceğini belirtmiştir. Ahmed Lutfi Bey bu yazılarında, “*Her türlü destek hareketi, Mısır'ın mevcut durumunu daha da karıştırır, dolayısıyla Mısır halkının hareketlerinin faydaya dayalı olması gerekmektedir, çünkü tüm dünya bu şekilde hareket etmektedir.*” demiştir. Ayrıca, savaş yardımlarının ekonomik durumu kötüleştireceğini, “*Mısırlıların boş yere, yararsız sözlere dayanarak yardımda bulunmalarının*” anlamı olmadığını vurgulamıştır. Bununla birlikte *El-Ceride* Osmanlı'ya yardımcı olmanın en etkili yolunun İtalya ile ticaretin bojkot edilmesi olduğunu savunmuştur.⁴³⁵ Ayrıca gazetede Mısır'ın bağımsızlığının gerekliliği de açık açık dile getirilmiştir. Lutfi Bey, bu dönemin Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması için en uygun zaman olduğunu ifade etmiştir; kaleme aldığı birçok makalede Mısır Hükümeti'ni, İngiltere'nin Trablusgarp Savaşı münasebetiyle dayattığı tarafsızlık politikasına karşılık olarak bağımsızlık talep etmeye ve Hidivlik sistemi yerine Kraliyet rejimini benimsemeye çağırmıştır.⁴³⁶

Sonuç olarak Mısır'daki halk gösterileri Mısır basınının İtalya'nın Trablusgarp'taki başarısızlıklarına ve Osmanlı'nın kazandığı zaferlere dair yayımladığı coşkulu haberlerin

⁴³⁴ BOA. HR. SYS. 931/ 62 9 Eylül 1912.; Muhammed Ferid, *Müzakerat Muhammed Ferid*, a.g.e., .s 61.

⁴³⁵ *el-Ceride* 25 Ekim 1911.

⁴³⁶ *el-Ceride* 21 Ocak 1912.

bir sonucu olarak patlak vermişti. 31 Ekim ve 1 Kasım 1911 tarihlerinde özellikle İskenderiye'de büyük protestolar düzenlendi. Bu gösteriler Mısırlılar ile burada mukim olan İtalyanlar arasında ciddi çatışmalara yol açtı. Olay yerinde İtalyanların açtıkları ateşten dolayı bazı Mısırlılar hayatını kaybetmiştir. Protestolara katılanlar İngiliz yönetimi ve polis tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. Birçok protestocu tutuklanmışken diğer gözaltına alınanlar kırbaçla cezalandırılmıştır; bu da Mısırlı göstericilerin onurlarını kırma amacını taşımaktaydı.⁴³⁷ Bu durum hem halkı susturma çabası hem de protestoları bastırma amacıyla yapılan bir strateji olarak öne çıkmıştır. Ancak bu önlemler halkın öfkesini dindirememiş, gösteriler devam etmiş ve nihayetinde İngilizler 1914'de patlak veren I. Dünya Savaşı'nı bahane ederek ülkede himaye sitemi getirip sıkıyönetim ilan ederek geçici de olsa söz konusu halkın tepkilerini yatıştırabilmişlerdir.

3.3.4. Savaş Sırasında Mısır'dan Osmanlı'ya Yönelik Yardım Faaliyetleri

Mısır halkının tepkisi yalnızca miting ve gösterilerle sınırlı kalmamış, gönüllülerin cepheye katılımı, lojistik destek sağlanması ve kapsamlı yardım kampanyaları ile somut bir direniş pratiğine dönüşmüştür. Savaşın başlamasıyla birlikte Mısır'da, Osmanlı'ya yardım amacıyla çok sayıda komite kurulmuş; bu komiteler aracılığıyla para yardımı toplanmış, silah ve cephane satın alınmış, bunlar gönüllülerle birlikte sınırdan kaçırılarak cephedeki direnişçilere ulaştırılmıştır. Mısır'ın Trablusgarp ile doğrudan kara bağlantısı bulunması yardım faaliyetlerinin odak noktası olmasını kolaylaştırmıştır.

Bu kapsamda, 14 Ekim 1911 tarihinde Mısır'ın önemli siyaset adamlarından eski Reisinüzzar Riyad Paşa'nın sarayında yapılan bir toplantı sonucu, Prens Ömer Tosun başkanlığında "Osmanlı Devleti'n Yardım Komitesi" oluşturulmuştur.⁴³⁸ Hanedanın önde gelen üyeleri ve Mısır'ın seçkin şahsiyetlerinin yer aldığı bu komite, kısa sürede taşra bölgelerine yayılarak geniş bir bağış ağı kurmuştur. Prens Ömer Tosun'un şahsi itibarı, topladığı yardımların hacmini doğrudan etkilemiştir. Nitekim Ömer Tosun'un sadece Mansure şehrinde yaptığı bir ziyarette yarım saatten kısa sürede 100 bin Mısır

⁴³⁷ *el-Ahram* 2 Kasım 1911.

⁴³⁸ *el-Müeyyid* 16 Ekim 1911.

Lirası ve 6 bin altın bağış toplanmıştır.⁴³⁹ Bunun yanı sıra 1912 yılı Ocak ayında Kahire'nin Özbekiye semtinde Hilal-i Ahmer yararına düzenlenen hayır çarşısı, Mısır hanedanının kadın üyelerinin doğrudan katkısıyla, büyük yankı uyandırmıştır.⁴⁴⁰

Aynı dönemde, ünlü gazeteci Ali Yusuf'un girişimiyle Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti örnek alınarak Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin yönetim kurulu başkanlığını Ali Yusuf üstlenmiş; başkan yardımcılığına Ahmed Timur Bey, veznedarlığa Hanefi Naci Bey, sekreterliğe ise Hüsni Hamade Bey getirilmiştir. İdari komitesi ise birçok hekimden oluşmuştur. Cemiyetin faaliyetleri Hidiv'in kardeşi Prens Muhammed Ali Paşa'nın doğrudan himayesi altında yürütülmüştür.⁴⁴¹ Kurulan bu cemiyet savaş boyunca Trablusgarp'taki savaş alanlarında birkaç hastane açmış; Bingazi ve Tobruk yakınlarındaki karargahlara sağlık ekipleri göndermiştir. Mısır Hilal-i Ahmer'in en önemli projelerinden biri ise Derne'de kurulan tam teşekküllü seyyar hastane olmuştur. Bu hastane, cerrahi birimler, eczane, pansuman odaları, hasta ve eşya çadırları, mutfak ve klinik gibi bölümleriyle kapsamlı bir sağlık altyapısı sunmuştur. Söz konusu hastanede kullanılan ilaçlar arasında, Prens Ömer Tosun'un İskenderiye'den gönderdiği sağlık sandıkları da yer almaktadır.⁴⁴² Ayrıca mezkûr Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde gönüllü olarak görev yapan bazı Mısırlı doktorlar, Enver Bey'in doğrudan talimatıyla cephede Arapça-Türkçe tercüme işleri üstlenmişlerdir. Bu doktorlar Osmanlı askerlerinin Trablusgarp halkıyla daha sağlıklı bir iletişim kurmasını sağlayarak hem yerel destek ağlarının güçlendirilmesinde hem de Osmanlı ordusunun halkla ilişkilerinin olumlu yönde gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır.⁴⁴³

⁴³⁹ Muhammed Hüseyin Heykel, a.g.e., s. 49.

⁴⁴⁰ Ahmed Şefik Paşa, Müzakerati, a.g.e., s. 266.

⁴⁴¹ el-Müeyyid 1,2 Kasım 1911.

⁴⁴² Kasr-ı Harun Muharebesi sırasında gözünden yaralanan ve Derne'de tedavi altına alınan Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın tedavisinde, mevzubahis Prens Ömer Tosun Paşa'nın gönderdiği ilaçlardan faydalanılmıştır. Gözüne kaçan kireç parçası nedeniyle oluşan rahatsızlığı asid borik ile hafifletilmeye çalışılmışsa da beklenen iyileşme sağlanamamıştır. Bu durum üzerine, Suriye'den güçlkle getirilen göz doktoru Münir Bey ile Derne Hastanesi doktorlarından Dr. Hakkı Bey'in yaptığı muayene sonrasında, tedavinin alanında uzman bir hekim tarafından sürdürülmesinin daha uygun olacağına kanaat getirilmiştir. Muayene sırasında orada bulunan Eşref Kuşçubaşı, bu konuda Avusturyalı ünlü göz doktoru Prof. Dr. Fox'un önerilmesini sağlamış; nihayetinde Mustafa Kemal Bey, daha sonra Viyana'da tanınmış göz hekimi Prof. Ernst Fuchs tarafından ameliyat edilmiştir. Bkz., Oya Dağlar Macar, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kurumsal Tarihinde Önemli Bir Deneyim: Trablusgarp Savaşı (1911-1912)", *Belleten*, c. 81, sayı: 292, 2017, ss.961-962.

⁴⁴³ Oya Dağlar Macar, a.g.m., s. 969.

Sağlık yardımlarının yanında Mısır'dan cepheye giden gönüllülerin sayısı da dikkate değerdir. İngiliz işgal yönetiminin, gönüllülerin cepheye gitmesini resmi olarak yasaklamasına ve kişisel masraflarını kendilerinin karşılamasını şart koşmasına rağmen, gönüllü akışı engellenememiştir. Savaşın ilerleyen dönemlerinde Batı Çölü'nden Trablusgarp ve Bingazi'ye yapılan silah ve mühimmat sevkiyatları artmış, bu durum İngiliz yönetimini sınır güvenliğinde görev yapan Mısırlı memurların yerine İngiliz memurlar yerleştirmek gibi daha sert önlemler almaya itmiştir.⁴⁴⁴ Ancak Mısır-Libya sınırının uzunluğu ve iki bölgedeki Arap topluluklar arasında mevcut olan akrabalık ilişkileri, bu önlemleri etkisiz kılmış; yardımlar tüm zorluklara rağmen sınırdan geçmeyi sürdürmüştür. Özellikle savaşın son evresinde Mısır'dan giden gönüllüler arasında öne çıkan isim Aziz Ali el-Mısrî'dir.⁴⁴⁵ Trablusgarp'a gizlice geçerek Şeyh Ahmed Şerif es-Senusi ile iş birliği yapan Aziz Mısrî, İtalyan garnizonlarına yönelik başarılı baskınlar düzenlemiş ve 15 Ocak 1912'deki Meşvîlik Muharebesi'nde önemli bir zafer kazanmıştır. Onun liderliğinde gerçekleşen bu son direniş, Mısırlıların Trablusgarp Savaşı'na verdikleri desteğin simgesel bir kapanışı olarak değerlendirilmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Abdülazim Ramadan, *el-Ceyşü'l Mısrî fi'l Siyase 1882-1936*, a.g.e., s. 94.

⁴⁴⁵ Kahire'de doğmuş Osmanlı subayı ve ünlü Mısır devlet adamı Azîz Ali, 1911 sonbaharında Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edilmesi üzerine bölgeye Enver Beyle birlikte gönderildi. Ancak 1913 sonbaharında beklenmedik bir şekilde İstanbul'a döndü. Bu ani dönüşü, beraberindeki yüzlerce askerle birlikte görev bölgesini izinsiz ve zamanından önce terk etmesi nedeniyle sert eleştirilere yol açtı ve İtalyanlara karşı yürütülen mücadeleye zarar verdiği iddiasıyla suçlandı. Ayrıca Enver Bey'in kendisine teslim ettiği, bedevî gönüllülere ulaştırılması gereken paranın da akıbeti açıklığa kavuşmadı. İstanbul'a dönüşünün ardından yalnızca Osmanlı ordusundaki Arap subayların katılabildiği "Ahd" adlı gizli bir örgüt kurdu. Kısa sürede bu cemiyetin Şam, Halep, Musul ve Bağdat gibi şehirlerde şubeleri açıldı. 1914 yılında zimmetine para geçirmek ve vatana ihanet suçlamalarıyla divan-ı harbe sevk edilen Azîz Ali, iki aydan uzun süren yargılamanın sonunda idam cezasına çarptırıldı. Ancak Arap çevrelerinde, Enver Paşa ile arasındaki kişisel anlaşmazlığın davanın seyrini etkilediği yönünde söylentiler yayılınca, iç ve dış baskılar neticesinde cezası önce on beş yıl hapis cezasına çevrildi, ardından da affedildi. Nisan 1914'te Mısır'a dönen Azîz Ali, aynı yılın Ağustos ayında İngiliz yetkililerle temasa geçerek Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyan başlatmak ve bu doğrultuda bir Arap devleti kurmak için destek talep etti. Başlangıçta İngilizler bu öneriyi zamansız buldu; ancak Osmanlı'nın Almanya safında savaşa girmesi ihtimali belirginleşince, Ekim ayı sonunda Azîz Ali ile yeniden bağlantı kurdular. Her ne kadar somut bir sonuç alınamasa da temas bir süre daha sürdürüldü. Bkz., Tufan Buzpınar, "Azîz Ali el-Mısrî", *İ.A.*, c. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 431-432.

⁴⁴⁶ Majid Khadduri, *a.g.e.*, s. 45.

3.4. 1914 KIRILMASI: İNGİLİZ HİMAYESİNİN İLANI VE OSMANLI EGEMENLİĞİNE DAİR ALGININ DÖNÜŞÜMÜ

Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye karşı savaşa girme ihtimali belirdiğinde, İngiliz yetkililer Mısır'daki durumu yeniden değerlendirmeye başladılar. Çünkü Mısır, hukuken hâlâ Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vilayet olarak kabul ediliyor, hem Hidiv hem de Mısır halkı Osmanlı padişahının tebaası sayılıyordu. Böyle bir durumda, uluslararası hukuk açısından Mısır da İngiltere ile savaş halinde kabul edilebilirdi. Bu ise Mısırlıların, işgale karşı meşru gerekçelere dayanan saldırılarda bulunmalarının önünü açabilirdi. Bu nedenle İngiltere, Mısır'daki Yüksek Komiserliği aracılığıyla gelişmeleri dikkatle izliyor, Londra'ya düzenli bilgi aktarımı yaparak süreci doğrudan kontrol altında tutmaya çalışıyordu.⁴⁴⁷ Öte yandan, bu olasılık İngiltere açısından da uzun süredir güttüğü Mısır'ı Osmanlı'dan kopararak kendine ilhak etme politikasını hayata geçirmek için elverişli bir fırsat anlamına geliyordu. Ne var ki, İngiltere'nin bu yöndeki stratejik arzusuna rağmen, Mısır'ın uluslararası statüsünü değiştirmeye yönelik somut ve hazırlıklı bir planı bulunmamaktaydı. Çünkü böyle bir adım, ülkeyi ciddi diplomatik sorunlarla karşı karşıya bırakabilirdi.⁴⁴⁸ Özellikle Mısır'ın coğrafi konumu ile topraklarından geçen Süveyş Kanalı gibi hayati öneme sahip unsurlar, böyle bir girişimin uluslararası dengeleri sarsmasına yol açabilirdi. Nitekim büyük güçler, Mısır'daki ekonomik ve stratejik çıkarlarının zedelenebileceği gerekçesiyle İngiltere'nin olası bir ilhak hamlesine itiraz edebilirlerdi. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti ise Suriye'de konuşlandırılmış olan IV. Orduyu mobilize etmeye hazırlanıyordu.⁴⁴⁹

Bu endişeler ise yalnızca teorik değil, aynı zamanda pratikte de güçlü temellere dayanıyordu. Zira büyük devletler arasında yer alan Fransa, İngiltere ile ilişkilerini 1904 yılında düzeltilmiş olmasına rağmen, Mısır'ın İngiltere'ye bağlanmasına karşı çıkabilecek en güçlü aktörlerden biriydi. İki ülke arasında imzalanan 1904 tarihli anlaşmanın ilk maddesi, İngiltere'nin Mısır'daki siyasî statüyü değiştirmeye yönelik herhangi bir niyeti

⁴⁴⁷ Ümgülsüm Polat, *I. Dünya Savaşı'nda Kanal Harekâtları (Hazırlık-Harekât, Netice)*, İstanbul: Selenge, 2021, s.19.

⁴⁴⁸ Lord Llyod, *Egypt since Cromer*, Londra: Howard Fertig,1970, Cilt 2, s. 197-199.

⁴⁴⁹ Ümgülsüm Polat, *a.g.e.*, ss. 19-20.

olmadığını açıkça beyan ediyordu. Dolayısıyla savaş döneminde İngiltere ile aynı safta yer almasına rağmen, Fransa bu ilhak girişimine itiraz etmekten geri durmamıştı.⁴⁵⁰

İngiliz işgal yönetiminin karşılaşılabileceği önemli sorunlardan biri, "kapitülasyonlar" meselesiydi. Bu durum, özellikle bu ayrıcalıklara sahip olan Avrupa ülkeleriyle ciddi diplomatik sorunlara yol açabilirdi. Ayrıca Mısır'ın iç durumu da İngilizlerin varlığını tehdit eden bir faktördü. Hizbül Vatani'nin ve çeşitli basın organları Osmanlı Devleti'ne duyduğu sadakat ve işgal karşısındaki tutumu, İngiltere'nin kontrolünü ciddi şekilde tehlikeye sokabilirdi.⁴⁵¹ İngilizlerin, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesmeye çalışması, Mısır'daki varlıklarını zayıflatacak bir hamle olabilirdi. Halkın Osmanlı ile dayanışma içinde olması ve özellikle Sultan'ın, İngiltere ile müttefiklerine karşı İslam dünyasında cihad ilan etmesi, Mısır'da ayaklanma olasılığını artıran bir tehdit unsuru olarak gündeme gelebilirdi.⁴⁵² Bu bağlamda, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, hükümetinin Mısır'ın statüsünü değiştirmeyi planlamadığını ve Mısır'ın hala Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağını açıkça ifade etmiştir.⁴⁵³ Mısır Başbakanı Hüseyin Rüşdi Paşa ise, Mısır'ın tarafsız olduğunu duyurmuş ve bu durumun İngiltere'nin Mısır'daki varlıklarını sürdürebilme stratejilerini zorlayabileceğine dikkat çekmiştir.⁴⁵⁴

Mısır'daki basın organları, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık politikasını güçlü bir şekilde destekleyerek bu stratejinin Türkiye'ye ekonomik ve diplomatik avantajlar sağlayacağını vurgulamıştır. *el-Müeyyid* gazetesi Osmanlı'nın savaşa katılmaması durumunda, savaşan ülkelerle iyi ilişkiler kurarak, özellikle Balkan Savaşı'nın ardından ekonomik durumunu iyileştirme fırsatı bulabileceğine dikkat çekmiştir.⁴⁵⁵ Bu düşünce İngiltere'nin Osmanlı'nın savaşa dahil olmasını kendi çıkarları açısından tehdit olarak görmesiyle paralel bir düşüncedir. Gazete savaşın tüm ülkeler için acı verici bir süreç olduğunu ifade ederek savaşa katılmanın cerrahi bir müdahaleye benzetildiği bir analogi kullanmıştır. Bu benzetme başarısızlık halinde ciddi sonuçlar doğuracağına işaret ederken, Osmanlı'nın savaşa katılmaktan kaçınarak olumsuz etkilerden korunabileceğini savunmuştur.⁴⁵⁶ *el-Menar* gazetesinde ise Osmanlı Devleti'nin ekonomik zorlukları ve fakirliği vurgulanmış, bu nedenle büyük devletlere karşı savaş açma gücünün bulunmadığı

⁴⁵⁰ Latife Salim, *Mısır-u Fil Harb-il Alemiye'til Ula*, Kahire: Darü'l Şuruk, 1987, s. 29.

⁴⁵¹ *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁵² Ahmed Mustafa Abdürrahim, *a.g.e.*, s. 92.

⁴⁵³ *el-Ceride*, 24 Kasım 1914.

⁴⁵⁴ *el-Müeyyid* 4 Ağustos 1914.

⁴⁵⁵ *el-Müeyyid* 8 Kasım 1914.

⁴⁵⁶ *el-Müeyyid* 29 Eylül, 16 Ekim 1914.

belirtmiştir. Gazete, Osmanlı'nın ekonomik durumunu göz önünde bulundurarak savaşta tarafsız kalmasını önermiş ve bu yaklaşımını desteklemiştir.⁴⁵⁷ Benzer şekilde, el-Ceride gazetesi de Osmanlı'nın savaşa katılmasının Mısır'ın çıkarlarına büyük zarar vereceğini savunmuş, Osmanlı'nın savaşa katılmasının yol açabileceği olumsuz sonuçları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır:

... Şunu da belirtmeliyiz ki, Mısırımızda bizler için, bu müşkül zamanlarda gözetilmesi elzem olan menfaatlerimiz mevcuttur. Biz, zaruret icabı tarafsız bir hâl üzereyiz ve harp ne kadar genişlerse genişlesin, bu hâlimizi muhafazaya kararlıyız. Ancak, hudutlarımızda ve sahillerimizde ihtiyatla nöbet tutmak, tarafsızlık ilkesiyle mütenasip olarak, pek büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Zira tecrübeler göstermiştir ki, kötülüğün vukuunu uzak ihtimal görmek onu gerçekten bertaraf etmez; böyle bir kanaat, ona karşı bir korunma da teşkil etmez. Ne biz ne de başkası, bu umumî haricî yangının nerede nihayet bulacağını bugün kesinlikle tayin edemez. Siyasi cihetten bakıldığında ise, Mısır'ın fevkalâde mevkii, memleket idarecilerinin her ne şart olursa olsun mutlak tarafsızlık geleneğimizi takip etmelerini zaruri kılmaktadır. Bizler, geçmişte bu tarafsızlığın Mısır'a ne denli hayırlı neticeler sağladığını tecrübe etmiş bulunmaktayız.

...Mısır, içinde bulunduğu mevcut durumda ancak İngiltere tarafsız kalırsa tarafsızlığını sürdürebilir. Ancak şu anda İngiltere, savaştan ve Mısır'ı işgal etmiş bir devlet olduğundan tarafsızlık mümkün değildir. Bu nedenle, Mısır'ın savaş halinde olduğunu ilan etmesi zaruridir. Bu karar, Mısır'ı savaştan tarafların saldırılarından korumanın tek yoludur. Millî vazife, o zamanki Mısırlıların hükümeti desteklemesini gerektirmekte, böylece hükümet ulusal amaçlarını gerçekleştirebilmektedir.⁴⁵⁸

Bu yayınlar, dönemin politik ve sosyal bağlamında Osmanlı'nın tarafsızlık politikasının gerekçelerini halkla paylaşarak savaşın olası etkilerinin tartışılmasına katkı sağlamıştır. Ancak jeopolitik gelişmeler bu temkinli beklentilerin aksi yönünde ilerlemiş ve kısa süre içinde bölgedeki dengeyi kökten değiştirmiştir. 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle birlikte, İngiltere bu gelişmeyi kendi varlığına yönelik bir saldırı olarak değerlendirmiş ve Mısır'ın tarafsızlığının sona erdiğini ilan etmiştir. Ardından İngiliz orduları komutanı General Maxwell, basına yaptığı açıklamada, Britanya ile Osmanlı Devleti arasında artık fiilen bir savaş hali bulunduğunu duyurmuştur. Maxwell, bu yeni durumda İngiltere'nin, Mehmet Ali Paşa döneminde kazanılmış olan Mısır'ın haklarını savaş meydanında savunacağını ilan etmiş, ayrıca

⁴⁵⁷ *el-Menar*, 23 Ağustos 1914.

⁴⁵⁸ *el-Ceride* 2,8 Ağustos 1914.

Mısır halkına kendi kaderini tayin etme yönünde ilerleme, mali destek ve bireysel özgürlüklerin korunması vaatlerinde bulunmuştur. Bununla birlikte, İngiliz yönetimi, halktan savaş çabalarını sekteye uğratacak her türlü eylemden kaçınmalarını ve düşmana yardım etmeme yükümlülüklerini yerine getirmelerini talep etmiştir.⁴⁵⁹

General Maxwell'in 5 Kasım 1914 tarihli bildirisi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni açıkça "düşman" olarak tanımlamaya başladığı dönüm noktalarından biridir. Bu ifade, yalnızca diplomatik ilişkilerin kopması anlamına gelmiyor; aynı zamanda Osmanlı'nın İngiltere açısından resmen bir tehdit olarak kabul edildiğini de gösteriyordu. Bildiride yer alan "düşman" ifadesi, İngiltere'nin sadece Osmanlı'ya karşı değil, aynı zamanda Mısır'daki stratejik çıkarlarını koruma amacıyla Mısır halkına yönelik bir uyarı niteliği de taşıyordu. Bu söylem, Osmanlı'nın Mısır üzerindeki etkisinin sona erdiği ve İngiltere'nin Mısır'ın geleceğinde belirleyici bir aktör haline geldiği mesajını veriyordu. Mısır halkına, Osmanlı'ya yardımda bulunmaması ve İngiltere'nin savaş çabalarını zayıflatacak girişimlerden uzak durmaları gerektiği hatırlatıldı. Böylece İngiltere Mısır'daki kontrolünü pekiştirmeye çalıştı. Bu açıklamalar, yalnızca askeri bir bildiri değil aynı zamanda İngiltere'nin Mısır üzerindeki siyasi hâkimiyetini güçlendirme çabasının da bir parçasıydı. Kısa sürede bu söylem Mısır basınına da yansdı. Dönemin önde gelen gazeteleri, İngiltere'nin tarafsızlığı kaldırma kararını ve Mısır'ı koruma iddiasını genellikle destekleyici bir tutum sergiledi.

el-Mukattam gazetesi, İngiltere'nin savaşa girmesiyle birlikte Mısır'ın da tarafsız kalmasının mümkün olmadığını savunmuş; çünkü Mısır'ın bir yandan Osmanlı'ya bağlı görünmesine rağmen fiilen İngiliz işgali altında bulunduğunu hatırlatarak Mısır'ın savaşta İngiltere ile aynı safta yer almasının zorunlu hale geldiğini belirtmiştir. Gazeteye göre Almanya ile savaş halinde olan İngiltere'nin Mısır'daki askeri varlığı tehdit altındadır ve bu nedenle ülkenin güvenliği ile düzeninin korunması için İngiliz ordusunun desteklenmesi meşrudur.⁴⁶⁰ el-Müeyyid gazetesi ise "Mısır ve Mevcut Savaş" başlıklı yazısında benzer şekilde İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmiş olmasının ve bu ülkenin savaşa dahil olmasının, Mısır'ı istisnai bir konuma soktuğunu ifade etmiş; dolayısıyla tarafsızlık

⁴⁵⁹ *el-Ahali*, 7 Kasım 1914.

⁴⁶⁰ *el-Mukattam*, 7 Ağustos 1914.

politikasının da bu özel durum bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Gazete, herhangi bir dış saldırı ihtimaline karşı Mısır hükümetinin, işgalci İngiliz yönetimiyle iş birliği içinde savunma önlemleri almasını ve İngiliz ordusuna lojistik kolaylıklar sağlamasını talep etmiştir. Ayrıca Britanya'nın Mısır'ı koruma taahhüdüne teşekkür edilmiş ve Mısır halkı, bu süreçte sükûnetini korumaya davet edilmiştir.⁴⁶¹ el-Ceride gazetesi de benzer şekilde, Mısır'ın tarafsızlığının artık sürdürülemeyeceğini savunmuş; "Mısır Savaşta" başlıklı bir yazıda, İngiltere savaşın dışında kalsaydı Mısır'ın tarafsızlığının anlamlı olabileceğini, ancak İngiltere savaştan bir taraf olduğuna göre, işgal altındaki Mısır'ın tarafsız kalamayacağını vurgulamıştır. Bu bağlamda, Mısır'ın savaşta İngiltere'nin yanında yer alması tek geçerli seçenek olarak sunulmuş ve halktan bu doğrultuda hükümeti desteklemeleri istenmiştir. Gazete ayrıca bu gelişmeleri, Mısır'ın bağımsızlığına giden yolda bir fırsat olarak da yorumlamıştır.⁴⁶²

Bu minvalde Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, İngiltere sadece dış cephede değil, Mısır'daki iç yönetim mekanizmalarında da olağanüstü önlemler almaya başlamış, böylece hem halkı kontrol altına almayı hem de sömürgeci çıkarlarını güvence altına almayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda, İngiliz savaş bakanlığı, Mısır'daki işgal ordusunun varlığını gerekçe göstererek ülkenin savunmasına yönelik planlar hazırlamış; İngiliz işgalinin fiilî otoritesiyle uyumlu bir biçimde, Mısır hükümeti ile iş birliğine gitmiştir. 15 Ağustos 1914'te, İngiltere'nin Kahire'deki temsilcisi Cheetham ile yapılan görüşmeler sonucunda, Mısır hükümeti olası saldırılara karşı tüm savunma tedbirlerinin alınacağına dair bir karar yayımlamıştır. Bu karar, İngiliz makamlarının baskısıyla Başbakan Hüseyin Rüşdî Paşa'yı Londra'nın çıkarları doğrultusunda hareket etmeye zorlamıştır.⁴⁶³ Ardından, ülkede güvenliğin sağlanması bahanesiyle sıkıyönetimi ilan edilerek bazı Mısırlılar ve Osmanlı tebaası gözaltına alınmış, işgal yönetimi dinî otoritelerin desteğini sağlamak adına el-Ezher ulemâsının yayınladığı bir bildiriyle halkı sükûnet ve siyasi eylemlerden uzak durmaya çağırmıştır.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ el-Müeyyid 18 Ağustos, 8 Kasım 1914.

⁴⁶² El-Ceride 8 Ağustos 1914.

⁴⁶³ Valentine Chirol, *The Egyptian Problem*, Londra: Macmillan and Co., Ltd. 1920, ss. 120-122.

⁴⁶⁴ el-Ahali 3 Kasım 1914.

Bu süreçte İngiliz orduları komutanı General John Maxwell, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki son resmî temsilcisi olan Şerif Mehmed Rauf Paşa'dan ülkeyi terk etmesini talep etmiştir. Rauf Paşa ise bu karara tepki göstermiş ve söz konusu uygulamayı protesto etmek amacıyla Mısır Başbakanı Hüseyin Rüşdi Paşa'ya hitaben bir şikâyet mektubu kaleme almıştır.⁴⁶⁵ Ancak tüm bu itirazlara rağmen, Rauf Paşa'nın Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a dönmesi kaçınılmaz olmuştur.⁴⁶⁶

Bu gelişme yalnızca Osmanlı temsilciliği ile İngiliz işgal yönetimi arasındaki diplomatik gerilimi yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda Mısır'daki yerel güç odaklarının pozisyon alışlarını da gözler önüne sermiştir. Nitekim bu süreçte bedevîler ve yerel şeyhlerden oluşan bir heyet, İngiliz yönetimine bağlılıklarını bildirmek üzere İngiliz temsilciliğini ziyaret etmiştir.⁴⁶⁷ Mısır bedevîlerinin bu tavrı savaşın henüz başında bazı taşra unsurlarının yeni güç odağına yönelme eğilimini açıkça ortaya koymuştur. Bu gelişme özellikle merkezî otoriteyle tarihsel olarak gevşek bağlara sahip bedevî toplulukların, Osmanlı'nın meşruiyetinden ziyade fiilî hâkimiyeti esas alan bir pragmatizmle hareket ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla, söz konusu bağlılık bildirimi, bedevîlerin en azından bir kısmının, Mısır'da Osmanlı egemenliğinin çözülme sürecine en erken tepki veren ve kopuş sinyali veren gruplardan biri olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanı sıra 2 Kasım 1914'te Mısır'daki gazetelere yönelik kapsamlı bir sansür mekanizması devreye sokulmuş; İçişleri Bakanlığı yayımladığı kararnameyle gazetelerin yayım saatlerini belirleyip baskıya girmeden önce tüm içeriklerinin denetlenmesini zorunlu kılmıştır. “Wolff” haber ajansı ile Osmanlı yanlısı *el-Müeyyed* gazetesinden yapılan haber alıntılarının yasaklanması, basında yalnızca İngiliz denetimindeki anlatıların yer bulabileceğini ortaya koymuştur. Ayrıca gazete satıcılarına yönelik de kontrol mekanizmaları işletilmiş; bu kişilerin özel izinle çalışabileceği ve sıkı gözetim altında tutulacakları bildirilmiştir.⁴⁶⁸ Şüphesiz Bu uygulamalar, savaşın başında Mısır'daki kamuoyunun yönlendirilmesinde İngiliz kontrolünün belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

⁴⁶⁵ Saad Zağlul Paşa, *a.g.e.*, c. 4, s. 345.

⁴⁶⁶ BOA. A.} MTZ. (05) 39/32 25. 07. 1914.

⁴⁶⁷ *el-Ahali* 30 Kasım 1914.

⁴⁶⁸ *el-Ahali* 5 Kasım 1914.

Buna ek olarak, İngiliz işgal yönetimi yalnızca genel güvenlik tedbirleriyle yetinmemiş, muhalif siyasi unsurları da doğrudan hedef almıştır. Bu çerçevede, özellikle Osmanlı yanlısı ve milliyetçi çizgideki Hizb el-Vatanî mensuplarından bazıları tutuklanmış; partinin önde gelen isimleri arasında yer alan çok sayıda kişi ise sınır dışı edilmiştir. Baskıların artması üzerine, parti lideri Muhammed Ferid başta olmak üzere birçok kişi İstanbul'a iltica etmek zorunda kalmıştır.⁴⁶⁹ Parti liderlerinin Mısır halkıyla temas kurmalarını engellemek amacıyla, İngiliz kuvvetlerinin başkomutanı tarafından yayımlanan bir kararla; Britanya Kralı'na karşı isyana teşvik eden, mevcut yönetime karşı toplumsal kin ve nefret duygularını körükleyen ya da hükümetin otoritesini zayıflatmayı hedefleyen yazılı belgeleri taşıyan, yayan ya da ülkeye sokan kişilerin askerî mahkemelerde yargılanacağı ilan edilmiştir.⁴⁷⁰ Bu uygulamalar İngiliz yönetiminin yalnızca basını değil, Osmanlı yanlısı siyasal duruşu da sistemli biçimde bastırarak Mısır'da Osmanlı'ya bağlılık fikrini zayıflatmayı hedeflediğini göstermektedir.

Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İngiltere, Mısır'daki konumunu daha kalıcı ve hukuki bir zemine oturtma arayışına girdi. Osmanlı Devleti'nin savaşa İttifak Devletleri safında katılması, İngiltere açısından Mısır üzerindeki Osmanlı egemenliğini resmen sona erdirmeye yönünde önemli bir fırsat sundu. Ancak bu hedefin hayata geçirilebilmesi için, İngiliz yönetiminin Mısır Hükümeti'nin onayını alması gerekiyordu. Bu çerçevede dönemin Mısır Başbakanı Hüseyin Rüşdi Paşa, İngiltere'nin genel denetimi sürdürmesi, ancak yerel konularda Mısır'ın kendi yönetimini uygulamasına imkân tanınması hâlinde, Mısır'ın Osmanlı'dan ayrılmasına yol açacak bir himaye (protektora) ilanının Mısır halkı tarafından kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷¹ Bu çerçevede yürütülen diplomatik temaslar ve müzakereler, İngiltere'nin Mısır üzerindeki egemenliğini resmileştirme yolunda somut adımlar atmasını beraberinde getirdi. Bunun üzerine, İngiltere'nin Kahire temsilcisi Cheetham ile Britanya Hükümeti arasında yapılan uzun görüşmeler sonucunda, 14 Kasım 1914 tarihinde Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden resmen ayrıldığı ve İngiliz hâkimiyetine geçtiği ilan edildi. Hemen ardından

⁴⁶⁹ Muhamed Ferid, *a.g.e.*, s. 161-164.

⁴⁷⁰ Halil Sabat, *a.g.e.*, s. 308.

⁴⁷¹ Ü. Gülsüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngiltere ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015, s. 58-59.

mevcut Mısır kabinesinin görevde kalmasına karar verildi; böylece İngiltere, savaş süresince yerel yönetimle iş birliğini sürdürebilme imkânını da elinde tutmuş oldu.⁴⁷²

Himaye ilanının ardından İngilizler, Mısır'daki idarî meşruiyeti pekiştirmek amacıyla önemli bir adım daha attı. Savaşın başladığı sırada İstanbul'da bulunan Mısır Hidivi Abbas Hilmi'nin görevden alındığı ve ülkeye geri dönüşünün yasaklandığı açıklandı; yerine ise amcası Hüseyin Kâmil "Sultan" unvanıyla Mısır'ın başına getirildi. İngiliz makamlarınca yapılan resmî açıklamalarda, Abbas Hilmi'nin savaş sürecinde İngiltere karşıtı çevrelerle ilişkiler kurduğu ve bu nedenle azledildiği belirtildi.⁴⁷³ Ancak meselenin arka planında yalnızca İngilizlerin değil, Osmanlı merkez yönetiminin de Abbas Hilmi'ye karşı artan güvensizliği vardı. İstanbul'da bulunduğu dönemde hem Osmanlı hem İngiliz çevreleri onu bir tehdit olarak değerlendirmişti. İngiliz yetkililer, onun Kahire'ye dönüşünü diplomatik yollarla engellerken, Osmanlı sadrazamı Said Halim Paşa başta olmak üzere Cemal ve Enver Paşa gibi üst düzey yöneticiler de Hidiv'in başkentteki varlığından rahatsızlık duyuyordu. Özellikle Said Halim Paşa ile Abbas Hilmi arasında ciddi bir soğukluk olduğu, Paşa'nın onu saray çevresinde istemediği bilinmektedir. Tüm bu gelişmeler neticesinde Abbas Hilmi, İstanbul'dan ayrılarak Viyana'ya geçmek zorunda kalmıştı.⁴⁷⁴

İngiltere'nin Mısır'da resmen himaye rejimini ilan ederek Abbas Hilmi'yi görevden uzaklaştırması ve yerine Hüseyin Kâmil'i ataması, Mısır'daki Osmanlı varlığının fiilen sona ermesi anlamına geliyordu. Abbas Hilmi, bu gelişmeyi sonrasında "bağımsızlık ruhunun ölüm ilanı" gibi hissettiğini ifade edecekti. Ancak tüm çabalarına rağmen görevine yeniden kavuşma ümidi giderek zayıflayacaktı.

Bu iç gelişmelere paralel olarak Mısır basını da İngiliz yönetiminin kararlarına dair farklı tutumlar sergilemiştir. İngiliz yanlısı çizgisiyle bilinen *el-Mukattam* gazetesi, himaye

⁴⁷² Söz konusu himaye (protektora) ilanı için İngiltere'nin Mısır temsilcisi Cheetham'ın, gerek Mısır hükümetiyle gerekse Londra hükümetiyle yürüttüğü müzakerelerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ü. Gülsüm Polat, *a.g.e.*, s. 58-77; Himaye'nin Kararı için Muhammed Enis, *Nusus ve Vesaik fi'l Tarih-il Hadis ve'l Muasır*, Kahire: el-Anglo el-Mısriye, t.y., s. 66

⁴⁷³ el-Vekai-yi el-Mısriye 19 Aralık 1914.

⁴⁷⁴ Ü. Gülsüm Polat, "İmparatorluğun Son Savaşında Sivil Seçkinler: Mısır Hıdiviyet Ailesi Ve Faaliyetleri", *XVIII Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 1-5 Ekim 2018, Akara, ss. 215-217.

ilanını açık bir şekilde desteklemiş ve bu gelişmeyi Osmanlı Devleti için bir ders, Mısır için ise bir kazanç olarak değerlendirmiştir. “İngiliz Himayesi Mısır Topraklarına Gölge Etti: Mısırlılar İçin Bir Nimet, Osmanlılar İçin Bir İbret” başlıklı bir yazıda gazete, Osmanlıların artık saltanatlarının en büyük ve en zengin mücevherini kaybettiklerini ileri sürerken; buna karşılık Mısır’ın ise bir devletin yerini başka bir devletin alması yoluyla çok şey kazandığını iddia etmiştir. Gazete Osmanlı egemenliğinin kaldırılıp yerine İngiliz egemenliğinin getirilmesini olumlu bir değişim olarak nitelendirmiştir. Özellikle Himaye rejiminin, Mısır’ı Osmanlı hâkimiyetine geri döndürmeyi amaçlayan Hizbü’l Vatanî üyeleri için büyük bir kayıp olduğunu vurgulamış; çünkü bu partinin çabaları, İngiliz kontrolünden çıkıp Osmanlı egemenliğine girmeyi hedefliyordu. Bu nedenle gazete, Himaye’nin ilanını yalnızca bu siyasi grubun çöküşü olarak değil, aynı zamanda Mısır’ın kaderinde olumlu bir dönüm noktası olarak değerlendirmiştir.⁴⁷⁵ Son olarak, güçlü bir devlete yaslanmanın Mısırlıların yararına olacağını savunarak İngiliz himayesinin Mısır’ın çıkarlarıyla uyumlu olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde, *el-Cerîde* gazetesi de İngiliz himayesinin Mısır’a yayılmasını olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Gazete, bu adımın Mısır’ı olağanüstü bir yönetim durumundan çıkararak belirli bir siyasal sisteme sahip bir devlete dönüştürdüğünü savunmuştur. Ayrıca İngiltere’nin Hüseyin Kâmil’i Mısır tahtına geçirme yönündeki tercihinin, Britanya’nın Mısırlıların beklentilerini gerçekleştirme yolundaki niyetini açıkça ortaya koyduğunu ifade etmiştir. İki ülke arasındaki yeni dengenin bu tercihle somutlaştığını belirten gazete, bu atamanın, Mısırlıların kendi kendilerini yönetme arzularını gerçekleştirme yolunda bir güven kaynağı olduğunu vurgulamıştır.⁴⁷⁶ Daha önceki de görüldüğü üzere uzun süre Osmanlı yanlısı bir çizgi izleyen *el-Muayyed* gazetesi, bu tutumuna rağmen İngiltere’nin Mısır üzerindeki himayesini memnuniyetle karşılamıştır. Gazete, İngiltere’ye teşekkürlerini ileterek bu himayenin Mısırlıların haklarını koruyacağını ve onları savunacağını ifade etmiştir. Ayrıca himayenin, İngiltere’nin zayıf milletlere yönelik iyi niyetinden kaynaklandığını ve bu ani değişikliğin, Mısır’ın siyasi hedeflerine ulaşması ve Britanya ile ilişkilerini güçlendirmesi açısından faydalı olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁷ Bu yaklaşım, İngiliz politikasının Osmanlı Devleti etrafında birleşmeyi savunan son sesleri de susturmadaki başarısını açık biçimde yansıtmaktadır. Zira İngiltere, Osmanlı yanlısı

⁴⁷⁵ *el-Mukkattam*, 18 Aralık 1914.

⁴⁷⁶ *el-Ceride*, 20 Aralık 1914.

⁴⁷⁷ *el-Müeyyid*, 21 Aralık 1914.

liderlerin önemli bir kısmını ülke dışına sürmüş, yandaşlarını içeride kuşatma altına almış, onları baskı altına almış ve yazılarını ya sansürlemiş ya da yönünü değiştirmeye zorlamıştır. Diğer yandan 21 Aralık 1914 tarihinde, himaye rejiminin ilanından sonra toplanan ilk Mısır Bakanlar Kurulu, göstermelik yeni hükümdarın başkanlığında gerçekleştirdiği toplantıda önemli bir karar almıştır. Bu toplantıda, Osmanlı halifesi tarafından atanan ve Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki dini bağın simgesi olan *Kadı el-Mısri* (Mısır Kadısı) makamının kaldırılmasına hükmedilmiştir.⁴⁷⁸ Böylece, Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki son resmi ve sembolik bağ da koparılmıştır. Mısır Kadılığını görevini yürüten son kişi olan Muhammed Fevzî Efendi, İngiliz himayesinin ilanına karşı çıkmış, bu kararın Osmanlı fermanlarına aykırı olduğunu belirtmiştir. Ancak bu itiraz sonuçsuz kalmış ve 30 Aralık 1914'te, Muhammed Fuzî Efendi görevinden alınarak İstanbul'a (Darülhilâfet'e) doğru yola çıkmıştır.⁴⁷⁹

Himayenin ilanı ve Osmanlı Sultanı'nın Mısır'daki hukuki temsilcisi olan Hıdiv'in ve Osmanlı Kadısının azli, Mısır'daki Osmanlı varlığının son izlerinin silindiği 'son darbe' olarak değerlendirilmiştir. Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden resmi olarak ayrılması ise Lozan Antlaşması'na kadar ertelenmiştir.

---

⁴⁷⁸ Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, s. 121.

⁴⁷⁹ Latife Salim, *Tarih 'ül Kaza 'ül Mısri el-Hadis*, Kahire: el-Heye'l Mısriye, 1991, s. 48.

SONUÇ

İngiliz işgaliyle birlikte Mısır kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne yönelik algılar, karmaşık ve çok katmanlı bir biçimde yeniden şekillenmiştir. Mısırlılar, işgalin ilk yıllarında, Osmanlı Devleti'nin Mısır'dan İngiliz tahliyesini sağlamak amacıyla yürüttüğü diplomatik girişimlerin başarısızlıkla sonuçlandığını gözlemlemişlerdir. Her ne kadar Osmanlı hükümeti uluslararası hukuk düzleminde çeşitli çabalar ortaya koymuş olsa da İngiltere müzakerelerde kendi lehine sonuçlar elde etmiş ve işgali fiilen kalıcı hâle getirmiştir. Bu gelişme, Mısır kamuoyunda Osmanlı'ya duyulan güveni ciddi biçimde sarsmış, özellikle meşru Hidiv yönetimlerinin zaman zaman İngiltere'yle uyumlu politikalar izlemesi, halk nezdinde bir belirsizlik ve hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu ortamda Mısır'daki aydın çevreler ve halk, bağımsızlık arayışlarında Fransa başta olmak üzere Avrupa devletlerine yönelmiş, uluslararası destek beklentisiyle şekillenen yeni bir siyasi yönelim benimsemiştir. Ancak zamanla bu beklentilerin karşılıksız kalması, işgalin kalıcı hâle gelmesi ve Mısır'da artan sosyal ve kültürel gerilimler, Osmanlı'ya yönelik bakışın yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır.

Bu süreçte Osmanlı Devleti yalnızca hilafetin ve İslam birliğinin sembolü olarak değil; aynı zamanda Mısır'ın özgürlüğüne giden yolda potansiyel bir siyasi dayanak olarak da yeniden düşünölmeye başlanmıştır. Özellikle Hizbü'l-Vatanî çevresinde gelişen millî hareket, halk nezdinde Osmanlı ile bağları yeniden canlandırmak isteyen yeni bir siyasal bilinç doğurmuştur. Bu hareketin temelinde, halkı yalnızca Osmanlı tabiiyetine değil, aynı zamanda özgürlük, ahlaki olgunluk ve siyasi yeterlilik gibi kavramlara bağlı bir Mısır kimliği etrafında yeniden inşa etmek fikri yatmaktaydı. Bu yeniden inşa sürecinin en etkili aracı ise şüphesiz ki basındı.

Gazeteler yalnızca haber ve bilgi sunmakla kalmamış; aynı zamanda kamuoyu oluşturan, siyasi bilinç kazandıran ve halkı toplumsal hareketliliğe sevk eden mecralara dönüşmüştür. Yazılan makaleler şehirlerdeki kahvehanelerden köy meydanlarına kadar yayılmış, okuryazarlığın sınırlı olduğu bir toplumda bile kulaktan kulağa aktarılarak

halkın gündelik hayatına sirayet etmiştir. Böylelikle basın hem Mısır'daki Osmanlı algısının dönüşümünde hem de İngiliz işgaline karşı geliştirilen direnişin ideolojik temelini oluşturulmasında merkezi bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Mısır basını, yalnızca siyasi gelişmeleri yansıtan bir mecra değil, aynı zamanda Mısır kamuoyunun Osmanlı'ya bakışını şekillendiren ve bu algıyı dönüştüren başat bir aktör hâline gelmiştir.

İngilizlerin Mısır'daki yönetim anlayışı, özellikle işgalin başlangıcında halkta oluşan kaygı ve rahatsızlıkların zamanla yatışmasında belirleyici bir unsur olmuştur. İngiliz işgalinin metodik ve sistematik idaresi, bir yandan vicdanlarda uyandırdığı hoşnutsuzluğu azaltmış, diğer yandan da İngiliz yaşam biçimini ve kültürünü Mısır toplumuna tanıtan bazı gazetelerin yaygınlaşmasıyla yeni bir etkileşim zemini yaratmıştır. Bu yayınlar İngilizce'nin yaygınlaşmasını teşvik etmiş, İngiliz yönetim sistemlerinden ilham alınması gerektiğini savunmuş ve böylelikle yeni kuşakların zihninde İngiltere'nin nüfuzunu kabul etme eğilimi oluşmuştur.

Bu yeni nesil, kökenleriyle Mısırlı olmakla birlikte, eğitim, kültür ve sosyal alışkanlıklar açısından İngiliz etkisi altında şekillenmiş; dolayısıyla Mısır'ın geleceğinin İngiltere ile bağdaştırılması olasılığını güçlendirmiştir. Bu durum, İngiltere'nin Osmanlı Mısır'ını Türk unsurlarından koparma ve Mısırlıları İngiliz nüfuzuna yakınlaştırma stratejisinin önemli bir parçası olarak değerlendirilebilir.

İngilizler hem Mısır'daki yöneticiler hem de Londra'daki siyasetçiler, Mısır halkının İngiliz yönetimini benimseyip ona karşı olumsuz tutum sergilemeyeceği varsayımını taşımışlardır. Ancak ekonomik refah artışı veya İngiliz baskısının yükselmesi, Mısırlılar arasındaki Osmanlı tabiiyetine ve Osmanlı'nın Mısır'daki konumuna duyulan bağlılığı ortadan kaldıramamıştır. Basın organları aracılığıyla millî bilinç yükselmeye devam etmiş ve halk arasında Osmanlı'ya duyulan aidiyet hissi canlı tutulmuştur.

Bu bağlamda, Abdullah en-Nedim gibi dönemin etkili düşünürleri ve gazetecileri, basının toplum ve politika üzerindeki etkisinin farkındaydı. Onlar için gazeteciler, “fikirlerin anahtarını elinde tutan, zihinlere yön veren, politik, bilimsel ve dini alanlarda düşünce dünyasını şekillendiren, hem seçkinlerin hem halkın öğretmeni, bakanların ve halkın

önderi” olarak kabul edilmiştir. Bu durum, basının hem siyasi hem toplumsal işlevinin önemini ortaya koymaktadır.

İngiliz işgalinden önce siyasi bir karakter kazanan Mısır basını, işgal döneminde bu niteliğini daha da güçlendirmiştir. Basın, kendisini ulusal bir görevle donatmış; Mısırlıları siyasi olarak savunmak, işgalcilere karşı direnmek, işgalin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini düzeltmek, eğitim ve kültür politikalarını eleştirmek ve Arapçanın yanında Osmanlı Mısır’ının kimlik unsuru olan Türkçeyi korumak gibi sorumluluklar üstlenmiştir. Bu süreçte Arapça ve Türkçe, Avrupa etkisinden ayrılarak Osmanlı Mısır kimliğinin temel unsurları olarak görülmüş, bu dillerin eğitimde ve resmi alanda yaşatılması yönünde ciddi bir çaba ortaya konmuştur.

Abdullah en-Nedim, Arapçaya gereken önemin verilmesini savunmuş ve Arapça öğretmenlerinin diğer branş öğretmenleriyle eşit haklara sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Aynı şekilde Türkçe’nin devlet okullarında okutulmasına devam edilmesi yönündeki görüşler de önemli destek görmüştür. Mustafa Kâmil, Muhammed Ferid ve Saad Zağlûl gibi milliyetçi liderler de bu dil politikalarına destek vererek, özellikle İngilizce öğretmenlerinin ayrıcalıklı tutulmasına karşı çıkmışlardır. Bu dil mücadelesi, Mısır’daki Osmanlı algısının korunması ve milli kimliğin inşasında basının oynadığı merkezi rolün ve kültürel direnç stratejisinin bir parçası olarak okunabilir.

İngiliz işgali döneminde Mısır basını, önemli bir fikir olgunluğuna erişerek “görüş gazeteciliği” kimliğini kazanmıştır. Bu süreçte basın, yalnızca haber vermekten öte, toplumda “kamuoyu oluşumu”nda merkezi bir rol üstlenmiş; fikirlerin tartışıldığı ve toplumsal bilincin şekillendiği etkin bir mecra haline gelmiştir. Mısırlı gazeteciler, ülkenin kalkınma yolunda ilerleyen bir toplum olarak, Avrupa’nın gelişmiş ülkelerinden bile daha yoğun ve nitelikli basın faaliyetlerine gereksinim duyduğunu benimsemişlerdir. Bu bilinç, basının siyasi, kültürel ve sosyal dönüşümlerde öncü bir güç olmasını sağlamıştır.

Bu bağlamda, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Mısır’da liderlik ve gazetecilik kavramları neredeyse birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturuyordu. Liderlik,

çoğu zaman gazetecilikle iç içe geçmişti; lider olan kişi aynı zamanda gazeteci, gazeteci ise toplumsal ve siyasi liderlik görevini üstleniyordu. Bu durum, dönemin siyasi partilerinin ve hareketlerinin medyaya ne denli bağımlı olduğunu göstermektedir. Örneğin, anayasal ilkeleri savunan Hizbü'l İslah Partisi'nin lideri Ali Yusuf, el-Müeyyed gazetesinin hem sahibi hem başyazarı olarak basın aracılığıyla siyasi fikirlerini yaymaktaydı. Benzer şekilde, Hizbü'l Vatani Partisi'nin lideri Mustafa Kâmil, el-Liva gazetesinin sahibi ve başyazarı olarak millî ideallerini kamuoyuna aktarmakta, parti ve basın organı arasındaki sınırları bulanıklaştırmaktaydı. Hizbü'l Ümme Partisi'nin önemli isimlerinden Ahmed Lutfi ise, partinin yayın organı el-Ceride gazetesinin başyazarı olarak fikirlerini yayarken, siyasi hareket ile basının birbirini besleyen iki organ olduğu gerçeğini somutlaştırıyordu. Bu durum Mısır'daki siyasi partilerin aslında öncelikle bu gazeteler etrafında şekillendiğini, yani medya ve siyaset arasındaki karşılıklı etkileşimin derinliğini ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle gazetelerin ortaya çıkışı, aynı zamanda bu gazetelerin ideolojik rehberlerinin fikirleri etrafında siyasi partilerin kuruluşunu tetiklemiş ve bu iki unsur birbirini tamamlayıcı bir şekilde gelişmiştir.

Bu gerçek, modern Mısır'daki pek çok siyasi hareketin aslında basının çatısı altında doğup geliştiğini gözler önüne sermektedir. Basın yalnızca bir haber aracı değil, aynı zamanda bir siyasi eylem ve örgütlenme platformuydu. Nitekim Ali Yusuf'un veya Lutfi'nin hayatı bu anlamda "gazeteci" kimliğiyle özdeşleşmişti. O dönemde "gazetecilik", yalnızca bir meslekten ibaret değil; kamuoyunu şekillendiren, toplumsal dönüşümün yönünü belirleyen bir güçtü. Mısır'daki sosyal hayatın hemen her alanı bu kavramın etki sahasına girmişti.

Popüler basın, yalnızca siyasal bir aktör değil, aynı zamanda bilimsel, edebî ve kültürel alanlarda da yönlendirici bir güç olarak kamuoyunun oluşumuna kayda değer katkılarda bulunmuştur. Özellikle işgal karşıtı gazeteler, halkın sesi olma misyonuyla vatansever duyguları dile getirmiş ve İngiliz yanlısı yayınlara karşı eleştirel bir duruş sergilemiştir. Bu yayınlar, Osmanlı'ya yönelik olumlu algının korunmasına ve güçlenmesine de katkı sağlamış; Osmanlı ile bağın sürdürülmesi gerektiği fikri, kamuoyunun önemli bir kesiminde karşılık bulmuştur. Bu dönemde Mısır'daki modern eğitim kurumlarından mezun olan yeni bir entelektüel sınıf ortaya çıkmış; bu sınıfın öncülüğünü özellikle hukuk

öğrencileri üstlenmiştir. İşgalin ilk on yılı, bu nedenle bazı tarihçiler tarafından “millî hareketin basın evresi” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama, dönemin siyasal dinamikleri kamuoyunun şekillenme süreci ve Osmanlı algısının devamlılığıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

1882-1914 yılları arasında Mısır’daki Osmanlı algısı; tarihsel bağlar, İngiliz işgaline karşı direniş ve yükselen Mısır milliyetçiliğinin iç içe geçtiği çok katmanlı bir görünüm arz etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, kimi çevrelerce meşru egemenlik kaynağı ve İslam dünyasının hilafeti olarak kabul edilirken, bazı kesimlerde ise millî egemenliğin önünde bir engel olarak görülmüştür. Bu farklı yaklaşımların şekillenmesinde en etkili unsurlardan biri hiç kuşkusuz basın olmuştur. Mısır basını, özellikle popüler ve siyasi gazeteler aracılığıyla kamuoyunun Osmanlı’ya bakışını yönlendirmiş; işgal karşıtı yayınlar, Osmanlı’ya olan sembolik ve dinî bağlılığı pekiştirerek hilafetin birleştirici gücüne vurgu yapmıştır.

Ancak II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı’daki siyasal gelişmeler ve imparatorluk sınırları içerisindeki Türkçü-milliyetçi söylemlerin etkisiyle bu bağlılık zayıflamaya başlamış; Arap entelijansiyası arasında Osmanlı’ya yönelik eleştiriler giderek artmıştır. İngiliz işgal yönetimi bu süreci dikkatle izlemiş, Osmanlı yanlısı gazetelere yönelik baskıları artırırken, Osmanlı karşıtı söylemleri destekleyen yayınlara daha fazla alan tanımıştır. 1909 tarihli Osmanlı Matbuat Kanunu’nun Mısır’daki uygulanışı, bu çifte standartlı politikayı açıkça gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda, Osmanlı ile dayanışma içinde olan çevreler sansür ve baskılarla karşılaşırken, Osmanlı muhalifi yayınlar görece bir serbestlikten faydalanmıştır.

Buna karşın Trablusgarp Savaşı sırasında Mısır halkının Osmanlı ordusuna yardım ulaştırmak için gösterdiği çaba ve hilafet etrafında şekillenen dayanışma duygusu, halkın geniş kesimlerinde Osmanlı’ya yönelik aidiyet hissini hâlen güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, İngiliz yönetiminin Mısır üzerindeki himaye rejimini ancak 1914 yılında resmen ilan edebilmesini de açıklayan unsurlardan biridir. Himaye ilanının gecikmesi, hem Mısır’daki millî hareketin işgale karşı gösterdiği direncin hem de Osmanlı-Mısır ilişkilerinin işlevselliğinin bir göstergesi olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, İngiliz işgal yönetimi Mısır'daki Osmanlı varlığını sadece sembolik değil, stratejik bir tehdit olarak da görmeye başlamıştır. Savaşın ilk günlerinden itibaren, Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa katılması İngilizler için bir dönüm noktası olmuş; bu gelişme, yıllardır dikkatle yürütülen "algı yönetimi" siyasetinin yerini daha açık ve radikal bir kopuş politikasına bırakmasına neden olmuştur.

1882'den itibaren Mısır'da Osmanlı'ya karşı kamuoyunu şekillendirme çabası çoğunlukla örtülü bir propaganda ve sansür politikasıyla sürdürülmüştü. Ancak savaşla birlikte bu politikalar maskesini düşürmüş, İngiltere artık Osmanlı'yı Mısır kamuoyunda bir "yabancı güç" ve "geçmişe ait bir vesayet" olarak konumlandırmaya yönelmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı hilafetinin halk üzerindeki etkisini kırmak, Osmanlı yanlısı basını susturmak ve Mısır'daki milliyetçi duyguları Osmanlı karşıtlığı üzerinden yeniden şekillendirmek gibi hedefler, İngilizlerin bilgi ve medya üzerindeki hâkimiyetini daha da keskinleştirmiştir.

1914'te himaye rejiminin ilanı sadece bir hukuki statü değişikliği değil, aynı zamanda yıllardır sürdürülen Osmanlı algısını sıfırlamaya dönük bir zihinsel ve politik hamle idi. Böylece Osmanlı artık Mısır'da tarihsel bir miras değil, silinmesi gereken bir "bağ" olarak tanımlanmaya başlanmıştı. Bu durum İngiltere'nin Mısır'daki işgal stratejisinin yalnızca toprak değil, zihinler üzerindeki hâkimiyet kurma amacı taşıdığını da açıkça göstermektedir.

Son kertede, işgalin ilk döneminde sürdürülen yumuşak güç politikası, savaşın getirdiği jeopolitik kırılmalarla birlikte yerini doğrudan kimlik inşası ve kopuş stratejisine bırakmıştır. Bu kopuş süreci Osmanlı algısının Mısır'da yeniden biçimlendirilmesinin ötesinde, modern Mısır milliyetçiliğinin hangi temeller üzerinde inşa edildiğini de göstermesi bakımından son derece anlamlıdır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

BOA. A) MKT.MHM.745/27, 21 Şubat 1912.

BOA. DH.MKT. 1416/5 – 26 Nisan 1887.

BOA. HR.TH. 212/18 24 Mayıs 1898.

BOA. DH.MKT. 2138/94, 14 Kasım 1899.

BOA. HR. SYS. 931/62, 9 Eylül 1912.

BOA. İ.DH. 995/78629 – 9 Haziran 1886

BOA. İ.HUS. 17/58 – 23 Ekim 1893

BOA. İ.MTZ. 34/1943 – 18 Ocak 1893

BOA. MV. 162/87, 16 Mart 1912.

BOA. Y. EE. 130/60, 1 Eylül 1886.

BOA. Y. PRK. MK. 2/28, 16 Şubat 1886.

BOA. Y.A.HUS. 268/147 – 16 Ocak 1893

BOA. Y.A.HUS. 268/153 – 18 Ocak 1893

BOA. Y.A.HUS. 277/54 – 6 Temmuz 1893

BOA. Y.PRK.A. 8/16 – 18 Ocak 1893

BOA. YEE. 129/20 – 17 Ocak 1893

The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) Records, Londra

F.O. 407/174 No. 55 Grey to Sir Gosehen, 30 Nisan 1909.

F.O. 407/174 No. 77 Sir Gosehen to Grey, 26 Mayıs 1909.

F.O. 407/174 No. 81 Grey to Sir Gosehen, 9 Haziran 1909.

F.O. 407/174 No. 86 Sir Gosehen to Grey, 14 Haziran 1909.

F.O. 407/175 No. 106 Mr. Cheetham to Grey, 07 Ağustos 1910.

F.O. 407/177 No. 225 Kichener to Grey, 06 Ekim 1911.

B. GAZETE VE MECMUALAR:

EL-AHRAM

18 Ağustos 1883-20 Ağustos 1883, 31 Ekim 1884, 17 Ocak 1893, 21 Ocak 1893, 5 Ocak 1906-23 Ekim 1908, 7 Temmuz 1909- 12 Ekim 1909.

EL-ALEM

19 Ekim 1911, 27 Ekim 1911, 31 Ekim 1911, 18 Aralık 1911

EL-BURHAN

30 Mart 1882, 19 Şubat 188

EL-CERİDE

16 Kasım 1907, 16 Aralık 1907, 7-17 Mayıs 1908, 5-26 Temmuz 1908, 6 Eylül 1908, 15-19 Ağustos 1908, 28 Nisan 1909, 7 Eylül 1909, 21 Kasım 1910, 25 Ekim 1911, 21 Ocak 1912, 8 -16 Ağustos 1914, 24 Kasım 1914, 20 Aralık 1914

EL-FETÂ

6-8 Nisan, 5- 11 Haziran 1909, 4 Ekim 1911

EL-KAHİRE

23 Kasım 1885-30 Kasım 1885, 14 Aralık 1885-31 Aralık 1885, 2 Ocak 1886- 4 Ocak 1886

EL-KUTR EL-MISRÎ

19 Kasım 1909.

EL-LİVA

5 Ekim 1900, 8-16 Mayıs 1906, 31 Temmuz 1906, 3 Mart 1907, 10 -23 Ekim 1907, 16 Ağustos 1908, 28 Nisan 1909, 4 Temmuz 1909, 17 Ağustos 1909, 2 Ekim 1909

EL-MAHRUSA

3 Haziran 1882.

EL-MENÂR

21 Kasım 1911. 23 Ağustos 1914.

EL-MUKATTAM

14-19 Ocak 1893, 12 Ocak 1905, 12 Ekim 1908, 27 Mart 1909, 4 Kasım 1911, 5 Kasım 1911, 7 Ağustos 1914

EL-MÜEYYİD

12 Ocak 1893, 9 Nisan 1897, 28 Mart 1899, 18 Aralık 1893, 31 Temmuz 1906, 10 Aralık 1907, 5-17 Ağustos 1908, 26 Temmuz 1908, 24 Ekim 1908, 11 Aralık 1908, 7 Ocak 1909, 29 Nisan 1909, 23 Mayıs 1909, 5-25 Ekim 1911, 1-5 Kasım 1911, 17 Temmuz 1912, 4 Ağustos 1914, 18 Ağustos 1914, 16-29 Eylül 1914, 16 Ekim 1914, 8 Kasım 1914, 21 Aralık 1914.

EL-MÜFİD

25 Eylül 1881, 17 Nisan 1882

EL-ÜSTAD

17 Ocak 1893

EL-VATAN

24 Temmuz 1879-5 Temmuz 1879, 30 Ekim 1882; 11 Kasım 1882,

EL-VEKA-Yİ EL-MİSRİYE

17 Ocak 1883, 12 Ocak 1884, 21 Ağustos 1884, 25 Mart 1909, 3 Nisan 1912, 6 Kasım 1912, 18 Aralık 1914.

ET-TİCARE

13 Şubat 1879, 9- 30 Nisan 1879, 3 Mayıs 1879

MİRATÜ'L ŞARK

30 Haziran 1879, 23 Temmuz 1879.

VADİ NİL

27 Ekim 1911.

TANİN

8 Aralık 1909.

Hatırat:

Abbas Hilmi II, *Ahdi: Müzakerat el-Hidiv Abbas Hilmi es-Sani 1892-1914*. Kahire: Darü'l Şuruk, 1993.

İsmail Sıdkı Paşa, *Müzakerati*. Kahire: Dar'ül Hilal, 1950.

Lütfi es-Seyid, Ahmed. *Kıssatü Hayati*. Hazırlayan: Tahir et-Tenahi. Kahire: el-Hilal, 1962.

Muhamed Ferid, *Müzakerat Muhammed Ferid*, (Thk. Rauf Abbas). Kahire: Alem-il Kütub, 1975.

Necib, Muhammed. *Müzakkirat Muhammed Necib Kuntü Reis'en li-Mısr*. Kahire: el-Mekteb'ül Mısrı, 2003.

Şefik Paşa, Ahmed. *Müzakirati fi Nısf-i Karn*. Kahire: el-Heye'l Amme Li'l Kitab, 1998.

Zağlul, Saad. *Müzakkirat Saad Zağlul*. (Thk. Abdülazim Ramadan). Kahire: el-Heye'l Amme Li'l Kitab, 1987.

C. KAYNAK ESERLER:

Abduh, İbrahim. *Abu Nazzare İmamü'l Sahafat'ül Fukahiye'l Musavvere ve Zaimü'l Masreh fi Mısr*. Kahire: Mektebe'tül Edab, 1953.

Abduh, İbrahim. *El-Ceride'tül Ahram*. Kahire: 1951.

Abduh, İbrahim. *Tarihu't Tiba'a ve'l Sahafa fi Mısr Hilal'il Hamle'l Fransıye*. Kahire: 1942.

Abduh, İbrahim. *Tarihü'l Vekayi-ül Mısrıyye 1828-1942*. Kahire: el-Matbaa el-Emiriye, 1946.

Abduh, İbrahim. *Tatavur'ül Sahafa ve Eseruha ala'l Nahda'teyn el-Fikriye ve'l İçtimaiye*. Kahire: Mektebe'tül Edab, 1945.

Abduh, İbrahim. *Tatavvur'ul Sahafa'tül Mısrıye (1798-1951)*. Kahire: Mektebe'tül Edab, 1950.

Abdüllatif, Hamza. *Kıssa'tül Sahafa'tül Arbiye fi Mısr*. Bağdat: 1967.

Abdüllatif, Leyla. *el-İdare fi Mısr fi'l Ahdi-il Osmani*. Kahire: Matbaa Camie'tü Ayn-Shams, 1978.

Abdürrahim, Ahmed Mustafa. *Tarih-u Mısr'ül Siyasi mine'l İhtilâl hattâ'l Muâhede 1882-1936*. Kahire: Mektebe'tü Said Rafet, 1967.

Abdürrahman, Avatif. *Dirasat fi'l Sahafa'til Arabiye el-Muasıre*. Beyrut: Darü'l Farabi, 1989.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2011.

Ali, Fehmi Bey. *Sîretü Mustafa Kâmil*. Cilt I. Kahire: Matbaa el-Difa el-Vatani, 1926.

Amere, Muhammed (Derleyen). *el-Amal-il Kâmile Li'l İmam'ül Şeyh Muhammed Abduh*. Kahire: 1993.

- Bero, Tefvik Ali, *el-Arab ve'l Türk fi'l Ahd-il Destur-il Osmani 1908-1914*, Kahire: Mahd'ül Drasat'ül Arbiye, 1960.
- Beyyumi, Zekeriya Süleyman, *el-Hizb'ül Vatani ve Devrehu fi'l Siyaset-il Mısriye 1907-1953*, Kahire: Darü'l Kitab'ül Camii, 1988.
- Bowen, John Eliot, *The Conflict of East and West in Egypt*, New York: Kessinger Publishing, 2010.
- Charles-Roux. *Bonaparte Gouverneur d'Égypte*. Paris: 1936.
- Chirol, Valentine. *The Egyptian Problem*. Londra: Macmillan and Co., Ltd., 1920.
- Cromer, Earl of, *Modern Egypt*, Cilt 2, Londra: Macmillan and Co., 1908.
- d'Harcourt, Charles-François-Marie, *L'Égypte et les Égyptiens*, Paris: Plon, Nourrit, 1893.
- Davies, Humphery (ed. & çev.). *Hazz al-quhuf fi Sharh qasid Abi Shaduf (Yusuf b. Muhammed eş-Şirbini)*. New York: New York University Press, 2016.
- Dayf, Şevki. *el-Fukaha fi Mısr*. Kahire: Darü'l Maarif, 2004.
- Dayf, Şevki. *Tarihü'l-Edeb'il-Arabî: Asru'd-Duvel ve'l-İmarât*. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- de Freycinet, Charles. *La Question d'Égypte*. Paris: [t.y.].
- de Tarrazi, Philippe. *Tarih-ul Sahafa'tül Arabiye*. Beyrut: 1913.
- Demirel, Fatmagül. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007.
- Derviş, Mahir. *Hicret-tül Şevam-i ila Mısr Hilal el-Nısf'ül Sani min el-Karn'il Tasi'i Aşr*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Nablus: 2003.
- Dacey, Edward, *The Story of the Khedivate*, Londra: Rivington, 2012.
- Ec-Ceberti, Abdurrahman. *Acayib'ül A'sar fi't Teracim-i ve'l Ahbar*. Bulak, Kahire: 1880. Cilt 4.
- Ec-Ceberti, Abdurrahman. *Mazharü't Takdis bi Zeval'i Devleti'l Fransız*. (Tahkik eden: Abdurahim Abdurrahman Abdurahim). Kahire: 1998. Cilt 3.
- ec-Cimi-i, Abdülmünim. *el-Muctema'ül Mısrî Beyn'l İğtiyalat-il Siyasiye ve'l İrhab*. Kahire: Madbuli, 2002.
- Efendi, Ahmed Semir. *Sulâfe'tün Nedîm fi Müntahabât es-Seyyid Abdullah en-Nedîm*. Kahire: Matba Hindiye, 1897.
- el-Akkad, Abbas Mahmud, *Bernard Show*, Kahire: Hindawi, 1950.
- El-Başbugavi, Ali b. Sûdûn. *Nuzhetü'n Nüfûs ve Mudhikü'l Ubûs*. (Derleyen: Mahmud Salim). Kahire: Dar Sadedin, 2001.
- El-Cüнди, Enver. *Abdülaziz Caviş min Ruv'vad-il Terbiye ve'l Sahafa ve'l İçtima*. Kahire: el-Müessese el-Mısriye el-Âmme, 1965.
- El-İmam, Rıfat. *Tarih'ül Caliyet'ül Ermeniye fi Mısr*. Kahire: el-Heve'tül Amme, 1999.
- el-Musdi, Muhammed Cemaleddin, *Denşivay*, Kahire: Darü'l Kütub, 1974.

- Emin Sami Paşa. *Takvim 'ül Nil, Cilt 3*. Kahire: 1936.
- Emin, Ahmed. *Zu'âmâ'ül Islâh fi'l Asr-il Hadis*. Kahire: Matbaa el-Nahda, 1948.
- Enis, Muhammed. *Nusus ve Vesaik fi'l Tarih-il Hadis ve'l Muasır*. Kahire: el-Anglo el-Misriye, t.y.
- en-Neccar, Hüseyin Fevzi. *Ahmed Lütfi es-Seyid Üstad'ül Cil*, Kahire: el-Heye'l Mısriye, 1995.
- Erman, Adolf. *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*. (Arapçaya çeviren: Abdülminim Ebubekir & Muharrem Kemal). Kahire: Mektebetü'n-Nahda el-Misriyye, 1951.
- er-Rafii, Abdurrahman. *Muhammed Ferid Remz'ül İhlas ve'l Tadhiye*. Kahire: Darü'l Maarif, 1984.
- er-Rafii, Abdurrahman. *Asr-u İsmail*. Cilt I. Kahire: Dârü'l Maârif, 1932.
- er-Rafii, Abdurrahman. *es-Sevre'tül Urabiye ve'l İhtilal-il İngilizi*. Kahire: Matbaa el-Nahda, 1937.
- er-Rafii, Abdurrahman. *Mısır-u ve'l Sudan fi Evâ'il-i Ahd-il İhtilal*. Kahire: Matbaa el-Nahda, 1942.
- er-Rafii, Abdurrahman. *Mustafa Kâmil Bâis'ül Hareke'tül Vataniye*. Kahire: Matbaa el-Şark, 1939.
- eş-Şılık, Ahmed Zekeriya. *Hizbü'l Ümme ve Devre'hu fi'l Siyaset'il Mısriyye*. Kahire: Darü'l Kütub, 1979.
- Eş-Şirbini, Yusuf b. Muhammed b. Abdülcevvâd b. Hıdır. *Hez'l-Kuhûf bi-Şerhi Kasîdeti Ebî Şâdûf*. Bulaq Matbaası: 1274 ve 1282 (1857 ve 1865). Yeniden basan: Muhammed el-Baklî, Kahire: Dârü'n-Nahda el-Arabiyye, 1963.
- Fahmy, Khaled. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Fethi, Rıdvan, *Meşhurun Mensiyun*, Kahire: Dar Ahbar'ül Yavm, 1970.
- Fouad, Mahmoud. *Le Regime De La Presse En Egypte*. Paris: Librairie de la Société du Recueil Sirey, 1912.
- Fuad, Kerem. *en-Nezarat ve'l Vezarat el-Mısriye (1879-1953)*, Cilt 1, Kahire: Madbuli, 1969.
- Garfy, Ahmed Ahmed, *Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden Kopuşu*, Ankara: Hitabevi, 2021.
- Goldschmidt, Arthur Edward. *The Memoirs and Diaries of Muhammad Farid: An Egyptian Nationalist Leader (1868–1919)*. New York: 1983.
- Gurbal, Muhammed Şefik, *Tarih'ül Mufavadat'ül Mısriye el-Britaniye 1882-1936*, Cilt 1, Kahire: Mektebe'tül Nahda, 1952.
- Hafız, İbrahim Bey, *Divan Hafız İbrahim*. (Derleyen: Ahmed Emin, Ahmed el-Zeyn, İbrahim el-İbyari), Kahire: el-Heye'l Mısriye, 1987.
- Hamada, Abdülmünim. *Tarih-ul Üstad'ül İmam Muhammed Abduh*. Kahire tarihsiz.

- Hamada, İbrahim. *Hayâl ez-Zill ve Tesmîliyât İbn Dânyâl*. Kahire: el-Müessese el-Mıriyye li't-Telif, 1961.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Tarihü'l-İslam es-Siyâsî ve 'd-Dîni ve 's-Sekâfi ve 'l-İctimâi*. Cilt 3. Kahire: Mektebetü'n-Nahda, 1955.
- İbn Memmâtî. *el-Fâşûş fi Hükm-i Karakûş ve mâ Cem'ahû Celaleddîn es-Süyûtî*. İnceleyen: Amru Münîr. Kahire: el-Hay'e el-Mısiyye, 2021.
- İbnülemin, Mahmud Kemal, *Son Sadriazamlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- İsmail Serhenk Paşa, *Hakaik'ül Ahbar An Dıvel-il Bihar*, Cilt 2, Kahire: Bulak Matbaası, 1896.
- İsrail, Macid İzzet. *el-Ermen Ala Difaf'il Nil*. Kahire: el-Arabi, 2022.
- Jouguet, Pierre. *L'Égypte Ptolémaïque*. Paris: de l'Académie Française, 1933.
- Kâmil, Mustafa, *el-Mesele-tü's Şarkiye*, Kahire: Hindawi, 2012.
- Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Kâşif, Seyyide İsmail. *Mısr fi Ahd'il-İhşâdiyyîn*. Kahire: Matbaa Camiatü Fuad, 1950.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık Erken Arap milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-198)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Khadduri, Majid. *Modern Libya: A Study in Political Development*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963.
- Kızıloprak, Süleyman. *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.
- Koloğlu, Orhan. *Trablusgarb Savaşı (1911-1912) ve Türk Subayları*. Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979.
- Kurtcephe, İsrail. *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Llyod, Lord. *Egypt Since Cromer*. Londra: Howard Fertig, 1970.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Mensî, Mahmud Salih. *el-Hamle el-İtaliye âLâ Libya: Dirase Vesaikiye fi İstrateji'yet-il İstimar ve'l İllakat'il Devliye*. Kahire: Dar'ül Tabaat'il Hedise, 1980.
- Milne, J. G. *A History of Egypt under Roman Rule*. Londra: Methuen & Co., 1924.
- Milner, Alfred. *England in Egypt*. London: Edward Arnold, 1909.
- Min Turas Abdullah el-Nedim: et-Tenkit ve'l Tebdit* (Derleyen: Abdülmünim el-Cemii). Kahire: el-Heye'l Amme Lil Kitab, 1994.
- Murkus, Yuvakim Rızık, *Shafa'tül Hizb'ül Vatani 1907-1912*, Kahire: el-Heye'l Amme Li'l Kitab, 1985.
- Nakkaş, Selim Halil. *Mısr-u li'l Mısrî'yin, Cilt 4*. Kahire: El-Ceride'til Mahrusa, 1997.

- Nassar, Siham. *es-Sahafa'tül İsrailiye ve'l De'aye'l Sihyoniye fi Mısır*. Kahire: el-Zehra, 1991.
- Necib, Muhammed, *Müzakkirat Muhammed Necib Kunt'ü Reis'en li-Mısır*, Kahire: el-Mekteb el-Mısri, 2003.
- Owen, Roger, *Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Özkaya Sofu, Sevda. *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*. İstanbul: Kesit, 2018.
- Polat, Ü. Gülsüm, *Türk-Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, İstanbul: Kronik, 2019.
- Polat, Ümgülsüm. I. Dünya Savaşı'nda Kanal Harekâtları (Hazırlık-Harekât, Netice). İstanbul: Selenge, 2021.
- Polat, Ümgülsüm. Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde 1. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Polson, Newman, *Great Britain in Egypt*, Londra: Cassell and Company, 1928.
- Ramadan, Abdülazim. *el-Ceyşü'l Mısri fi'l Siyase 1882-1936*. Kahire: el-Heye'l Amme Li'l Kitab, 1977.
- Ramadan, Abdülazim. *el-Ceyşü'l Mısri fi'l Siyase 1882-1936*. Kahire: el-Heyet'ül Mısriye, 1977.
- Rızık, Yunan Lebib, *el-Hayat'ül Hizbiye fi Mısır fi Ahd-il İhtilal-il Britani 1882-1914*, Kahire: el-Heye'l Amme Li'l Kitab, 1970.
- Rızık, Yunan Lebib, *Tarih-ül Vezaret-il Mısriye 1878-1952*, Kahire: el-Ahram, 1975.
- Rızık, Yunan Lebib. *Tarih Mısır Beynelfikir ve'l Siyase*. Kahire: Matbaa Dar'ül Kutub, 2009.
- Saffet, Muhammed Mustafa, *el-İhtilal-il İngilizî Li Mısır ve Mevkifu'l Düvvel'ül Kübra İza'iha*, İskenderiye: Matbaa el-İtimad, 1952.
- Salih, Süleyman, eş-Şeyh Ali Yusuf ve *El-Ceride'tül Müeyyid*. Kahire: El-Heye'l Amme Li'l Kitab, 1990.
- Salim, Latife Muhammed, *en-Nizam'ül Kada'ül Mısri'l Hadis 1875-1914*, Cilt 1, Kahire: el-Heye'l Mısriye, 2017.
- Salim, Latife Muhammed, *Urabi ve Rifaku'hu fi Cennet-i Âdem 1883-1901*, Kahire: Darü'l Şuruk, 1987.
- Salim, Latife. *Mısır-u Fil Harb-il Alemiye'til Ula*. Kahire: Darü'l Şuruk, 1987.
- Salim, Latife. *Tarih'ül Kaza'ül Mısri el-Hadis*. Kahire: el-Heye'l Mısriye, 1991.
- Sami Paşa, Emin. *Takvim'ül Nil*, Cilt 3. Kahire: Matbaa el-Emiriye, 1936.
- Selama, Cercis. *Eserü'l İhtilâl'il Britani fi't-Ta'lim'il Kavmî fi Mısır (1882-1922)*. Kahire: Mekteb'tül Anglo el-Mısriye, 1966.
- Serhenk Paşa, İsmail, *Hakaik'ül Ahbar an Divil-il Bihar*, Cilt 2, Kahire: Bulak Matbaası, 1896.

- Simon, R. *Libya Between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911–1919)*. Berlin: [Yayınevi bilinmiyor], 1987.
- Şefik Paşa, Ahmed. *Havliyat Mısır'ül Siyasiye*. (Derleyen: Ahmed Zekeriye eş-Şılık). Kahire: el-Heve'l Mısriye, 2012.
- Şevki, Ahmed. *Dîvân'üş Şevkiyât*. Kahire: Hindawi, 2012.
- Şıvgın, Hale. *Trablusgarp Savaşı ve 1911–1912 Türk-İtalyan İlişkileri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989.
- Şükrü Hanioglu. *Siyasi Bir Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Şükrü, Muhammed Fuad. *es-Senûsiyye Din ve Devlet*. Kahire: Darü'l Fikir el-Arabi, 1948.
- Taha, Cad. *Britanya ve'l Ceyşü'l Mısri fi Dû-il Vesâik-il Britaniyye*. Cilt I. Kahire: Mektebe'tü Said Refat, 1984.
- Yahya, Celal ve Halit Naim. *Mısır'ül Hadîse*. İskenderiye: el-Mekteb'ül Cam'ül Hadis, 1988.
- Zeydan, Corci. *Tarih-u Edab-il Lügat-il Arabiye*, Cilt 4. Kahire: Hindawi Foundation, 2013.

D. MAKALELER:

- Abbas, Rauf. "Ahmed Lütfi es-Seyid el-Abu'l Ruhi Li'l Liberaliyet'il Mısriye." *el-Hilal Dergisi*, Kahire, Say: Eylül 1995.
- Abbas, Rauf. "Tarih'ül Sahafa el-Mısriye: Ahval Mısriye Dergisi", sayı 26. Kahire: 2007, s. 131, 136.
- Abbas, Rauf. "Ahmed Lütfi es-Seyid el-Ab'ül Ruhi li'l Liberaliye'l Mısriye." *Hilal Dergisi*, Sayı: Eylül 1999.
- Ahmad, Feroz ve Dankwart Rustow. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1976, Sayı: 4-5.
- Buzpınar, Tufan. "Azîz Ali el-Mısri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Çetin, Atilla. "el-Cevâib." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: 1993.
- Dağlar Macar, Oya. "Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kurumsal Tarihinde Önemli Bir Deneyim: Trablusgarp Savaşı (1911–1912)", *Bellekten*, cilt 81, sayı 292, 2017.
- Eroğlu, Muhammed. "Abdülaziz Çâvîş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- eş-Şılık, Ahmed Zekeriya. "Safahat Matviya min Tarih Hareket-il İstiklal fi Mısır li Ahmed Lütfi es-Seyid Dirase ve Tahlil." *Havliyat Külliye'tül İnsaniyat*, Sayı: 12, Doha, 1989.
- Gülsüm Polat, Ü. "I. Dünya Savaşında İngiliz ve Türk propaganda gazetelerinin etkinliği üzerine bir değerlendirme (El-Hakika ve Musavver Çöl)." *Otam*, Sayı: 36, Ankara, 2014.

- Güngör, İbrahim & Timurtaş, Abdulhadi. “İbn Memmâtî'nin *el-Fâşûş fi Ahkâmi Karakûş* Adlı Eseri ve Karakûşî Hükümler”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 33, 2016, s. 215–233.
- Jakes, Aaron G. “Peaceful Wars and Unlikely Unions: The Azhar Strike of 1909 and the Politics of Comparison in Egypt”, *Comparative Studies in Society and History*, cilt 61, sayı 1, 2019.
- Kasım, Cemal Zekeriya. “Mevkif-u Mısır min'el Harb-il Trablusiye 1911–1914”, *el-Mecelle el-Tarihiye*, el-Cemiye'l Mısriye li'l Dirasat-il Tarihiye, sayı 13, Kahire, 1967.
- Nesimi Yazıcı. “Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz.” *Otam*, Sayı: 2, 1991, s. 268-270.
- Özervarlı, Sait. “Reşid Rıza.” *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, s. 14-18.
- Rızık, Yunan Lebib. “Eser-u Kanunu'l Matbuat fi'l Hareketi'l Vataniye 1909-1912.” *Tarih-u Mısır Beyn'el Fikri ve'l Siyase*. Der. Abdülmünim Said. Kahire: Darü'l Kütüb, 2009, s. 73-74.
- Rızık, Yunan Lebib. “Ezme'tül Akabe'tül Marufe'tü bi-Hadise-ti Taba 1906.” *el-Mecelle'tül Tarihiye'tül Mısriye*, Sayı: 13, Kahire, 1967.
- Sıdkık, Rami Ata. “en-Naşat'ül Sahafi li'l Caliyet'ül Ermeniye fi Mısır”, *Mecelle'til Buhus ve'l Dirasat*, Al-Shoruk Academy, Kahire, sayı 23, 2023.
- Uçaryol, Rıfat. “Gazi Ahmed Muhtar Paşa.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul: 1996, s. 445-448.

E. BİLDİRİLER:

- Polat, Ümgülsüm. “İmparatorluğun Son Savaşında Sivil Seçkinler: Mısır Hıdiviyet Ailesi Ve Faaliyetleri.” *XVIII Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 1-5 Ekim 2018, Ankara.

F. TEZLER:

- Derviş, Mahir. *Hicret-tül Şevam-i ila Mısır Hilal el-Nısf'ül Sani min el-Karn'il Tasi'i Aşr*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Nablus, 2003.
- es-Sanafiri, İbrahim Muhammed. *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 1993.
- Ferhud, Muhammed es-Saadi. *Eser el-İhtilal el-İngilizi Ale'l Edeb-il Mısri fi'l Şiir fi'l Fetre Min Sene 1882 ila Sene 1954*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ezher Üniversitesi. Kahire, 1982.
- Musa, Ghada. *Nubar Paşa ve'l Siyaset'ül Mısriye 1842-1895*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Damanhur Üniversitesi, Damanhur, 2008.

EKLER**EK-1: SADRAZAM KÂMİL PAŞA'NIN 1911'DE MİSİR ZİYARETİ
ESNASINDA İSKENDERİYE'DE İNGİLİZ KRALI İLE
GÖRÜŞTÜKTEN SONRA BİR OTEL ODASINDA LAYİHASINI
KALEME ALIRKEN ÇEKİLEN FOTOĞRAF.**

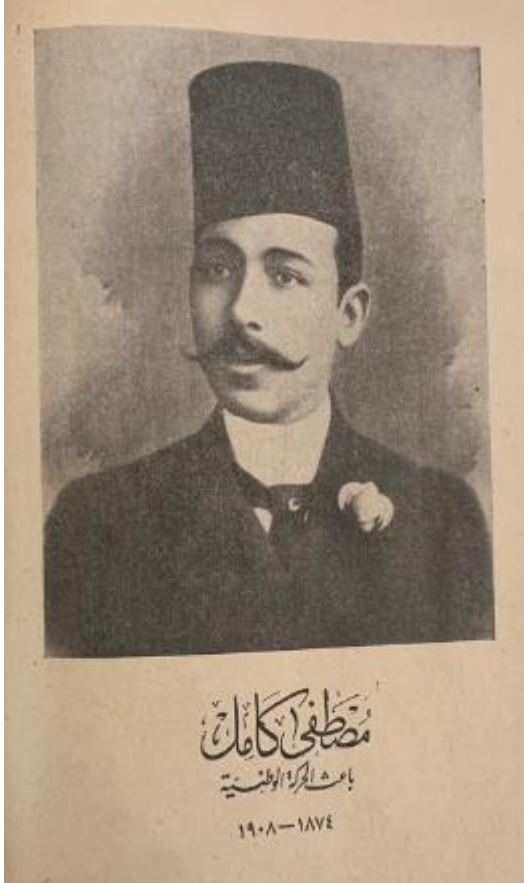
Kaynak: BOA. Y.EE.KP. 43/4240

Y.EE.KP.00043.04240.001

EK-2: MUSTAFA KÂMİL BEY (1874-1908)

Kaynak: er-Rafii Abdürrahman, *Mustafa Kâmil Bais 'ül Hareket 'ül Vataniye*, s. 2

EK-3: MUHAMMED FERİD BEY 1868-1919

Kaynak: er-Rafii, Abdürrahman, *Muahmed Ferid Remz'ül İhlas ve'l Tadhiye*, s. 6.

EK-4: MISIR'IN REİSÜNİZZARI HÜSEYİN RÜŞDİ PAŞA

Kaynak: Ahmed Şefik Paşa, *Müzakeratı fî Nis-i Karn*, Cit 2, s. 162.

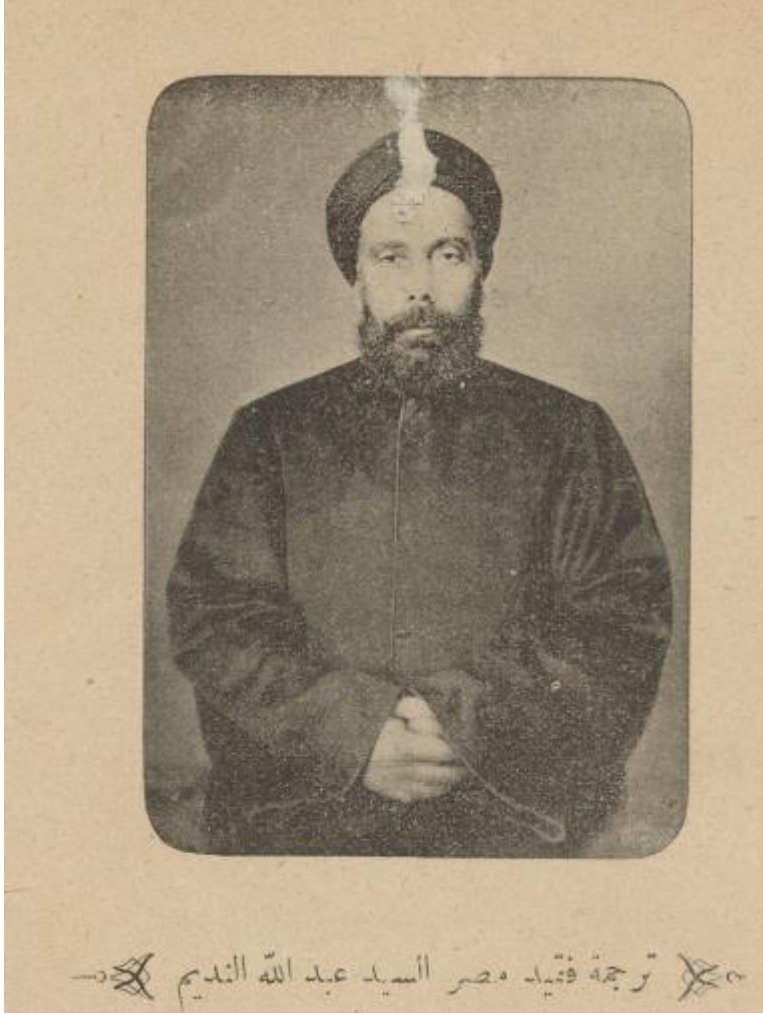
EK-5: MISIR'IN SON HİDİVİ ABBAS HİLMİ PAŞA

Kaynak: Ahmed Şefik Paşa, *Müzakeratı fî Nis-i Karn*, c. 2, s. 3.

EK-6: ABDULLAH NEDİM

Kaynak: Abülfettah Nedim, *Sülafe'tül Nedim*, s. 3.

EK-7: BOA. A) MKT.MHM.745/27, 21 ŞUBAT 1912.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

ایستادن اولونلار

۵

۷۷

خداوند سال:

غایب کرمه

مردودیه کزیمه لیدرکه
 ۲ ساله ۱۹۷۷ تاریخ و ۱۹۷۷ نمره اولونلار کزیمه لیدرکه
 قدره مباران کزیمه لیدرکه معلوم کزیمه لیدرکه اولونلار کزیمه لیدرکه
 دائر ایضا معلومات و روایت کزیمه لیدرکه. شهابت باره و از راه و اشیا سوختک درجه شکتون اولونلار کزیمه لیدرکه
 مردودیه کزیمه لیدرکه اشعار کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه
 اولونلار کزیمه لیدرکه اشعار کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه
 قلمه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه کزیمه لیدرکه

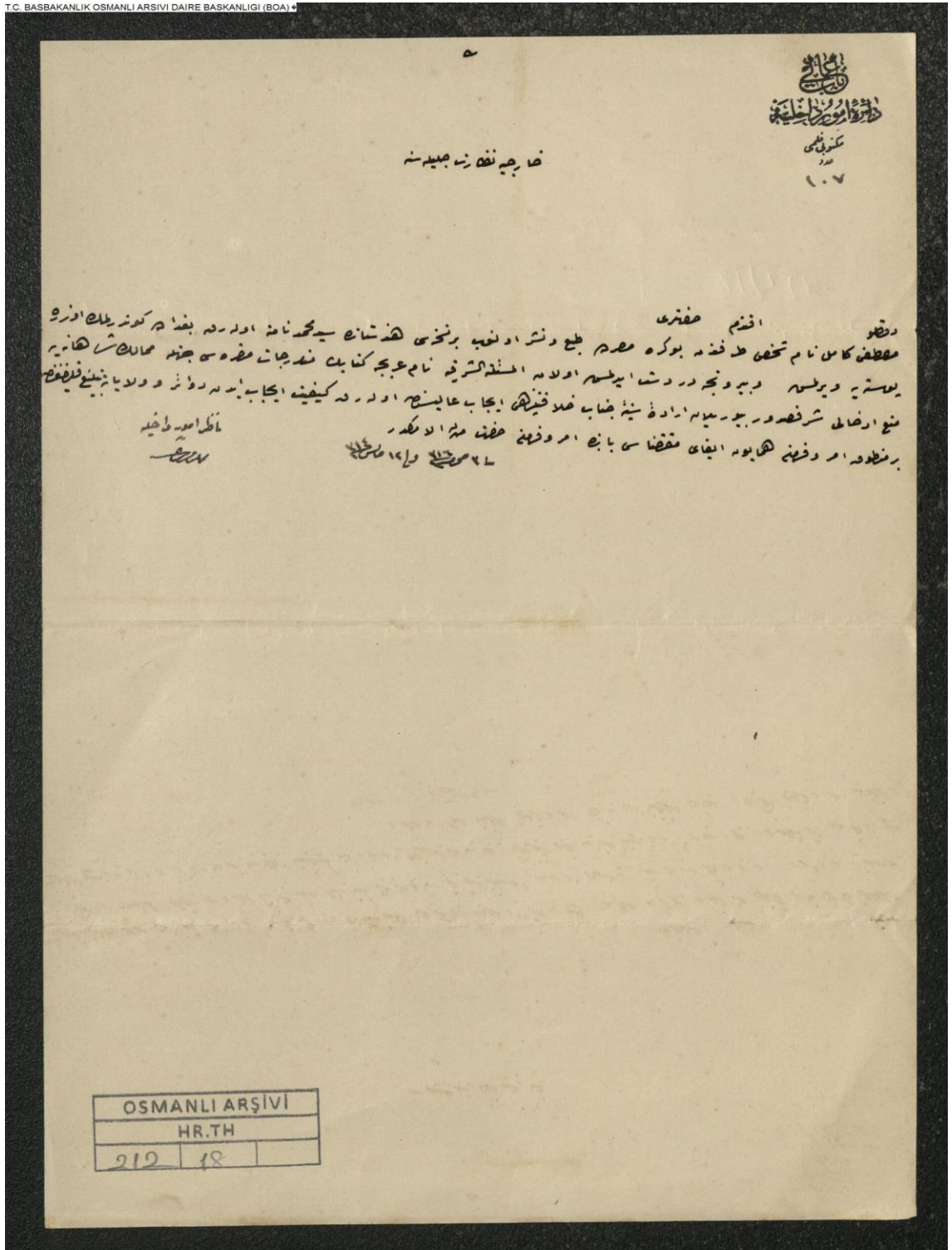
چای برای

OSMANLI ARŞIVI		
A.) MKT.MHM		
745	27	1

A.)MKT.MHM.00745.00027.001

EK-8: BOA. HR.TH. 212/18 24 MAYIS 1898.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

HR.TH.00212.00018.001

EK-9: BOA. DH.MKT. 2138/94, 14 KASIM 1899.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

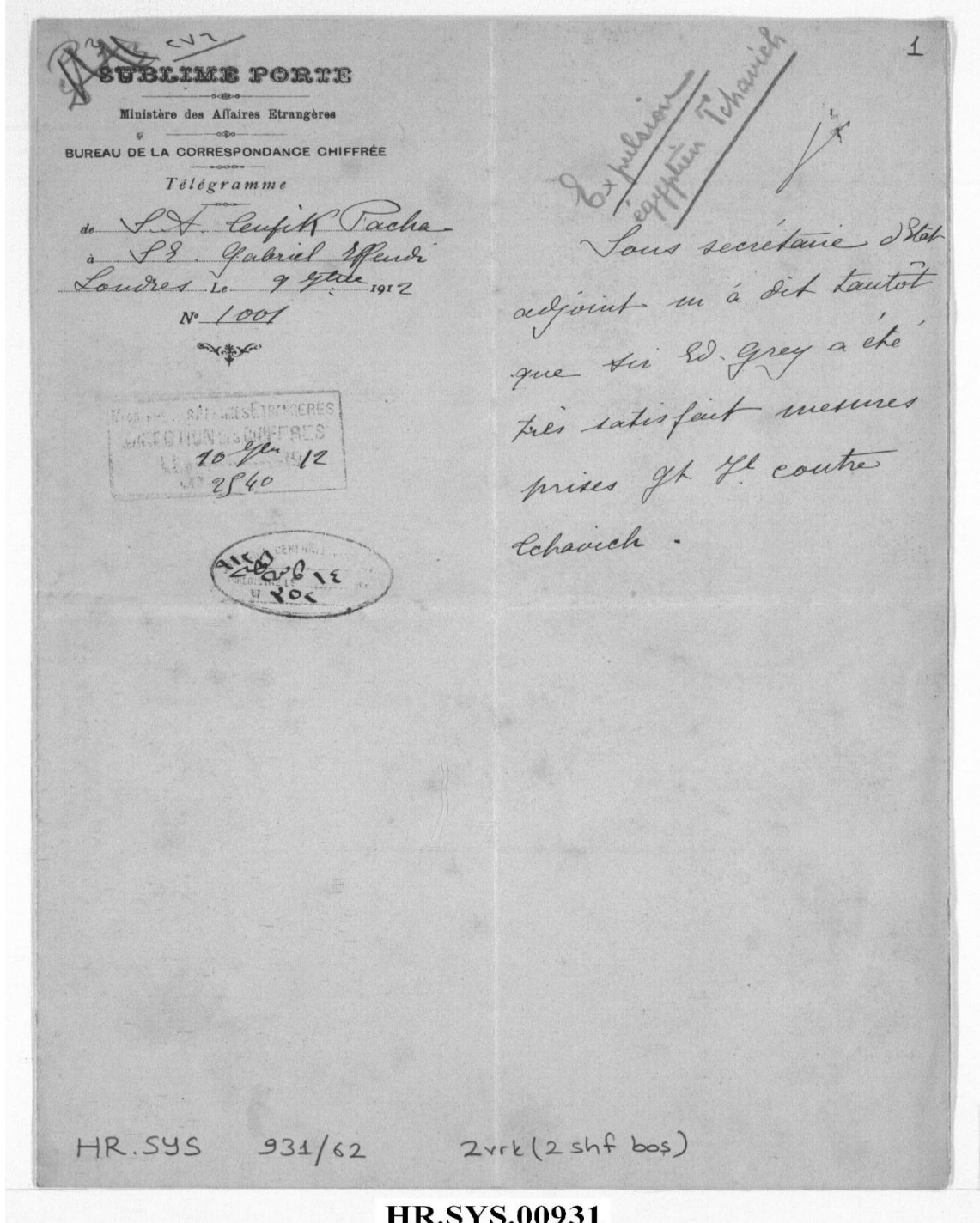
رقم توثيق قلمی		اداره	تاریخ	موضوع	ملاحظات	تاریخ ثبت	ملاحظات	تاریخ ثبت	ملاحظات
۱۸۹	۱۸۸	اداره عیسوی	۱۹	حاج میرزا محمد تقی خان معارف ضمیمه تعارف دیوبند نفعه حلاله و سایر امور اداره عیسوی					

۱۸

اسکنیہ وہ ضمیمہ المعارف جدیدہ کے ادوار ایک والدہام غرضتک الخیرہ دہریوز ایک
 والسلام غرضتک فرہ دہرہ و صرہ تشریح الایضی جدیدہ کے ایکوز الخیرہ ایکوز
 الخیرہ ایکوز الخیرہ جدیدہ کے ایکوز ایکوز دہریوز ایکوز الخیرہ ایکوز
 ایکوز ایکوز فرہ دہرہ باصیلا اصلاح غرضتک الخیرہ و فیلا و فیلا
 الیوم نامیکل موقوفہ تک بسہ فوہرہ سوزیک منہ اذلا لایم حدیک کیفیتہ ایجاب ایہہ دور
 و دیلا جیدریک اوجہ دہ کیفیت جدیدہ ایفیلہ یوزیک اذلا رستایہ اصلاسیہ
 دیلا کوئیکرہ کھام طویلیدریک اوجہ
 سواہ تخلف دیونہ
 اذلا اصلاسیہ بڑھایک
 معارف نفعہ جدیدہ
 نفعہ جدیدہ اصلاسیہ لایمہ اتفنتہ ایجابایک
 طرہات
 طرہات اذلا عیسویہ معلوم لایمہ ایفیلہ خندہ ایفیلہ ایفیلہ
 خارجہ نفعہ جدیدہ
 فوہرہ باصیلا اصلاح غرضتک الخیرہ و فیلا و فیلا اصلاسیہ ایفیلہ ایفیلہ ایفیلہ
 بسہ فوہرہ سوزیک منہ اذلا لایم حدیک کیفیتہ ایجابایک دور و دیلا جیدریک نفعہ جدیدہ اصلاسیہ
 اتفنتہ ایجابایک

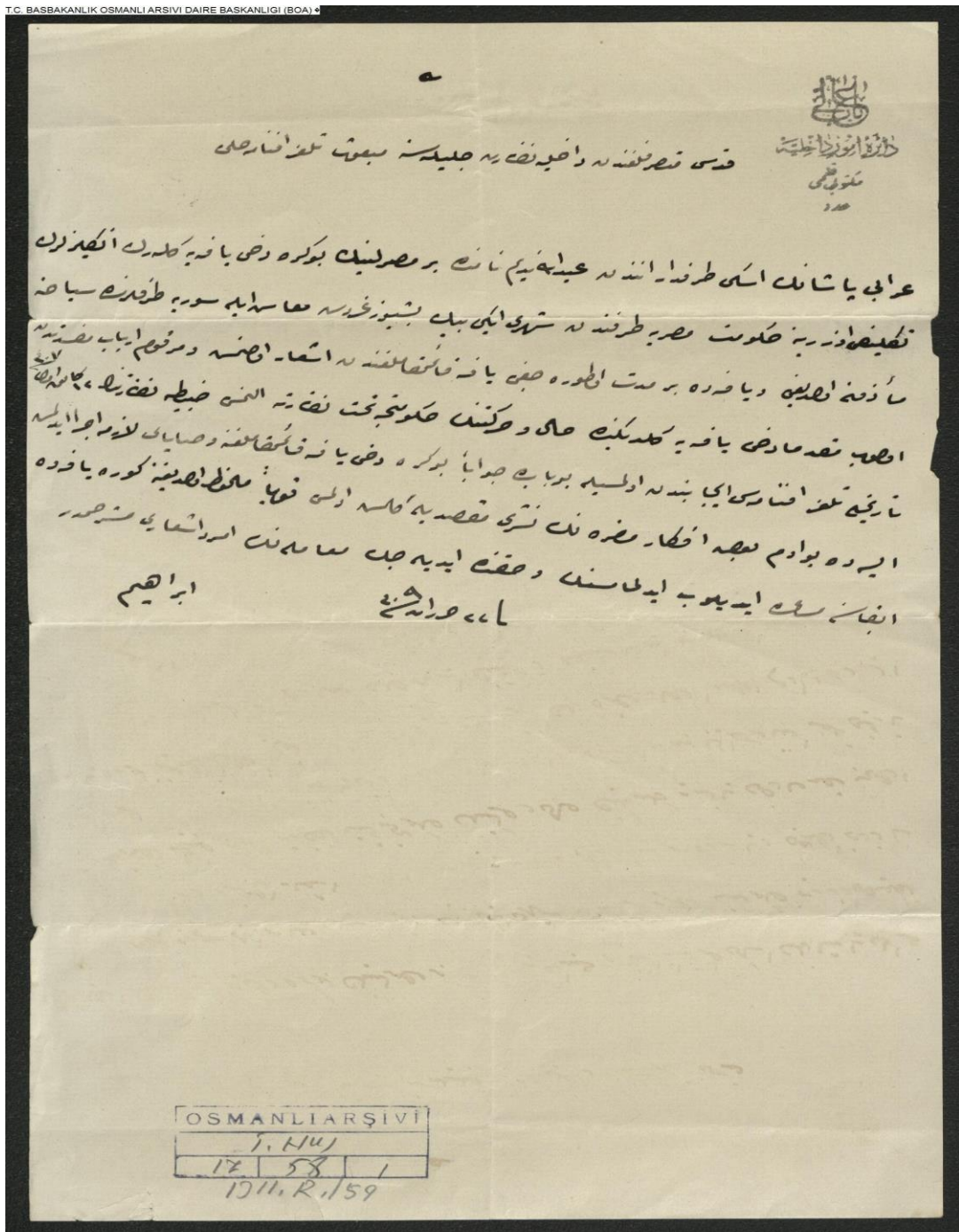
OSMANLI ARŞIVI
DH. MKT
2194 7

EK-10: BOA. HR. SYS. 931/62, 9 EYLÜL 1912.

EK-12: BOA. İ.HUS. 17/58 – 23 EKİM 1893.

İ.HUS.00017.00058.001

EK-13: BOA. İ.MTZ. 34/1943 – 18 OCAK 1893

۵

بکر زکریا
 باش کتایب دارسی
 ۵۲۱۲

انگلرته دولتک - ضامن فخر اولدوقی معصومه جریانه ایدنه هیچ بر وقوعاق قبول ایله بیجکته دمصفطه یاسانق
 تیبین فایده سز کور مکتبه برابر خوری یاسانق نظر ق تلخیص - رایج کلن میده انگیز قونسوس طرفنده
 دونه خدیو حضرتیه بر نوط ویرلمه ویکرم دره ساعته قدر جواب طلب ایدلمه اولدیغی رائر احمد مختار یاسانق
 حضرتیه نه کلا تفذاقنا دنله عصبه و تقدیمین هادی - سیده دست تقظیم اولدایم ^{هالیکه هارین مکتوب} ^{صاحبه لایحه} ^{تایخیز تذکره}
 خصوصاً حضرتیه هیده ملفوظیه لایحه تقسیم مطهر عالما اولدی انگلرته حکومت معراوزرینه اولدو حقوقه
 حضرتیه خلد قنیا هیده تصدیق و تأیید ایلم برابر معصومه رائر فرمانه هایوندر احکام جیلدینله تماماً جریانه
 اولدیغی رائر سکری به قدر مکرراً اعطای تأمینات ایلمه و حکومت سیه ابره استو تأمینات سز تا زاید رن
 رائر انکله قنایب معامد ایتک بونسه اولمید بو دفعه قاهره ده کی انگیز قونسوس طرفنده ایقاع ایدیلیم
 انگلرته حکومتک تأمینات واقعه متر و صید اصلا قابل توفیق اولمیا نه معامله نه حکومتک سز ایلامه
 تصویب حکومت سینه بو خصوصه موجب خنودین اوله جمه بر جواب اعط اولدو جفته ماحول قوی
 اید و کنگ - ستم یاسانق حضرتیه و سلفیه ساعته انگلرته قابینه سیه تلیفید برابر در سعادت انگلرته سفینه
 رضه بو یولده ایقاع تلیفات ایدلم و قونسوس طرفنده قیبه قنانه یکرم دره ساعته مدتک انقضا حالته
 انگلرته دولتک بو خصوصه ایدو انسه اولدو جفته جفته باطلو کورو دونه نیک بونده فنا ستم بر حال و حرکت
 کونی ملاحظه نه غیبیه اولمه نظر بو بابی کی تلیفاتک وقت معینه مذکورک انقضا سنده اول رعیت
 حکم اید اجازت غیبت اوقس مقضای ایدو سیه حضرتیه خلد قنیا هیده اولمغه اولدو بابی امر و فرمانه
 حضرت ولی لایحه ^{صاحبه لایحه} ^{کامره لایحه} ^{سکری} ^{مکتوب}

۱. MTZ (05) 34/1943
 ۲. MTZ (05) 34/1943

EK 15. ORJİNALLIK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu PhD Thesis Dissertation Originality Report	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 05/05./2025

Tez Başlığı MISIR KAMUOYUNDA OSMANLI ALGISI (1882-1914)
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....

Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 200 sayfalık kısmına ilişkin, 04/05/2025. tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 4. 'dir.

Uygulanan filtrelemeler**:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Ahmed Maher Mohamed Ahmed

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	AHMED MAHER MOHAMED AHMED	
	Öğrenci No	N19242508	
	Enstitü Anabilim Dalı	TARİH	
	Programı	DOKTORA	
	Statüsü	Doktora + ☐	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
PROF. DR. SEYFİ YILDIRIM

*Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları ikinci bölüm madde (4)'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 05/05./2025

Thesis Title (In English): OTTOMAN PERCEPTION IN EGYPTIAN PUBLIC OPINION (1882-1914)

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 04/05/2025 for the total of 200 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is ..... %.

Filtering options applied**:

- Approval and Declaration sections excluded
- References cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval. Ahmed Maher Mohamed Ahmed

Student Information	Name-Surname	AHMED MAHER MOHAMED AHMED	
	Student Number	N19242508	
	Department	HISTORY	
	Programme	PhD	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Professor Dr. SEYFİ YILDIRIM

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK-16: ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu <i>Form No</i>	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi <i>Date of Pub.</i>	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No <i>Rev. No.</i>	01
		Revizyon Tarihi <i>Rev. Date</i>	01.12.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	Tarih: 24/01./2024
Tez Başlığı: MISIR KAMOYUNDA OSMANLI ALGISI (1882-1914) Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim. 24.01.2024	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	AHMED MAHER MOHAMED AHMED	Öğrenci No	N19242508
	Enstitü Anabilim Dalı	TARİH		
	Programı	DOKTORA		
	E-posta/Telefon	garfyahmed@gmail.com	00201144617797	
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐	

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Seyfi YILDIRIM

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	01.12.2023

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 04/01/2024

ThesisTitle (In English): Perception of Türkiye in The Egyptian Press from the First Constitutional Era to the First World War (1918-1876)

My thesis work with the title given above:

- Does not perform experimentation on people or animals.
- Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
- Does not involve any interference of the body's integrity.
- Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview.
- Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.

I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.

I respectfully submit this for approval.

24.01.2024
Date and Signature

Student Information	Name-Surname	AHMED MAHER MOHAMED AHMED	Student Number	N19242508
	Department	HISTORY		
	Programme	Ph.D		
	E-mail/Phone Number	garfyahmed@gmail.com		
	Status	PhD	☒	Combined MA/MSc-PhD

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
(Title, Name Surname, Signature)

Prof. Dr. Seyfi YILDIRIM